

ק ש ת

# קשת

העורך:

אהרן אמיר

מזכירות המערכת:

שולמית שניער

**קשת** מופיע אחת לרבע־שנה בהוצאת עִס־הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל־אביב, טל. 67244. דמי התימה לשנה: 12 ל"י; בחוץ־לארץ, \$6.00. חוברת בודדת: 3.50 ל"י; בחוץ־לארץ: \$1.75. מחיר המודעות: 200 ל"י לעמוד שלם; 120 ל"י לחצי עמוד; 75 ל"י לרבע עמוד. כתבי־יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבולת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי־יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עִס־הספר בע"מ.



שנה ששית, חוברת ד, קיץ 1964

נדפס בדפוס דבר בע"מ, תל־אביב

## ה ת ו כ ן :

ויליאם שקספיר: מזמור	4
פנחס בלומנטל: שיילוק, היהודי	5
ע. הלל: דם (שירים)	22
ישעיהו קורן: עוד מת אחד	24
ארז ביטון: וריאציות על נושא של באך (שירים)	42
יצחק אורפז: נמרוד — גיבור־צייד	44
עמי טנא: תיקון של חוצות (שירים)	54
יצחק בן־נר: אלקסנדר הגדול	56
אסף דיין: שיר	70
מירה מאיר: חול נודד (שירים)	71
מיכה שגריר: שקיעת דם	72
בתין מרגלית: שני שירים	81
אברהם רוזנברג: כאבן המתגלגלת בהר	82
ויליאם שקספיר: שיר הפיות	89
מרים ברנשטיין־כהן: במבחן	90
נחמן ליסט: צדק הקומינטרן... (ד)	103
ז'קלין כהנוב: עדות במעבר	118
נסים רוזאן: פולמוס העדות	125
עזרה זהר: קווים לתיכנון העתיד	135
שמואל אביצור: שרשי התיעוש בארץ	153
משה גיורא: דיפלומטיה ומחתרת	167
ע. ג. חורון: הכופתים — "המצרים האמיתיים"	179
בקרות קצרות	184
המשתתפים בחוברת	204
מפתח העניינים ל"קשת" שנה 1	206

## ויליאם שקספיר : נוזנוור

מתוך "הלילה השנים-עשר"

בוֹאֵה-לָךְ, בוֹאֵה-לָךְ, מוֹת!  
אֶטְמֵן בְּחֵב בְּכוֹת עֵצֵב,  
עוֹסֶה-לָךְ, אֲדִ-נְשָׁמוֹת!  
הִרְגַתְּנִי נְאֻהָ קֶשֶׁת-לֵב.

לָכֵן תִּכְרִיכִי הוּא, לִי יוֹכֵן,  
בְּשֶׁרֶף יִטְבֵּל.  
מֵנֶת מוֹתִי אֵין דוֹד אָמֵן  
וְלוֹ בָּה חָבֵל.

אֶל-נָא פָּרַח, אֶל-נָא פָּרַח גִּרְד  
עַל שְׁחוֹר קְלִיבְתִי יִנַּח.  
אֶל-נָא רַע, אֶל-נָא רַע גִּרְד  
אֶל בּוֹר־עֲצָמִי, פִּגְרִי הִמְדָּ.

אֵלָּךְ, אֵלָּךְ-הִי לוֹ יֵאָצֵר,  
הוּא, אֶטְמֵנָה —  
בֵּל יִמָּצֵא קְבָרִי אוֹהֵב תָּם, סָר  
שָׁם שְׂאֵת קִינָה.

(תרגום: אהרן אמיר)



## פנחס בלוננטל : שיילוק, היהודי

אם מעלים אנו כאן מחדש את השאלה בדבר המפתח לאפיו של שיילוק, אף שדשו בה כבר כהנה וכהנה, הרי אין זה לא מנקודת-ראות יהודית טהורה ולא מנקודת-ראות ספרותית טהורה. אין בדעתנו לתרום תרומה נוספת לים הספרות האפולוגטית אך אין גם כוונתנו להערכה ספרותית-אסתטית של "הסוחר מוונציה". לעומת זאת עומד אני לנסות לנתח ולהעריך את אפיו של שיילוק מנקודת-ראות ספרותית-פסיכולוגית ומנקודת-ראות יהודית-ספציפית כאחת. נראה לי כי דיוקן האדם היהודי שאותו צייר שקספיר, המבין מאין כמוהו בנפש האדם, חשוב הוא לאין ערוך להכרת הנשמה היהודית ; מצד שני סבור אני כי אדם החדור רוח היהדות קל לו יותר מאשר לכל זולתו להתנסות מחדש בהתפתחותו הטראגית ולמלא את הפערים בין הביטויים של חייו הפנימיים המובאים במחזה.

הנחה זו מתבססת על השיקולים הבאים :

שקספיר הצליח פעם-בפעם למלא באורח גאוני אחר התביעה אותה הציג לתיאטרון בפי המלט : "to hold as 'twere the mirror up to nature". הדבר נכון גם במובן זה שאפשר להראות לגבי כל דמות אינדיבידואלית המופיעה אצל שקספיר כי מעבר לקווים האינדיבידואליים קובעים בסופו של דבר תמיד קווים-אופיי כללי-אנושיים. מקבת, למשל, איננו בשבילנו רק אותו מורד סקוטי שואף-הכבוד מימיקדם אלא במידה רבה הוא מסמל גם את שאיפת-הכבוד כגורם קובע בהתנהגות האנושית באשר היא. כך "המלט" אינה רק הטרגדיה של אותו נסיך דני, ו"רומיאו ויוליה" איננו רק סיפורם של שני אהבים בני-אצילים מווירונה, כשם שאותלו איננו סתם גנרל מאורי מקנא בשירות הרפובליקה הוונציאנית ; בה-בשעה לפנינו כאן תיאורו של האדם החושב, האוהב, המקנא כשלעצמו.

אמנם, ההכרה כי כל דמות שקספירית מאחדת בתוכה קווים אינדיבידואליים וכללי-אנושיים אינה מסייעת לנו ביותר בפתרון הבעיה שהצגנו לעצמנו, מאחר שאין אנו מעוניינים בחדירה לנפשו של יהודי מסוים תושב עיר-המסחר ונציה, כשם שאין אנו עוסקים כאן בתגובה הכלל-אנושית — רגשי השנאה והנקם — על המצב שנוצר בדראמה שלפנינו. שומה עלינו להוכיח את יכולתו של שקספיר לא רק באיפיון הפרט ובתיאור תאוות כלל-אנושיות אלא גם בהתחשבות במושגים וברגשות האפייניים לאותה קבוצה אנושית, לבני אותה כת או דת או לאותו חוג תרבותי שאליו יש לשייך את הדמות הנדונה.

נסתפק בדוגמה אחת בלבד כראיה לכך שאכן הכיר שקספיר בבעיה הזאת, שצריך לתפוס את האדם לא רק כאדם וכפרט אלא גם כתולדת ההווה של קבוצתו — וכי אכן פתר אותה. קאסיוס ב"יוליוס קיסר" איננו רק יצור אנושי המוסת על-ידי היצרים של

שאיפת־הכבוד, הקנאה והאהבה, אין הוא רק מתנגדו של קיסר וידידו של ברוטוס, ואין הוא רק אציל שמרני שאינו מעריך כראוי את מגמתה חד־המשמעית של ההת־פתחות ההיסטורית — אלא, last but not least, הוא איש רומי. לשונו, רעיונותיו והאידיאלים שלו, מעלותיו וחולשותיו הם רומיים טיפוסיים בה־במידה שהם כלל־אנושיים ואינדיבידואליים. איש אשר משמעותו של הגוף הבריא והחסון לגבי דמותו האידיאלית של ה־"virtus" \* הרומי אינה נהירה לו, אשר לא עמד על התפקיד המכריע אותו מילאה ה־"gloria" \*\* בעיני האדם העתיק, איננו יכול לדון את קאסיוס או להעריכו כראוי.

לפיכך נראה לנו שאמנם עשויה ידיעת הנפש היהודית לשמש מפתח לחשיפת משמעויות חשובות כשם שהבנת הסתומות באפיו של קאסיוס תלויה היא בידיעת התרבות העתיקה. לעומת זאת מקוים אנו גם למצוא ב"סוחר מוונציה" הארה של חיי הנפש היהודיים בזקור התימצות שבדראמה, ממש כפי שהתרבות הקלאסית העתיקה מוארת תוך הבלטת ה"וירטוס", ה־"fama" \*\*\* וכו' ב"ויליוס קיסר". אין לנו אלא בבואה יחידה של השתקפות נפש היהודי בנפש־המשורר של שקספיר — והיא "הסוחר מוונציה". אמנם נזכר היהודי עוד ארבע או חמש פעמים בכתבי שקספיר, ב"Much ado about nothing", ב"The two gentlemen of Verona" וב"Love's labour's lost" — אך בכל אלה המדובר הוא רק בהזכרת המלה "Jew". משום כך לא נוכל להיעזר בהשוואת מקבילות, שהיא שיטה פוריה כליכך להבהרת התמונה הכללית אותה נושא המשורר בחובו לגבי הטיפוס הנדון.

בטרם ניגש לחקור באיזו מידה מבוססות התקוות אותן הבענו למעלה, חייבים אנו לברר כי אמנם משקף ה"סוחר מוונציה" את דימויו של היהודי שילוק אצל שקספיר; כלומר, עלינו לברר לעצמנו כי אמנם אין כאן ויתורים לרוח התקופה של המלכה אליזבת ולטעמו של הקהל באותה תקופה — הנובעים משאיפתו האופורטוניסטית של המשורר להבטיח למחזהו הצלחה על הבמה. אם יתברר שדווקא בתקופת הצגתו של "הסוחר מוונציה" שררה בעם האנגלי, ולפיכך גם בקהל התיאטרון, אווירה אנטישמית עזה, הרי יהיה עלינו להפחית בהערכת משקלם של ביטויים אנטישמיים קיצוניים במחזה בהשוואה למשקלם של ביטויים אוהדים ליהודים לגבי התמונה הכוללת. נסתפק כאן בדוגמה אחת מרבות כדי להראות באיזו מידה נטה שקספיר להתחשב בהלכּי־רוח חולפים: הרי זה המישקע שאותו השאירה פרשת אַסקס במחזות למיניהם.<sup>1</sup>

מאז גירוש היהודים מאנגליה בימי שלטונו של המלך אדוארד הראשון בשנת 1290 היתה הפניסה לארץ זו אסורה על היהודים עד לתקופת הקומונוולת, והעובר על האיסור היה צפוי לעונש חמור. עם זאת מראים מחקריו של ההיסטוריון היהודי לויסין

\* מכלול מידותיו הטובות של הגבר הרומי. \*\* תהילה. \*\*\* פירסום.

<sup>1</sup> גם במחזה שלפנינו שיר־התהילה הידוע של פורציה לחסד הוא כמדומה הפגנה סמויה נגד השתוללותה של המלכה אליזבת.

וולף כי היה היו קצת יהודים באנגליה לאחר שנת 1358. אמנם לא ידוע לנו כי אירע בקשר ליהודים מועטים אלה משהו שיכול היה להביא בימי שקספיר להתחדשות השנאה ליהודים; אך משפטו של האָנוס לופו,<sup>2</sup> רופאה הפרטי של המלכה אליזבת, והוצאתו להורג בשנת 1594, כלומר שנתיים בלבד לפני התאריך שאותו מקובל כיום לראות כשנת חיבורו של "הסוחר מוונציה", הביא לידי התלקחות מחודשת של שנאת היהודים. בהתחשב במסיבות אלו יש לראות כמדומה לא רק בטבילתה של ג'סיקה ובכוננותו של שיילוק להמיר את דתו, אלא גם ברבים מן הקווים באפיו של שיילוק שבהתוויתם משתקפת שנאה מיוחדת, ויתורים של המשורר לדעת-הקהל האנטישמי מית.

אך אפשר היה להרחיק לכת ולהניח כי שקספיר, בין מתוך היותו אנטישמי בעצמו ובין מתוך כוונה להחניף לדעת-קהל אנטישמית, התכוון מראש לתאר את שיילוק שלו כמפלצת; שנתכוון להעמיד מול עולם האור וההרמוניה דמות אפלה, הגשמת הרע, הדיסהרמוניה; ששיילוק המקורי, בתכנית הראשונה היה מיועד ליצג את עקרון הרע גופו.

לפי הנחה זאת, אשר יש יסוד לא מעט לקבלה, יצאה מידי האמן שקספיר שלא במתכוון — בניגוד לרצונו של כותב המחזות השואף להצלחה על הבמה — דמות אנושית טראגית, שבה נתחלפה לו המפלצת המקורית.<sup>3</sup> לא נדון כאן בשאלה אם הנחה זאת מוצדקת; לגבי דיוננו אין היא משנה ולא-כלום, שכן דווקא השתתפותה הלא-מודעת, הלא-רצונית של נפש האמן ברגשות היהודי שיילוק היא המשמשת לנו ערובה לאמיתות הדיוקן, מעשי-ידי צייר-האדם הגדול הזה.

עלינו להביא בחשבון עוד מניע נוסף אשר ודאי השפיע על חופש היצירה המוחלט של שקספיר, כדי שבבואנו לשפוט את מעשיו ומחשבותיו של שיילוק לא נראהו כשקספירי-אמנותי טהור, כ"מציג המראָה מול פני הטבע" בלבד. מניע זה נובע מן האופן בו היה שקספיר נוהג למצוא את העלילות למחזותיו. ידוע שמחזותיו הגדולים ביותר של שקספיר אינם שונים הרבה במהותם ובהכנם ממחזות קודמים להם, שהם חסרי-ערך לחלוטין. הצורה, ההעמקה הפסיכולוגית, הן המבדילות בין הנחות לגאוני. כנראה ניתן להוכיח דבר כזה גם לגבי "הסוחר מוונציה".

מתברר כי החומר, אשר מוצאו הוא מן ההמחזה הפולחנית של פסוקי-מקרא על

<sup>2</sup> שיילוק (=לופו) צויר אולי גם תוך התחשבות ברוזן אָסקס, שאותו ראה המשורר תמיד בעיני החיבה, שחור כפי שצויר, היות ואָסקס היה שונא-רבנפש של לופו. אנטוניו, ה"סוחר המלכותי" ויריבו של שיילוק, מזכיר את דון אנטוניו, המועמד לכס-המלכות הפורטוגיזי, אשר התנכל ללופו ללא הפוגה. כפי הנראה יש לראות השתקפות של פרשת המשפט וההוצאה-להורג גם במשחקיה-מלים של באסאניו ושל פורציה בדבר העינויים (ג, 2, 25 והלאה) ובדברי גרציאנו (ד, 1, 133 והלאה) על הזאב (לופו = לופוס = זאב בלטינית) אשר נתלה בעוון רצח (ר' גם ד, 1, 72).

<sup>3</sup> כך אומר פעם חקרי: "I don't control my characters, I am in their hands, and they take me where they please"

מדרגות הפנסיה לפני תחילת התפילה בימי ראשון־בשבוע, נשתמר והתגלגל בדרך אליגוריה דראמטית אל מחזה בלתי־חשוב, אשר כפי הנראה היה עדיין פופולרי למדי בימי־נעוריו של שקספיר, ואשר ודאי לא היה יכול להתכחש למוצאו הספרותי.<sup>4</sup> אפשר שהפסוקים אשר המחזותם הדרמאטית שימשה יסוד לאותו מחזה היו Greater love has no man than this, that a man should lay down his life for a friend, והשני – Christ also loved the church and gave himself for it.<sup>5</sup> יריבו של אנטוניו טהור, הדומה לישו, היה באותו מחזה מימי־נעוריו של שקספיר היהודי השטני.<sup>6</sup>

ב"סוחר מוונציה" לא נותרו עקבות רבים להשתלשלות ספרותית זאת של החומר, ועם זאת היא קובעת קצת את תפקידו של שיילוק, אף גאוניותו של איש כשקספיר אינה יכולה לתת לחומר הצפיד את הצורה הרצויה במלואה; קשיחותו של החומר עומדת בפני האש המתיכה של הגאון היוצר־מחדש.

מכאן נובע כי בבואנו להעריך את אפיו של שיילוק עלינו להביא בחשבון את שני הגורמים, זה של הוויתור המודע לקהל האנטישמי וזה של קיומה העצמי של העלילה הדראמטית כפי שצמחה מבחינה היסטורית־ספרותית על כרחו של היוצר. אולם ננהג כך רק בצורה כללית, בדיונו בהתרשמות מן היצירה כולה, בלי שננסה חלילה לשקול את חלקו של היסוד שאיננו אמנותי טהור בדיון בכל אירוע ואירוע שבעלילה. גישה זאת מתחייבת כמובן מאליה, מפוח העובדה שהגאון שקספיר הצליח ללא ספק ליצור יצירה אחידה.

נוסף על המגמה האנטי־יהודית המודעת ועל זאת הטבועה בהתפתחות החומר הלא־מודעת, יש עוד להביא בחשבון את תיאורו המסורתי של היהודי בכל הספרות שלפני שקספיר כגורם חשוב להערכת היהודי השקספירי. כל היהודים אשר הוצגו על הבימה בימי־הביניים, עד ל־ Jew of Malta למארלו ועד בכלל, תפקידם הוגדר מראש

<sup>4</sup> שמו של המחזה היה "The Jew". מחברו שלט כפי הנראה היטב בעברית וביוונית. קרובה ההנחה כי היה כוהן־דת, במיוחד מאחר שאפשר להבחין בכל המחזה בהדגשת צורות חיים דתיות גוצריות (ביטיים כגון prayerbook, holy cross, chapel, church שוב ושוב כמעט בקשר לכל הדמויות הפועלות). אין ספק כי דווקא כוהן־דת עשוי היה להעלות על הדעת רעיון של החיאת החומר של הדראמה הדתית השוקעת.

<sup>5</sup> יוהניס 15, 13; אפזור 5, 25

<sup>6</sup> כיום קל לעקוב אחר תולדות העלילה אשר נתרקמה סביב פסוקי מקרא אלה, הכוללת את "עלילת החווה" (band story) ו"עלילת הקופסה" (casket story). הראשונה מוצאה מאותו קובץ סיפורים איטלקי ידוע "Il Pecorone" ל־ Ser. Giovanni Fiorentino משנת 1378 (פורסם רק ב־1558); השנייה מוצאה מן ה־Gesta Romanorum, אותו קובץ אנקדוטות לטיני מראשית המאה הי"ד. אין כאן המקום לעמוד על עקבות שתי העלילות ביטיקדם ועל מוצאן המשוער מן המזרח: עלילת החווה מקורה באפוס ההינדי מהבהרטה משנת 300 לפנה"ס, והופעתו הראשונה של יהודי כנושה מקורה ב־Cursor Mundi, השיר החשוב ביותר מן התקופה האנגל־נורמנית, לערך משנת 1300.

על-ידי ההשקפה הידועה של אותה תקופה, כי "אדם" ו"אדם נוצרי" הם מושגים זהים. לפיכך יש להקדיש תשומת-לב מיוחדת לשבירת המסורת הזאת על-ידי יצירת שיילוק, שהוא אדם — ואם גם אדם "רע".

עלינו להתחשב עוד בבחינה אחת אחרונה, בטרם נפנה אל אפיו של שיילוק. הכוונה לאימרתו הידועה של היינה: "בעצם אין המחזה מציג לפנינו לא יהודים ולא נוצרים, כי אם עריצים ומדוכאים" (היינה: העלמות והנשים אצל שקספיר). אילו צדק היינה בהשקפה זאת היו מאמצינו נדונים מראש לכשלון, כי התוצאה היתה יכולה להיות במקרה הטוב רק מטה על הפאריה בחברה האנושית — ויהיה זה יהודי או צועני. הטענות נגד דעתו של היינה נשענות בראש-וראשונה לא על העובדות החיצוניות, הנראות לעין, כגון הכינוי "יהודי",<sup>7</sup> הזכרת בית-הכנסת, השבת, התורה, דיני הפשרות וכו' — כל אלה אפשר היה לראות בהם תיאור הווי בלתי-משמעותי לצרכי הבימוי — כי אם על כל התנהגותו של שיילוק, שהיא אפיינית (נוטה הייתי לומר: באורח בלתי-מודע) ליהודי. בתחום זה יש להזכיר בראשונה את לשונו, אותו גורם המאפיין את האדם קודם-כל. נמנה כאן את הנקודות הבאות, הנראות לנו מיוחדות לשפה "יהודית": ריבוי השימוש בפסוקים מן המקרא, החורג הרבה מן המקובל אצל שקספיר;<sup>8</sup> השימוש החוזר באמרות-כנף;<sup>9</sup> השאלות טיפוסיות מן העברית, כגון "If I can, I would not have given it for a wilderness of monkeys" או "once catch him upon the hip";<sup>10</sup> ההרגל לענות תמיד על שאלה בשאלה-שכנגד,<sup>11</sup> הנטייה להשתמש תמיד לשם הסבר בהקבלות<sup>12</sup> ובהכלל-לות,<sup>13</sup> ובייחוד חיבתו לסיפור-המעשה הרחב, שראשיתו הרחק מן הענין — כוונתנו כאן בייחוד לשיחה על לבן הארמי — אשר יכולה היתה לשמש אב-טיפוס למושג ה"שיחה הנאה" כפי שנטבע על-ידי תומס מן ברומן שלו על תולדות יוסף. לעומת זאת מצוי בפי שיילוק ביטוי "לא-יהודי" אחד-יחיד: השימוש בשם "אברם" במקום "אברהם"; אך, ראשית, הרי זו שגיאה בודדת אשר לה נתפס שקספיר — ושנית, יש

<sup>7</sup> בימי שקספיר מקובל היה להשתמש בביטויים "יהודי" ו"נושך-נשך" כמלים נרדפות. כך מוסף Dekker בספרו The dead term (1608) למלה Usurer את הפירוש "יהודי נוצרי".  
<sup>8</sup> נסתפק במספר דוגמות; By Jacob's Staff; Hagar's offspring; Daniel; Fawning Public; Stock of Barrabas; ואלם גם ביטויים מן הברית החדשה: "to eat of the habitation which your prophet the Nazarite conjured the devil into".

<sup>9</sup> למשל: "Fast bind, fast find"; "And thrift is blessing if men steal it not".

<sup>10</sup> "Has not a Jew eyes? Has not a Jew hands, organs, dimensions?"

<sup>11</sup> ר' בייחוד ראשית התמונה השלישית של המערכה הראשונה. הפיסקו חייב היה להיות כלהבא: "Three thousand ducats? — well. Antonio shall become bound? — well. For three months? — well.

<sup>12</sup> למשל: "Mark what Jacob did..."

<sup>13</sup> למשל: "You have among you many a purchased slave"

לזכור באיזו קלות נהג שקספיר בפרטים כאלה בכל מחזותיו, עד לגבול האנאכרוניזם הפוגם.<sup>14</sup>

נסתפק כאן בנייתוח קצר זה של לשונו היהודית של שיילוק. באיזו מידה מתגלים בו קווי-אופי יהודיים נוספים, כגון רגש-המשפחה המפותח, נצטרך להראות אגב תיאור התכונות הבודדות הקובעות את אפיו של שיילוק, בסיועם יכולים אנו לומר כי אין המדובר אצל שיילוק בפאריה אשר תלו עליו סמלים יהודיים לשם איפיון נוסף כי אם ביהודי, המגלה עם זאת קווים אפייניים של מנודה-באשר-הוא, בה במידה שציינו אלה את היהודי משולל-הזכויות בימיה-הביניים. הטענה כי שקספיר לא היה יכול להאר את שיילוק כיהודי אלא רק כמנודה סתם, ולו אך משום שנבצר ממנו להכיר יהודי פנים-אל-פנים (בגלל גירוש היהודים מאנג-ליה), טענה זו מופרכת על-נקלה אם נצביע על כך שבאותו מחזה, ובייחוד ב"רומיא ויוליה", הפליא לתאר את האווירה האיטלקית אף שמעולם לא ראה את איטליה; וכן על כך שבמחזות הרומיים נתן תמונה נאמנה של התרבות העתיקה, למרות עדותו של בן ג'ונסון כי ידע רק "little Latin".

בהמשך חקירתנו כך ננהג: נעקוב אחר תיאור אפיו של שיילוק ביד שקספיר לאור השתלשלות המחזה, ואם ניתקל בתמונה שאותה אנו מבינים כיהודים, שבה אנו יכולים להתנסות כיהודים — ננסה לפתור את הבעיה שעדיין לא באה על פתרונה, היא בעיית אשמתו הדראמטית של שיילוק וקצו, שאותה כפי הנראה הסתירו מפנינו במתכוון: שיילוק אינו מופיע אף פעם אחת בכל המערכה החמישית. לשון אחרת: מבחינה ספרותית מעוניינים אנו בהנמקה הפסיכולוגית להתנהגותו של שיילוק בתמונת בית-המשפט, ויחד עם זאת בבעיה שהיא בעיה יהודית יותר — זו של תגובת שיילוק על מפלתו והנמקתה הפנימית.

לא הופעתו החיצונית של שיילוק ולא גילו אינם נזכרים במחזה, ולפיכך אנוסים אנו, כפי שהדבר שכיח אצל שקספיר, ליצור לנו תחילה דימוי רוחני-נפשי, שעליו נקרים לאחר-מכן עור וגידים (העובדה שמדובר פעמיים על שיילוק כעל old Shylock אין לה משמעות רבה, שכן נאמר הדבר בניגוד לאנטוני, שהוא כמובן צעיר, ולגראציאנו).<sup>15</sup>

הטראגדיות הגדולות של שקספיר מטפלות תמיד באחת התכונות האנושיות המהותיות כרעיון מרכזי: באהבה ב"רומיא ויוליה", בשאיפת-הכבוד ב"מקבת", בקנאה ב"אותלו", וכו'. "תאוה" מניעה זאת היא ב"סוחר מוונציה" השנאה, יחד עם שאיפת-הנקם. שיילוק עצמו מונה, בתמונה הראשונה שבה הוא מופיע, את הנימוקים לשנאתו אל אנטוניו ה"סוחר המלכותי". ראשית, הוא נוצרי. נוסף על כך הוא מחבל בעסקיו

<sup>14</sup> אגב: יש לראות אנאכרוניזם בייחוסו של לבוש יהודי מיוחד ליהודי הוונציאני שיילוק ("Jewish gabardine", א, 3, 101). היהודים נבדלו מן הוונציאנים בכסות-הראש שלהם בלבד.

<sup>15</sup> ד, 70, 1, וכן ד, 2, 11. כשאומר פעם שיילוק על עצמו "The difference of old Shylock and Bassanio" הרי אין זה אלא ביטוי בלתי-פורמאלי של קירבה.

של שיילוק על-ידי מתן הלוואות בלי ריבית. הנימוק השלישי: שהוא שונא את ה"אומה הקדושה", ורביעית: הוא מענה את שיילוק עצמו. ובכן, לפנינו שני נימוקים אישיים לשנאתו של שיילוק ושניים כלליים, הקשורים במעמד, בקבוצה — ואף ההתמרמרות על שלילת מקצוע המלווה-בריבית על-ידי אנטוניו חורגת בחלקה מעבר לתחום האישי אל התחום הקיבוצי. שנאה זו, והדחף לנקם, נזונים אחרי-כן עוד מן השאיפה להתנקם על חטיפת ג'סיקה, אשר שיילוק רואה באנטוניו שותף לה משום היותו אח-בדת ללורנצו ומשום היותו קשור אליו קשרי-ידידות, ומה-גם שהפגיעה בכבוד משפחתו של שיילוק וברכשו נועדה, לפי תכנית החטיפה המקורית, למועד חגיגתו של אנטוניו.

שנאה זו עולה בקנה אחד עם בוז לצד-שפנגד, למנהגיו ולהשקפת-עולמו — בוז שעוד ניתקל בו גם בשטח הרוחני. שיילוק מסרב להיענות להזמנתם של "אוכלי בשר החזיר"<sup>16</sup> בכל המחזה, הגדוש כל-כך בוז ליהודים בכלל ולשיילוק בפרט. שיילוק הוא נציגו האמיתי של חוסר-הסובלנות. החומה אותה הקים נגד סביבתו גבוהה היא מחומת הגיטו שאותה הקימו הוונציאנים. לפנינו כאן גילוי, הידוע לנו היטב מתולדות הפזורה היהודית, זילזול הדדי בין שתי שכבות באוכלוסיה; אלא ששיילוק צריך להשפיל מבטו עוד יותר מן הוונציאנים כדי לראות את יריביו.

קרה-אופי הבולט השני של שיילוק הוא אהבתו לממון. כבר עמדנו על כך שממנה גם חלק משנאתו אל אנטוניו. הוא אף חולם על הכסף. גם בשעת האבידה האיומה של בתו מעררב הוא בלי הרף בקריאות-הקינה שלו את המלים "בתי" ו"הדוקטים שלי"<sup>17</sup>. רק למען נקמתו מקריב הוא את חמדתו לממון. זו קובעת את מהותו עוד ביתר-שאת. אולם שקספיר עצמו מסביר לנו כי אין המדובר כאן בכלי אינדיבידואלי אלא בתופעה קיבוצית. דברי שיילוק, "You take my life, when you do take the means whereby I live" הם תיאור מצבו של היהודי מימי-הביניים, אשר בטחונו וחזיוו היו תלויים בכשרו לשמש "ספוג" לנסיך.<sup>18</sup>

מול רגשות אלה של שנאה, נקם ובוז, מול חוסר-הסובלנות והאהבה-לממון, עומד בראש-וראשונה רגש-המשפחה המפותח של שיילוק — מורשתו היהודית. לא זו בלבד שאהב הוא את בתו קלת-הדעת ודואג לה, בהזהירו אותה שוב ושוב מפני הסכנה הנשקפת מנוער-הזהב הוונציאני הרועש;<sup>19</sup> בגידתה מביאתו עד סף הטירוף

<sup>16</sup> גם אינו מוכן לשתות בצוות עם בני ונציה. אולי יש כאן רמז לאיסור "יין-נסך" ?

<sup>17</sup> השווה כאן מארלו, *The Jew of Malta*, מערכה ראשונה, ברבס: "O girl! O gold!" "O beauty! O my bliss! O my girl, my gold, my fortune, my felicity!"

<sup>18</sup> בחייו הפרטיים בטראטפורד הלנה שקספיר כסף בריבית והיה תובע אנשים למשפט בגלל סכומים של-מה-בכך. בגישתו לכסף היה דומה יותר לשיילוק מאשר הוונציאנים הפורנים.

<sup>19</sup> אין הוא סומך על צייתנותה: "Perhaps I will return immediately", ב, 5, 51.

ושלומת חשוב לו, אף לאחר בריחתה, יותר מזהבו האהוב כל-כך.<sup>20</sup> הוא גם זוכר את אשתו המנוחה לאה, ובשום פנים לא היה רוצה לאבד את מתנת-כלולותיה. לכאורה קל לקבל את דברי ג'סיקה אל לאנסלוט, כי בית אביה הוא "ג'יהנום", כאמת; אך כשאנו מסתכלים היטב מתברר לנו כי רק השיעמום, היעדר המולת-היריד של ונציה, הוא הנראה לה כג'יהנום.<sup>21</sup>

כובד-הראש, הסלידה מפני ההוללות והשכרון, חומרת-המידות, שאותם אנו רואים אצל שיילוק — כל אלה אין להם זכר אצל ג'סיקה, אם לא נרצה לקבל את השערתו של היינה כי התנגדותה להיראות לפני אהובה בלבוש גבר נובעת מן האיטור בן אלפי השנים מן התורה, שלא יהיה כלי-גבר על אשה.

הימנעותו של שיילוק מחיי-חברה קלילים מודגשת עוד מפות העובדה שבעוד אנטוניו ובאסאניו מוקפים תמיד המון ידידים, שיילוק אין לו אלא חבר אחד, תובל,<sup>22</sup> שאף הוא אינו מופיע כידיד-אמת, שהרי גורר הוא את שיילוק בזדון ממרום השמחה אל תחתיות-שאול על-ידי ידיעות מחושבות ושקולות, פעם על אסונו של אנטוניו ופעם על פזרנותה של ג'סיקה.

אדם גלמוד זה, שיילוק — אם לא די לו בו בעצמו, הרי על-כל-פנים רב לו בחייו הפנימיים. קודם-כל הריהו פיקה, ואכן יודע הוא זאת.<sup>23</sup> בשיחתו עם אנטוניו ובאסאניו בדבר צידקתו של מיקח-ריבית צודק הוא, בלי ספק, אפשר לומר כי הערותיו בדבר ההון כגורם בייצור מוצדקות מבחינה כלכלית-מדינית, בעוד אשר השקפתו של אנטוניו, המתבססת על אריסטו ועל בייקון בהבחינה בין הלוואות פוריות ובלתי-פוריות, מתעלמת מן המציאות של הכלכלה הוונציאנית המודרנית, הדרך בה טווה כאן שיילוק את חוט מחשבתו בלי לשים לב כלל ליריב,<sup>24</sup> עלינו לראות בה עדות

<sup>20</sup> "How now, Tubal? Hast thou found my daughter?" הוא כיצד מתעבב שיילוק במחשבותיו, על אף הידיעה המשמחת בדבר אבידתו של אנטוניו, ומוסיף להגות בבתו: "Here, in Genova?" ג, 1, 94; וכן ד, 1, 259: "These be the Christian husbands", "I have a daughter".

<sup>21</sup> לעומת דאגת האב הנוגעת-אל-הלב של שיילוק נראית הצוואה הלא-מוכנת של אבי פורציה שרירותית ונוגדת את טבע האדם ברודנותה, כן יש לציין את התנהגותו של לאנסלוט כלפי אביו כנחותה מבחינה מוסרית.

<sup>22</sup> כלום היתה הכוונה לעורר בקהל בני-דורה של המלכה אליזבת, ידועי המקרא, את האסוציאציה תובל-קין? ואולי גם את זאת של שיילוק לשלה, אשר תרגומו האנגלי "cormorant" נחשב בימי אליזבת סמל לרדיפת-הבצע? אפשר כי פירוש השם כחיבור shy+lock נוסף על כך על דרך דטרמינאצית-יתר אטימולוגית. המתקבל ביותר על הדעת הוא שכל השמות היהודיים ב"סוחר מוונציה" — שיילוק, ג'סיקה, תובל וכוש — לקוחים מן המפרקים הסמוכים ר' וי"א בספר בראשית. מעניין לציין כי שלח (= שיילוק) הוא אבי עבר, הנחשב סמל העם היהודי בכלל; השווה אבן-עזרא: "אתנפרה ללשון בנו שלח". כפי שרומז שלח על עבר כך רומז יסכה על שרה, אם העם היהודי (ר' רש"י, בראשית יא, 23).

<sup>23</sup> הוא אף מגן על עצמו כמשפט.

<sup>24</sup> א, 3, 91—92 והלאה.



להכרה יהירה, בוטחת באינטליגנציה העדיפה שלו. אפשר כי הערכה גבוהה כזאת של השכל, אשר בו הוא מחונן בלי ספק, עשויה לפצותו על משאלות־לב רבות אשר לא באו.

שכל מופשט זה כרוך עם זריזות יוצאת־מ־הכלל בעסקים ועם פיקחות הגובלת בערמומיות. הכשרון העסקי מתגלה על הצד היותר טוב במשא־ומתן הראשון בדבר ההלוואה העומדת להינתן. נראה לעין כי שיילוק מעוניין בעיסקה מן הרגע הראשון, בין אם הוא רואה בה רק ריוח־ממון<sup>25</sup> ובין אם כבר עולה לנגד עיניו האפשרות לתת סיפוק לשנאתו אל אנטוניו. בהמשך המשא־ומתן הוא נעשה מעוניין יותר ויותר בביצוע עיסקת ההלוואה, בתנאים שאותם הוא מציג בהמשך הדיונים, היות ואלה צריכים להביא לו יתרון אחד משניים: הוא ילווה ללא ריבית סכום־כסף ניפר וכך ינסה, במלוא מובן המלה, "to buy his favour", או שיהיו חיי שונאו נתונים בידו. עם זאת הוא מצליח להפליא להעלות את להיטותו של הצד־שפנגד על־ידי העמדת פנים של אדישות,<sup>26</sup> על־ידי חזרה מתמדת, קפדנית ממש, על התנאים המוצעים לו. העובדה שהוא מצליח להביא את אנטוניו בסיום העיסקה, המסוכנת לו כל־כך,<sup>27</sup> לידי הקריאה "Gentle Jew!"<sup>28</sup> מעידה על שליטתו הלמודה בהבעת־פניו ועל כשרונו להסוות את כוונותיו מעין הזולת.

אך הטעיה זו אפשר לכנותה חסרת־דמיון. היא מבוססת על העמדת־פנים קטנונית, נעדרת־תנופה של רמאי ונוכל סתם. אכן במקום אחד יש לנו ראיה כי שיילוק מסוגל לתאר לעצמו בעזרת דימויים את הנעשה במרחקים, אך מעניין הוא כי דבר זה אינו קורה כאשר הוא נרגש עד למעמקי־נפשו — בייחוד לא בשעת אבדן כספו ובתו — כי אם בשעה שהדברים אמורים בטובת עסקיו. הכוונה לאותו מקום בו הוא מונה את הסכנות הצפויות לרכושו של אנטוניו. כאן מתעלה לשונה, והוא רואה חולדות־ים־ויבשה המאיימות על הספינות שאינן אלא קרשים. אך בסופו של דבר גם דמיון זה חסר תנופה הוא. אינו מתרומם מעל פני־האדמה, ואין בו אלא תיאור מפוכח למדי של הסכנה הנשקפת להונו.<sup>29</sup>

אך במקום אחר הופכת לשונה חפשיה וקלה, פיוטית ממש. אמנם אין שם דימויים, אך אלה נרמזים — ואף למעלה מזה — בצורת השאלות הריתוריות לכל מי שמתמצא בתולדות ייסוריהם של היהודים בימי־הביניים. המדובר הוא בנאום הגדול על היהודי כאדם. "Has not a Jew eyes? Has not a Jew hands, organs, dimensions, senses, affections, passions?... כאן, כך נדמה, מתרומם האיש המפוכח, חסר הדמיון, ונישא על כנפי אהבה אדיאלית, על כנפי התלהבות החפשית לחלוטים

<sup>25</sup> "Then let me see the rate": 96, 3, א.

<sup>26</sup> "I had forgot": 63, 3, א.

<sup>27</sup> את התנאי "nearest to the merchant's heart" אין שיילוק מזכיר בפיקחותו בהסכם שבעל־פה.

<sup>28</sup> כנראה משחק־מלים סמוי: "Gentile Jew".

<sup>29</sup> כמתבייש בדברנותו המופלגת הריוו מוסיף מיד ומסביר: "I mean pirates": 22, 3, א.

מסיגי האנוכיות. בתחום אחד של נשמת איש השכל היבש, הענייני הזה, המוגבל כל-כך במעוף דמיונו בשאר השטחים, שולט שכרון החלום; והרי לא פעם מוצאים אנו חלומות משיחיים בלב אלה העוקבים אחר ההסתעפויות הדקות ביותר של החוק היבש ואצל אלה המקבצים בעמל־נמלים פרוטה לפרוטה. כחוט־השני עוברת בכל המחזה אהבה נלהבת זו של שיילוק אל עמו. היא מתגלה בבזוו ל־ "Hagar's offspring" לא פחות מאשר באותה שבועה איומה ביותר לשיילוק אשר ראוי לשים לב כי נוסחה במטבע הישן של קללת הנשבע עצמו: "Cursed be my tribe if I forgive him"; העם יקר לו יותר מְגִ'סִיקָה, יותר מן הכסף האהוב: "The curse never fell upon our nation until now — I would my daughter were dead at my foot and the jewels in her ear!" אין פירושם של דברים אלה, כפי שמפרשים לפרקים, כאילו היה נותן ברצון את חיי בתו כדי להשיב לו את יהלומיו. הרעיון המובע כאן הוא שסבל עמו לא זו בלבד ששקול הוא כנגד בתו וכנגד היהלומים, כי אם עולה הוא עליהם בחשיבותו; כדי להציג מול עיניו את גדל כאבו הוא רואה עצמו נושא בסבל עמו, וכך מגביר הוא את הכאב מעבר לאישי לממדים אינסופיים.

עד כה יכולנו להבין את כל תכונותיו של שיילוק — לא במובן זה שאנו מחייבים את מעשיו, מקבלים אותם או שוללים אותם, אלא מתוך כך שפל רגשותיו פורטים על נימים המתעוררים בנפשנו כשאנו מזדהים עם היהודי של ימי־הביניים: השנאה וצמאון־הנקם, חוסר־הסובלנות והשאיפה לממון כאמצעי לקיום, רגש־המשפחה המפותח וכובד־הראש, צניעותו בלתי־היוונית, חכמתו ויהירותו הרוחנית, כשרונו בעסקים וערמוניותו, דמיונו הכבול וכושר התלהבותו המתפרצת, המתעצבת לאור הרעיון המשיחי — ואהבתו הלוהטת לעמו.<sup>30</sup> עתה מגיעים אנו להערכתה של תמונת בית־הדין הגדולה, שזכתה לפירושים כה רבים. האמנם אמת הוא כי שיילוק נוהג בפחדנות כאשר חייו נחונים בסכנה, שהוא בוגד בכל היקר לו, אף בקשרי־הדת שלו הקושרים אותו אל עמו, על־מנת להציל חלק זעום של ממונו? כלום לפנינו כאן עוד אדם אשר נוכל, אמנם בלי לחייב את התנהגותו, לפחות להבין את רגשותיו במשהו, כשהוא אוטם את אזניו לכל רחמים, כאשר המלים חסד או מוסר נתקלות בלבו בחוסר־הבנה גמור? האמנם צודקים הטוענים כי כאן נכשל האמן שקספיר לרגל שיבתו אל הדמות המתוכננת־מראש של המפלצת בלתי־המוסרית, אשר כל הנשגב זו לה?

לדעתנו תלויה ההכרעה בשאלות אלו בתפיסתנו את דברי שיילוק: "What judgment shall I dread, doing no wrong?" כאן לפנינו העמדת־פני־תם, אי־רצון להבין, או אי־הבנה אמיתית במושג "mercy"? ואם אמנם האחרון נכון, נשאל: האם כן הוא מכיון שלפנינו כאן מפלצת אשר רגש־הרחמים האנושי זר לנפשה האכזרית.

<sup>30</sup> דמותו של שיילוק היא תמונה נאמנה פחות או יותר של היהודי מימי־הביניים בתוך הסביבה הנוצרית העוינת, כפי שהיא צריכה להצטייר בעיני העומד מבחוץ. מצד שני מבקשים אנו בו לשווא כל רמז למהותי ביותר ליהודי: קשרו אל אלוהיו, הדתיות בה חדורה כל ישותו.

נפש החיה — או האם כאן לפנינו מישהו הנושא עמו מושג אנושי נעלה יותר, העולה על מושג הרחמים?

סבורים אנו כי המלים הנדונות כנות הן, כי שיילוק באמת אינו מבין את הפנייה לחסד, כי מושג המוסר — כלומר המוסר המודרני, האירופי, ההומאניטרי, שאותו נוטים לעתים קרובות לראות כמוסר היחיד והמוחלט<sup>31</sup> — אמנם זר הוא לו. אך זאת לא משום שהוא בלתי־מוסרי אלא משום שכל התנהגותו היא צ'מוסרית, כי מוסר זה אינו נוגע לו, לא לטוב ולא לרע, היות והוא משרת אדון אחר: את החוק. אם אי־פעם קלעה האימרה כי "אי־אפשר לשרת שני אדונים בעת־ובעונה־אחת", הרי ודאי קולעת היא ביחס לאדון כה חמור, הדורש שלטון טוטאליטרי כה מוחלט, כמו החוק. התפיסה "Dura lex sed lex" \* חוסמת בפני המשפטן כל אפשרות לשתף את לבו או את רגש־המוסר שלו בשעת חריצת המשפט. "Fiat justitia pereat mundi" \*\* אינו כמעט אלא שינוי־נוסח של המובאה הקודמת.

הערצתו הגברית של שיילוק לחוק מגיעה לקיצוניות תוך הנגדה להשקפתה הנשיית של פורציה בדבר כלי־יכולתו של החסד. שיילוק הריהו דוגמה של אדם החדור במידה כזאת הלכירוח משפטיים<sup>32</sup> — ולא רק בהתיחסו לזולתו — עד שגם בבואו לתת לעצמו די־ן־וחשבון על מעשיו שלו אין כלל מקום לשיקולים מוסריים כלליים. תביעתו הטוטאליטרית של החוק מתבטאת כאן גם באופי היחדני של נורמות החוק. ההכרה בלתי־המוגבלת בחוק, והפניעה ללא־תנאי לחוק, מבטלת את התביעה המוסרית לעימות מחודש תמיד עם האלוהי.

אין לדון את נציגה של השקפה כזאת על סמך הניגוד בין דיקדוקי החוק לבין רוחו. אפילו אין כאן מקום לדבר על ראשוניותו של החוק: רק החוק התופס את החיים בשלמותם, תוך שלילת כל נורמות־התייחסות אחרות, בא כאן בחשבון כבסיס להבנתנו. חוק אדיר זה פונה אל האדם בהודו בתביעותיו ובאיסוריו; מקום שם הוא נאלם — אין חובה, ולפיכך אין גם אשמה. אין לטעון נגד מעשה אשר מקומו מחוץ לפיראמידה של החוק.

הלך־מחשבות כללי כזה מובן הוא בהחלט ליהודי האורתודוקסי, ואף היינו נוטים לומר שפך הוא כיום, לאחר קום האורתודוקסיה החדשה על בסיס מושגי המאה הי"ט, עוד יותר מאשר בימי שקספיר.<sup>33</sup>

<sup>31</sup> להבא נשתמש תמיד ברוח זו במלה "מוסר".

\* "חוק חמור — אך חוק".

\*\* "ייעשה משפט — ולו תאבד תבל" (השווה גם: "יקוב הדין את ההר").

<sup>32</sup> מתוך הערותיו המעטות־ביחס של שיילוק בעלילה בית־המשפט בלבד נביא כאן את הביטויים הבאים: "I stand here for the law", "Fie upon your law", "I charge you", "by the law", "is that the law?", "I crave the law", "you".

<sup>33</sup> דווקא בימי שקספיר הועלה הניגוד בין חוק טבעי לחוק פויטיבי מחדש לדיונים נסערים, למשל עליידי Jean Bodin רבו של Puffendorf. לדיון זה שייך גם הניגוד rigor juris — equitas.

העובדה כי חוזה ה־ *bond* אינו תופס לפי שום חוק מודרני, ובייחוד לא לפי החוק היהודי,<sup>34</sup> אינה משנה ולא־כלום לגבי הצגת הבעיה. לגבי שיילוק קובע רק דבר אחד: שהוא נוהג לפי החוק הפוזיטיבי של תקופתו, כלומר לפי החוק בה"א־ הידיעה, בהתאם לתנאים שנקבעו על־ידי המשורר.

כאן חשים אנו בפועל־ממש בטיפול האנטי־יהודי העזין של שקספיר בשיילוק: כאילו מראש הוצב בעמדה שעליה הוא צריך להגן גיס חמישי, שעליו אין הוא יכול להשתלט אף במקרה של נצחון כלפי־חוץ. שקספיר נמנע מלתת לשיילוק "a fair chance". עצם הפרובלמטיקה: חוק מוגדר היטב, המנוסח באופן כללי, טוטאליטרי ויחודני, מצד אחד — ומוסר, אשר גם הוא מופיע בתביעה טוטאליטרית החודרת לכל והמבטלת כל תביעה אחרת, מצד שני — פרובלמטיקה זו סולפה והפכה גרוטסקית מכוח העובדה שפאן הומצא חוק הרחוק מהגיע לדרגת המיזער שדורשת האתיקה. אך עצם הצגת הבעיה ותשובתו של שיילוק עליה מובנות ליהודים כיהודים, ולו אך משום שנקטו כלפיה עמדה מתוך הכרה כי יש בידם חוק שהוא אלוהי, כלומר חוק "צודק".

יהודי, המקבל את התנהגותו של שיילוק עד לרגע שנדמה לו כי יוכל לספק את האנת־הנמס שלו כמשכנעת ואמיתית מבחינה פנימית — אף כי אינו יכול לחייבה מכל־יכול, בגלל ה־ *unfairness* הנזכרת של המשורר — יהודי כזה האם הוא מסוגל להבין גם את התנהגותו לאחר גילויה של פורציה? שיילוק מוותר על תביעותיו ללא כל מאבק, ללא התמרמרות כמעט, בכמה משפטים קצובים. הוא מסתפק בסכום המשולש המוצע, בקרן ההלוואה, בהפסקת־המשפט. אפילו לעונש שפוסקים לו — למסור את מחצית הונו לכל ימי חייו לאנטוניו לשימוש, ולהתחייב להוריש את המחצית השניה במותו ללורנצו ולג'סיקה ולהתנצר — גם לכל אלה הוא מסכים במלים קצרות: "I pray you give me leave to go from hence. I am not

well; send the deed after me and I will sign it" פחד, או הפוונה להציל לפחות חלק מהונו? לא כי, המגיע להתנהגותו הוא החוק. הוא הכיר רק בחוק בלבד, אך בו הכיר ללא תנאים, *sine ira et studio*\*. והרי הצדקתו מבחינה אנושית. מספנים היינו את כל הכרת אפיו של שיילוק ומסלפים אותה אילו קיבלנו את טענותיהם של גדולי המשפטנים רְיִינג (Jhering) וקוהלר (Kohler) כאילו מדובר כאן בתקנות־חוק חסרות־תוקף, שעליהן מסתמכת פורציה להצדקת טיעונה. ממש כמו שעלינו לקבל כי חוזה בדבר אבדן החיים במקרה של אי־תשלום במועד הקבוע הוא שריר מבחינה משפטית, כך יש לראות את התנאי של פורציה — שאסור לשפוך אף טיפה אחת של דם ושאין לחתוך אפילו גרם אחד בשר יותר מדי או פחות מדי (!) מחוזהו של אנטוניו — כמבוסס מבחינה משפטית. בעיני שיילוק, המכיר רק בחוק, אין זה נוגע לענין שהמדובר הוא אולי בטכסיס, או אף

<sup>34</sup> לא כן בחוק הרומי. השווה 12 הלוחות, ג, 6 — המחירים בתנאים מסוימים להטיל מום בכל בעל־חוב ואף להרגו: *secare in partes*. \* ללא משפט־קדום.

ב"פירוש בלתי-מוסרי". כל עוד היה החוק לצדו היה בטוח וגאה, ויכול היה להרשות לעצמו להיות נוקשה, אכזרי, בלתי-מוסרי; כשהחוק נגדו לא נותרה עוד מלה בפיו לבקש הסד, רחמים, חמלה. אדוניו, החוק, כשם שנתן תחילה, כך עתה הוא לוקח.

רק אם כך אנו מפרשים את התנהגותו של שיילוק בסיום תמונת בית-הדין הרינו רואים עד כמה השפיל שקספיר לתפוס את היהודי "שומר-החוק" ולהעריכו. כבר הטעמנו פעמים אחדות כי השתתת העלילה על חוק השם כל מוסר ללעג גרמה סילוף גמור. אך הקובע הוא כי שיילוק בעולם, בעולם החוק, עונה לדברי פורציה, "Then must the Jew be merciful", בצדק; "On what compulsion must I tell me that" the Jew be merciful? השופט היהודי אין לו מנוס מן החובה לאטום לבו כלפי פניותיהם של הנדדים אל רגש-החמלה האנושי שבו, כאשר המדובר הוא, למשל, באיסור נישואים לפי החוק; והוא הדין לגבי כל שאר האיסורים וההתחייבויות במשפט הדתי, כלומר בחוק. מושג ה־"dispens" זר הוא למשפט הדתי היהודי.

אך כל זה אינו תופס אלא במשפט החוקי-הדתי, ולא בתחום המשפט האזרחי. בתחום זה נחשבת ההיענות לבקשותיו המוצדקות של היריב כמידה טובה. לפיכך נראה כאילו עמדתו של שיילוק היא, אחרי הכל, בלתי-מובנת מנקודת-הראות היהודית — אפילו נתעלם מהשתתת המחזה שלנו על עקרונות משפטיים מסולפים. אך עלינו לשקול כאן שני דברים. ראשית, אין המשפט בעיני שיילוק סתם ענין של תביעה אזרחית על חוב כי אם אמצעי לנקמה לאומית, ובתור התדיינות כללית עם הסביבה האכזרית הועתק מן התחום הפרטי והפך כביכול אירוע משפטי ציבורי. עלינו להתיחס בכובד-ראש להדגשתו החוזרת-ונשנית: "I have an oath in heaven: shall I lay perjury upon my soul?" על-ידי שבועה זו לא התכוון שיילוק לכבול את ידיו בלבד; על-ידיה הפך את ריבו לעניינו של ריבון-העולמים. מעתה אין התביעה נתונה עוד לויתורים, ככל חוק אלוהי. אסור לו לקבל את הסכום המושלש, אסור לו להשתכנע: "There is no power in the tongue of man to alter me" שהרי המדובר הוא בתביעה שמן הנמנע הוא לוותר עליה, שאינה פתוחה לבקשת בשר-ודם.

אך יתר על כן נתכוונה פורציה מלכתחילה להכביד על שיילוק במידת האפשר לקבל את בקשתה לחסד ולוותר. כפי הנראה יש בדעתה למצות את יתרונה הריתורי והמשפטי עד תומו. שאם לא כן, אין להבין את שגיאותיה הפסיכולוגיות בטפלה בשיילוק. בסיום הנאום עז-הרושם על התכונה האלוהית של החסד, מסתמכת היא על תורת הסדי-שמיים הנוצרית — דבר אשר שיילוק צריך היה לראות בו בהקשר זה ביוזי של עקרונות דת-הוא. מיד לאחר-מכן, כאילו חרדה היא פן השתכנע שיילוק על אף הכל על-ידי כושר-נאומה, היא מוסיפה:

"I have spoken thus much to mitigate the justice of thy plea; which if thou follow, this strict court of Venice must needs give sentence 'gainst the merchant here."

\* היתר-איסור.

היכן הוא האב, המורה או השופט הישר אשר אי־פעם היה מסיים בקשה לעשיית הטוב בצורה כה פרובוקטיבית? פורציה מפתה ממש את שיילוק להילכד ולהיפשל.

אך ביחס למפלתו של שיילוק חשוב לומר זאת: בעצם הרי זה נצחון של עולמו־הוא. הוא הופך בנשקו שלו דווקא — ובו בלבד. נשקם של האולימפוס הססגוני ושל העולם הנוצרי הכוזב; רק על קרקעו הדלה, מרוצפת־האבנים של בית־המשפט, בו אין שליטה ליופי ולהרמוניה אף לא ללב אלא לשכל בלבד — רק עליה נמצא הנשק היעיל. נוטים אנו להניח כי מפלה כזאת עלולה רק לחזק את שיילוק בהשקפת־העולם שלו. יש להניח כי הדבר היחיד אשר למד ממפלה זאת הוא שלהבא יעסוק בחוק עוד יותר מאשר עד כה, יתעמק יותר בדקויותיו, כדי שיוכל, אם נזדקק ללשונו של המלט, "to delve one yard below their mines and blow them at the moon" כאן מסתיימת הטראגדיה. מכאן והלאה — מערכה חמשית, קומדיה לאור־הירח ובה אהבה, זמר ושעשועים, שיילוק שוב אינו מופיע אף אינו נזכר עוד.<sup>35</sup> כבמקרים רבים אחרים, מניח לנו המשורר לסכם בעצמו. איך נבין את דבריו האחרונים של שיילוק, איך נציירו בעיני רוחנו בביתו לאחר עזבו את ארמון הדוג'ה — בכך תלויה הבנת הטראגדיה שלו. המפתח להבנת אישיותו של האמלט ושל אשמתו הטראגית, יש לבקשו בדבריו האחרונים:

"But I do prophesy, th'election lights on Fortinbras, he has my dying voice... "the rest is silence". המפתח להבנת אישיותו של שיילוק ואשמתו הטראגית, אותו יש למצוא בדבריו האחרונים: "I am not well". כלום זוהי שאיפת החיה הפצועה להיגרר אל מאורתה, לרפא עצמה, להימלט מרודפיה ואף להינקם מהם בעתיד — ומהגם שראינו כי המפלה עצמה הוכיחה את כוחה של השקפתו? או האם שיילוק הוא באמת "not well", אף יתירה מזאת: נפגע עד־מוות, נמחק — ואם כך הוא: מדוע? האם בשל אבדן כספו, בשל כשלון נקמתו?

כל המכיר את שקספיר יבין כי המדובר הוא אמנם במיתה, או לכל היותר בחיים ריקים ללא תוכן, מתוך עצם העובדה כי שמו של שיילוק אף אינו נזכר במערכה החמשית. אך אם כך הוא, מה הביא למשבר זה? מהו סוד אשמתו הטראגית של שיילוק במובן השקספירי, אותה אשמה המביאה לאבדן הגיבור והמתגלה תמיד כהגזמת מידות או כטעות גורלית?

ה"סוחר מוונציה" מציג לפנינו שני עולמות. עולמו של המצוי, של ההווה הנהנית, מחייבת־החיים השייכת לעולם־הזה, של האריסטוקרטיה המסחרית המתנוונת של ונציה — ומולו שיילוק הגלמוד, אשר חייו נערכים בהתאם לנורמות שהן ביטוי לחובה, לרצוי. העולם כפי שהוא מול העולם כפי שהוא צריך להיות: יוון — וישראל. שקספיר, כמו גיתה, היה אולי "אויב איש־נצרת" במידה מספקת, אם להשתמש בדברי

<sup>35</sup> אלא אם כן מכוון אליו הפסוק הזה: "The man that hath no mustic in himself"; ה. 1, 83 והלאה.

היינה, שיהיה נוטה מראש לתת להילאס את הנצחון על התלמוד. אך כאמן מעולם לא נמנע מתת מניע למפלת הפרט, ולפחות ירמוז לאשמתו הטראגית של היהודי המנוצח. דבר זה דרוש מבחינה אמנותית במיוחד לפי שגם הצד־שפנגד אינו מתואר כלל כאידיאלי. אם נזכיר רק דוגמה אחת לכך, הרי יודע שיילוק לפחות כי בענייני ממון יכול הוא לסמוך על חברו תובל — בעוד אשר איש מרעיו המרובים איננו מציל את אנטוניו, את ה"סוחר המלכותי", בשעת פשיטת־הרגל שלו, כאשר דרוש לו אך סכום מגוון של שלושת־אלפים דוקטים. כמו כן אין מקום להניח כי המשורר מתכוון לחרוץ משפט על השקפת־העולם האחת על חשבון השניה — גם אם נתעלם מנצחונ־מפלתו של שיילוק — מאחר שחסד ואהבה, שהם המסמלים במחזה שלנו את ה"עולם היווני", את עולמה של האשה טובת־הלב מול עולם הגברים הנוקשה של שיילוק, אינם מצויים כלל אצל אנשי ונציה. לא אנטוניו, לא באסאניו, לא פורציה, ועל אחת כמה וכמה לא סאלניו ולא גראציאנו אינם מגלים חמלה, חסד או אהבה לשיילוק.<sup>36</sup>

אך אם אין הכוונה להעביר בשבט את השקפת־העולם כשלמות, הרי תיתכן רק אשמה במסגרת צורת החיים הנתבעת על־ידי השקפת־העולם הנדונה; לשון אחרת: עלינו להראות כי קיימת פגיעה דווקא באותה נורמה של התנהגות. פגיעה כזאת פירושה אי־עקיבות מנקודת־ראותו של המחזיק באותה השקפת־עולם. ואמנם, חטא שיילוק באי־עקיבות כזאת, בנטישת מעמדו האיתן, בנקודה אחת מכריעה, אף הקובעת בכל המחזה, מנסה הוא להתגנב מתוך עולם הנורמה והתוקף הכללי, מעולם הרעיון, ולחיות כאדם בן עולם־המציאות, העולם־הזה, המצוי, עולם ההווה. אם נצליח להוכיח טענה זאת, הרי תהיה לפנינו אשמה טראגית אמיתית ברוח הדראמטיקנים הגדולים, ואז מוכח יהיה כי שיילוק, הגיבור הטראגי, נפגע עד־מוות.

אפשר לומר כי אצל רבים מן הדראמטיקנים הגדולים מתאימה לאחדויות החיצוניות, האריסטוטליות, אחדות העמדה בנפשו של הגיבור.<sup>37</sup> יוהנה<sup>38</sup> ויהודית<sup>39</sup> אינן

<sup>36</sup> החסד הניתן לקבצן ("Down therefore, and beg mercy of the Duke" ד, 1, 358) אין לו שייכות הרבה לאותו חסד אשר "droppeth as the gentle rain from heaven", ד, 1, 180.

<sup>37</sup> אין אצל גיבוריו של שקספיר, שעקרונית שלטת בהם תאוה אחת אדירה, מקום לתיאור המודרני של גיבור אשר הוא בכל מעשיו.. "לא ספר מחושב". כי אם "אדם על ניגודיו". בהקשר זה יש עוד להעיר כי תאוה זאת, מצדה, היא פרי וסמל של עמדת־יסוד כללית של הגיבור. נוכל להיכוח עד כמה שיילוק הוא, דרך־כלל, אופי שלם בתוך עצמו, חסר־ניגודים, מתוך כך שהוא היחיד מן ה־villains השקספיריים אשר כמעט שאינו נושא מונולוגים. השווה בענין זה הערתו הקולעת של הבל (Hebbel) (יומנים, ב, 2971): "במחזה יש מקום למונולוגים רק כאשר הדו־אלים בולט בתוך הפרט, עד שאותן שתי דמויות, החייבות בדרך־כלל להימצא יחד על הבמה, רוחשות כאילו בתוך לבבו [של אותו פרט]".

<sup>38</sup> שילר, "העלמה מאורליאן".

<sup>39</sup> הבל, "יהודית".

מוכרעות בשל כוחן הגברי כי אם בעקב חולשתן הנשית ה"בלתי־עקיבה". שילוק אינו נופל בשל התנהגותו הנוקשה, הרוחנית, רתוקת־הנורמות, כי אם בגלל הוויתור ה"בלתי־עקיב" לעולם המצוי.

נתבונן־נא רגע באדם המשייך עצמו לעולם הרצוי המופשט, כבול־הנורמות. אף אדם זה חי בגופו, במחשבותיו ובתחושותיו בעולם־הזה. איך מיוצגת אצלו האפשרות של השלכה מעולם הרצוי לזה של המצוי, הגשר מחייו הרוחניים למעשיו היומיומיים? קשר זה, השלכה זאת, הוא הסמל. אהבתו ושנאתו בעולם־הזה אינן מותנות ומוגדרות אך ורק על־ידי העולם הזה של המצוי, כי יש להן משמעות מעבר לו לגבי עולם־הרוח, עולם־הנורמה המחייב. אם אברהם אוהב את יצחק בנו הריהו אוהבו אהבת־אב ממשית, אך אין זו ממצה את היחס בין האב לבנו. אהבתו את בנו היא לגבי אותה שעה ערובה וסמל ליחסו אל אלוהיו. קיומו של יצחק בעולם־הזה מביא אושר להוריו, אך עם זאת הוא ביטוי ליחסו הנפשי של אברהם אל בוראו: תפיסה כזאת מאפשרת לנו להבין את התנהגותו על־האנושית של אברהם בשעת העקידה. אברהם לא היה מאבד הכל באבדו את יצחק; אמנם יאבד את האהבה האינסופית של האב לבנו־יחידו — אך לא אותו חלק של אהבה זו השייך, כביטוי סמלי, לעולם אחר.

בראשית המחזה שלנו מוצאים אנו שנאה כפולה כזאת אצל שילוק. כבר הצבענו על כך ששילוק עצמו מחלק את נימוקי שנאהו אל אנטוניו לשנים אישיים ושנים כלליים. הוא שונא את אנטוניו כשנא יווני אחד את רעהו. אך מעבר לכך, שנאה זו לסוחר הוונציאני אנטוניו היא ביטוי סמלי לשנאתו לנוצרי באשר הוא — ויתירה מזאת: לכל העולם ההלניסטי הזה של המצוי, המחייב את העולם־הזה, האכזרי והאנטישמי. המאבק נגד אנטוניו הוא בעיניו מאבק נגד עולם־ומלאו; הוא, שילוק, עומד לבדו "מעבר הנהר". במלחמת־קודש כזאת ניתן לנצח אדם רק בנשק רוחני, כי רק בנשק כזה נלחמים בה. וכפי שראינו, מיועד הנצחון דווקא לנשקו של שילוק, ואם גם בידי יריביו. איך אפשר כי הפירוש, המוצדק מבחינה משפטית, של כלל חוקי אחד למקרה בודד יהרוס את כל חייו? הסיבה היא כי מאבק זה נשתנה בהמשך הזמן, היות ואנטוניו פוסק מהיות סמל, על אף "השבועה במרומים", והופך להיות לבסוף פשוט ה"סוחר המלכותי" פחות־הערך, כאשר היה תמיד בעיני רעיו הוונציא־נים. תחילה רוצה שילוק לפגוע באמצעות אישיותו של אנטוניו בכל העולם השנא של הילאס־ונציה, וכפי הנראה רצה זאת כבר כאשר ככל עצמו בשבועה. אך בהמשך המחזה מבטו מצטמצם יותר ויותר, עד אשר התרגשותו החולנית נצמדת בתמונת בית־המשפט אל המלה bond. עתה אין הוא רוצה עוד אלא באנטוניו זה, בשר־ודם זה שלפניו, ולא עוד. עצמת השנאה גברה על חשבון היקפה. השנאה גברה עד לשגעון, השנא ירד: החל בעולם כולו, וגמור בסוחר של־מה־בכך. בזאת אבד שילוק את עולמו, עבר אל עולם המצוי. ועולם זה הוא אשר בו היפועו הדוכס, פורציה וגראציאנו.

והוא הוכרע לבלי קום. בנטלו משנאתו את האוניברסליזם, את הסמל, הרס את הגשר בין עולם־ההוויה לעולם־הרצוי. שוב אין הוא מוצא את הסולם בו יוכל לעלות



על־מנת לבקש תחליף לאנטוניו שנמלט, כדי ששנאה אלמנטרית זו תוכל שוב להסתמל באישיות מסוימת מעולם־המצוי.

חשיבות פסיכולוגית רבה נודעת לעובדה שאנטוניו, אשר בגללו בוגד שיילוק בעולמו, זהה אתו במידה רבה בחזונו הנפשית. שאלתה של פורציה בכניסתה לאולם בית־הדין: "Which is the merchant here and which the Jew?" רומזת על כך שהשנים דומים בהתנהגותם המהותית עד כדי כך שאפשר להחליפם.<sup>40</sup>

שקספיר אינו מזכיר עוד את שיילוק, כי הלז איננו עוד. הוא היה חי למען שנאתו ובאמצעותה. מאחר שאי־אפשר לו עוד למצוא אובייקט חדש לשנאתו, נשמט התוכן מחייו של שיילוק, ועל־ידי כך מסתיימים חייו עצמם. כל יתר ריגוש־נפשו כה משניים הם לעומת ים־שנאה זה עד שאין בכוחם לשאתו. שיילוק התרוקן, נמחק. הסכנה בצמיצום כזה של ריגוש מקיף־כל לאובייקט מסוים, מוגדר היטב, כדי־כך ששוב אין בריגוש המקורי כדי לרומם את בעליו, מופרת לנו היטב מתולדות התפת־חותה של הנפש היהודית. במקרה זה הופך הסמל המדריך הנורמה המוגבלת בתוך עצמה.

מחיקתו של שיילוק לאחר שניטל ממנו תוכן חייו היא הסיבה לכך שאין אנו פוגשים בו עוד במערכה החמישית. ועל כך יש לברך גם מן הבחינה האמנותית. בשיר־ההילה גדול זה להרמוניה הלא־פגומה אין מקום לנציגה של האבסולוטיות הרוחנית.<sup>41</sup> לא הנוצרי שבו אלא עובד־הכוכבים היווני שקספיר הוא אשר איפשר לאמן שקספיר לעצב את הנשף הרומנטי של שמהת־החיים באין מפריע, לאחר שננעלו השערים בפני נציגם של המחייב והמוחלט. אף לאחר מחיקתו עומד שיילוק בודד כאבי־אביו הקדמון — מעבר הנהר.

לבסוף נעלה עתה מחדש, לאחר שניסינו להבין את הוויתו הנפשית־הרוחנית של שיילוק, את השאלה איך עלינו לדמותו לעצמנו על הבמה. שיקולים פסיכולוגיים ואמנותיים כאחד מאלצים אותנו לתאר את שיילוק לעצמנו, בניגוד למסורת הבמה, כאיש במלוא כוח־היצירה שלו, כבן חמישים לכל היותר. ראשית, נובע מכל האמור כי שיילוק יודע לאהוב ולשנוא בעוז, להיאבק ולנצל את יתרונו במרץ, כדרך גבר במיטב שנותיו ולא כישיש. אך יותר מכך, עושה רושם יותר מבחינה אמנותית הטראגיקה של הגדון לבדידות פנימית וחיצונית כשהיא פוגעת באדם העומד עדיין במרכז החיים ועדיין אינו קרב מאליו אל מדרון ימי־חלדו.

<sup>40</sup> בתוך השאר ראוי לשים לב למשפט המכריע: "Not as you would say directly interest" א, 3, 73/72, ולמשמעות הכפולה של המלה "venture" א, 3, 83 וכן א, 1, 42, אשר שם היא מציינת את משלה־ידו של אנטוניו, המתגלה אפוא גם הוא כמיקח ריבית בעקיפים.

<sup>41</sup> גם בתחום חייה־רגש מכיר שיילוק רק את המוחלט: "Hates any man the thing he would not kill?"

## ע. הלל : דם

שְׁקִיקָה חֲשֵׁאִית זוֹ הַעוֹשָׂה מַעֲגְלוֹתֶיהָ,  
שְׁקִיקָה פְּלֵאִית זוֹ הַתְּפוּסָה נְחוּשִׁים,  
הַכְּלוּאָה אֶפְשָׁרִיּוֹת, הַפְּקוּחָה תְּמַהוֹן  
בְּחֵלִיפוֹת מַחְזוּרֵיהָ נְטוּלֵי הַדַּעַת  
כְּמַצִּיאוֹת הוֹנָה חֵלוֹם וְחֵלוֹם  
מַצִּיאוֹת.

שְׁקִיקָה רוֹגֶשֶׁת זוֹ הַנִּגְנָה סִימְפוֹנִיּוֹת תוֹךְ סִימְפוֹנִיּוֹת,  
צְרוּבֵתֵי־מֶלֶח,  
זְכוּרֵתֵי־מְכוּרֵתֵי־יָם!  
זָרֵם כָּלוֹ עֵינַיִם  
עֶסֶס בְּכֵאִים  
חֶלֶב אָדָם,  
שְׁמֶשׁ זְרוּחֵתֵי־פָנִים!

נוֹזֵל נְסִי זֶה הַמְּמַלֵּא גְבִיעַ חַיִּי  
הַיּוֹם,  
עַל סִכְיֵי שְׁנֵי טוֹרְפִים  
אֶרְצָה  
יָגֵר.

## משתה

שֵׁן מְשׁוּר אֶל שֵׁן תְּקִישׁ  
לְטוֹשׁוֹת תְּצַהֲבֵנָה מְעַרְכוֹת חוֹתְכוֹת.

כְּמוֹ הוֹבָא בְּאֲזוּנֵיהֶן דְּבַר לְצוֹן  
תְּרוֹמְנָה שְׁפֵתֵי טוֹרְפִים.  
אֶל יָרְכִים זְנֻבוֹת יִצְמְדוּ

אין הקיל ששון סעדתם  
למו נכונה.

כאל תפלה עצמותיהם תגלנה  
לצרידת נביתת אלופתם  
נאום הזאבה  
סלה.

אז כבחיזון מחול יחגו עגותיהם סחור סחור  
לגור אגוש  
חוג והקי וכשפש זנב ונהק ונבח והתלהלה  
ורבוביהם אל רום צמרות!  
כלהם רטט-נעם-זעות-טכס-  
המשתה.

פי מפשרו יאכלו  
ומדמו ישתו  
היום  
לשבעה!

לעת.  
גרורת עטיניה תפסע הזאבה אל עמתו,  
שתי אמהות יגדלו עיניה  
בזקנתה נאדרית!

קצף יזלו שולי מלתעותיה  
נאקתה משגל קרבן,  
תשם לגרונו  
שניה.

ומן הנוטר יושם לפני השבט:  
קרבנים וראש וטחול וגפים וכל הדם  
הזה.

כל העסיס הנורא הזה,  
מסך דם יצור אגוש  
מסך סמום  
שגועון.

## ישעיהו קורן : עוד נות אחד

שבת. אין הרבה ציפרים בבקעה הארוכה והלבנה. יש שיחים ירוקים, רתמים. הם גולשים עם הוואדיות הצרים אל ההרים. יש הבל חמצמץ של אשפה המפוררת ערימות-ערימות על האדמה הלבנה, בין השיחים הירוקים, הרתמים. הזבל בא מן המחנה הצבאי הקבוע לא הרחק, לרגלי ההרים, במקום שאין שיחים ירוקים, רתמים. גם לא אשלים. הסמג"ד נוטע שם אקליפטוסים צעירים וירוקים. את הגזעים יסיידו במאוחר יותר.

שבת. השמש מכה על יריעות האהלים והחיילים מסלקים זבובים הנקבצים סביב העיניים. מסביב למחנה — יתדות חלודים וגדר. גדר-בקר בת חמישה חוטים. חוטי ברזל דוקרניים כסורגים. קונצרטינות חלודות כרוכות בגדר, לשמור על הסורגים. בסמוך למחנה הצבאי, כביש הנבלע בין ההרים. האנגלים סללו אותו. אחרי הכביש אבנים קטנות וחדות, כמו צומחות מהאדמה. ואילו אחרי האבנים החדות, מסילת-ברזל שהתורכים לא גמרו לבנותה. נשארה הסוללה, ונותרו גשרי האבן המקומרים. בתוכם זורמים השיחים שבוואדיות הצרים אל ההרים. בכל שבת מגרשים החיילים, השוכבים במיטות בין השמיכות הקרועות, את הזבובים. מקס ואורי יצאו לטייל בהרים. מקס תר אחר עורבים שיעמדו על ראשי השיחים הירוקים, הרתמים, והוא יפגע בהם. אורי אינו יורה בעורבים. הוא אינו פוגע. פרחים חסרי-צבע מרפדים את האדמה בין השיחים והוא מחפש אבנים חדות, צרות ויפות. "בוא נרדוף אחריו", אמר מקס בשבת שעברה, כאשר הבחינו בדמות החומקת מן האשפה אל ההרים.

"אני עייף", אמר אורי, "נחדיע במחנה".

"אין מה להחדיע", אמר מקס.

עכשיו הם יושבים בצל אחד הגשרים, סמוך לערימות הזבל. נחים. ידיו של אורי ממוללות גבעול של פרח חסרי-צבע, פניו שקטים, רפויים. מדי-פעם הוא מלקק את שיניו בלשונו, מנסה לסלק שיירי אוכל שהסתננו לחריצים. הוא אינו מצחצח את שיניו והן צהובות ומסריחות. מקס מתרומם, משקיף על ההרים.

"אתה לא יכול לשבת רגע בשקט?" שואל אורי.

מקס אינו עונה. עיניו תרות בהרים. בין שיחי הוואדי הצר, הנעלם חולך בהרים, חומקת דמות.

"הנה הוא", קורא מקס.

אורי אינו עונה.

"בוא נרדוף אחריו".

"אל תהיה ילד. הוא בטח גונב מיסמכים מהאשפה. הוא מרגל".

"מה איכפת לך ממנו?"

"נודיע עליו".

"בוא", אומר מקס, "חבל על הזמן".

"מה אני נשרך אחריו תמיד", חושב אורי ומתרומם מרצו. הוא משליך ארצה אבן צרה, משוננת, תולה את הרובה על כתפו הימנית ונחפו להדביק את מקס. הרץ בין השיחים.

ליד בור יבש ממים ישב הערבי ואכל. הם צפו בו מבעד לענפיו של רותם ירוק.

"מה אתה רוצה ממנו?" לחש אורי.

"הוא לוקח מיסמכים מהאשפה. אני בטוח. ראינו אותו גם בשבת שעברה".

"בוא נודיע עליו".

"אין מה להודיע".

"אז בוא ונסתלק", אמר אורי ושמע את היריות.

פניו של מקס היו צפודים, שפתיו סדוקות וקשות. צווארו חלק ואדום. בשתי ידי לפת מקס את הרובה. עיניו הבריקו. זכוב הגיח משיח נמוך ונחת על ריסיו. אורי שתק.

הגופה המפרפרת היתה עטופה סחבות. פניה השחומים מרופדים זקן קצר וקשה. בכיסיו לא היו מיסמכים. ציפרניו היו ארוכות. שני טורי שיניו של אורי לחצו על לשונו ומקס שאל: "מה נעשה?"

## ב

ביום חמישי בבוקר עזב הומי המ"כ את המחנה. הוא לא חזר עוד ומוראד הנהג סיפר עליו סיפורים. הוא אמר שחומי המ"כ הרג את יאיר גרוס. "אני הובלתי את יאיר גרוס לבית החולים", אמר פעם למירה שנמלטה מפני שערותיו הצהובות, המקורזלות, הדבוקות לקרקפתו. "חומי התנקם בו. יאיר גרוס אמר את זה מתוך שינה לפני שמת".

יאיר גרוס היה האבידה היחידה באותו קרב מזור שהתרחש על הגבעות הרחוקות שמאחרי החולות, ומוראד סיפר עליו סיפורים. מוראד הוא הנהג שקם כל בוקר ברבע־לחמש. הוא מתניע את הקומנדקר ונוסע בין צריפי המחנה, בין האהלים שהטל הרטיבם ובין המשרדים. הוא מעלה אל הקומנדקר את פחי האשפה. ברבע־לחמש עדיין חושך, וקר. פניו הרחבים מאדימים ושיניו הקדמיות בולטות. הן גלויות לאוויר וננעצות בבשר שפתיו. גופו מכונס בשינל הארוך, כיסוי־צמר שחור כרוך סביב ראשו.

לפעמים מתלווים אליו כמה חיילים עצלים. הם רבוצים בתוך השינלים העבים הוא מעלה את הפחים לקומנדקר.

"הקומנדקר קופץ, סע בסדר", הם אומרים לו, והוא שופך את האשפה לערימות

הרחבות הפזורות בביקעה הארוכה, הלבנה, זו שמקס ואורי מטיילים בה בין הרתמים, בין האשלים והאבנים החדות.

מוראד אינו אוהב את החיילים. הוא אוהב לנסוע בקומנדקר לבדו. להגיע אל ערימות הובל, לשפוך את הפחים, לרדת מהקומנדקר ולחטט. פעם היה מהסס, חושש. ריח רע היה חודר לאפו והוא חש כי שיניו משחירות, קולטות את הצחנה אל תוך נימים דקים בלתי־נראים. עכשיו הוא רגיל. ובין הערימות מתפתלים השבילים הצרים שלו. סמרטוטים מרפדים את השבילים שלו, ניירות וקליפות של תפוזים. השבילים מחליקים להם בין שיירי האורז וקליפות תפוחי־האדמה. בין הווסתיות האדומות וצמר־הגפן, בין מבחנות־הזכוכית השקופות, התחבשות, המסרקים השבורים, התחתונים הצהובים, כפתורי־המעילים, ובין הדברים שהוא מחפש. בכל פעם מוראד מחפש דבר אחר. פעם חיפש כסף בכיסי המכנסיים הקרועים. לא מצא. אחר־כך חיפש סיכות יפות של חיילות, כפתורים מוזהבים. לפעמים היה מוצא דקרי־זריקות תקועים בתוך תחבשות משומשות. פעם מצא בקבוקיין יפה. עד שיום אחד מצא מה שהוא אוהב. "זונות", אמר לעצמו, "זה מהפח של הקצינים". הוא היה עוסף אותם בעתונים ישנים ומטמין את החבילה הארוזה בארגו הקומנדקר.

ליד גדר המחנה, שניירות מסריחים נתקלים ברשתה עם הרוח ומצטברים לערימות מצהיבות ושחורות, יש ברז אדום לכיבוי שריפות. שיניו הקדמיות של מוראד גלויזות לאוויר, חותכות את שפתיו. הוא טובל ידו בארגו הקומנדקר, מעלה את החבילה העטופה נייר עתון ומניחה על האדמה, תחת הברז. אחר־כך הוא פותח את הברז. קולח זרם חזק, לבן עם קצף. הזרם מרסק את העתון המתפורר לפיסות נייר רטובות, צפות, והדברים שהוא אוהב מצטללים, נדבקים לאדמה. מוראד משקיע אצבעותיו בשלולית ומרים אותם אחד־אחד. הם נקיים, צלולים ורכים.

מלבד מיטתו יש בחדרו עוד חמש מיטות. שתיים מהן מניעה נשימה כבדה של גופות המסתתרות תחת שמיות אפורות ומטולאות. על המיטות האחרות השמיכות מתוחות. הגופות כבר יצאו מן השמיכות והן מנקות בתי־שימוש, שוטפות את המראות במקלחות ואת ריצפת הבטון.

חתת מיטתו מסתיר מוראד ארגוני־חמושת צהוב. בתוכו מצויה קופסת פח אדומה, שפעם היו בה סיגריות אנגליות. לתוכה הוא מכניס אותם, את הדברים שהוא אוהב. מבעד לחלון הוא משקיף על ביתן החיילות. "זונות", הוא חושב, "רק עם קצינים טוב להן". רק מירה הולכת לבד. "אתה אף אחד לא מתעסק, היא לא זונה". יש לה שערות קצרות מאוד ושחורות. רואים לה את האזניים. אין לה נמשים על האף. היא לבנה וחלקה. היא נמוכה, מלאה קצת, אבל שערתיה קצרות. היא לבנה והיא לא מחייכת. עיניה עצומות תמיד. צחוק חנוק. חה. "גם היא זונה. היא היתה עב מקס מאחרי בית־הכנסת. הוא לא קצין. הוא חייל. אחרי בית־הכנסת לא היה שום דבר. היא לא תלך אתו יותר".

ליד הקופסה האדומה היו סדורים מטבעות ישנות, כפתורי־מעילים מוזהבים, סיכות,

דקרי־מזורקים, קליע חום של כדור. נעל את ארגו־התחמושת ודחפו אל מתחת למיטה. גירד צורמני צחק באזניו. חייל נאנח מתחת לשמיכתו.  
 "עוד מעט הולכים לאכול". פשט את השינל ונכנס למיטה בנעליו הגבוהות, השחורות. התכסה בשמיכה. שיניו הקדמיות תקועות היטב בשפתיו הבשרניות. פניו אל הקיר.  
 "מקס, מה הוא מספר לה שהיא לא מקשיבה לסיפורים שלי. מה הוא מטייל בהרים, מה הוא מחפש שם".  
 על הקיר המסויד מצטלבים פסים חומים ודקים שחרץ מוראד הנהג בציפרניו.

## ג

אורי לא ענה. פיו היה פעור מעט. מתחת לשפתו העליונה ביצבצו שתי שיניים צהובות. אורי אינו מצחצח שיניים.  
 "איך ניפטר מזה עכשיו?" אמר מקס.  
 "נהיה מוכרחים להודיע", אמר אורי.  
 "מה נגיד?"  
 "נגיד שהוא ניסה להתקיף אותנו, שהוא ירה".  
 "אין לו נשק".  
 "כן. אין לו גם מיסמכים מהאשפה. לא היית צריך..."  
 "צריך שיהיו אצלו מיסמכים".  
 "אולי נלך לחפש בזבל", אמר אורי לאחר שתיקה קלה. הוא השפיל את עיניו ובחן את שרוכי־נעליו השחורים, המהוהים. ידו האחת ליטפה את קת הרובה. ידו השנייה אחזה בנורד יבש. "אני לא ניגש לזבל הזה", אמר. הביט בצווארו האדום והחלק של מקס, בשערותיו החלקות והארוכות המתגנבות אל גבו. אפו של מקס היה חד, חריץ דק היה שקוע בקצהו. העור על אפו היה ורוד, מתקלף. עמד זקוף וליכסן את מבטו.  
 "תישאר כאן", אמר מקס, "אני אלך".

הערבי כבר לא פירפר, שום רוח לא הזיעה את הסמרטוטים שבהם היה עטוף, ומקס הלך. מבושיו של הערבי היו מוסתרים בסמרטוט לבן, מצהיב. זקנו האפור המרפד את פניו לא כיסה את לחייה, שהיו לבנות עתה. נמוך היה, רזה, מצומק. אורי קרב אל הגופה. מטלית שחורה היתה פרושה לצדה ועליה תפוחי־אדמה קלויים ופיתה דקה וארוכה. חש כאבים בבטנו והתרחק. על סלע אפור ומשונין התישב. את הרובה השעין על שיח יבש שהזדקר מתיך הסלע. מקס כבר לא נראה ואורי החל לחשוש שהוא לא יחזור. ביום שמש. בלילה קר. רוח קלה ירדה מההרים. מתוך הבור היבש שבסמוך אליו סעד הערבי פרחו יונים אפרפרות. משק כנפיהן הצורם העלה זיעה בגבו של אורי. "הוא מטורף", חשב, "צריך להודיע".  
 מרחוק הזדקרה בריכת המים. לידה הילכה דמות. היא נראתה כצללית שחורה הנעה על החול הלבן.  
 מקס הבחין בסימנים המשוננים שהותירו גלגלי הקומנדקר של מוראד בעפר. ריח

האשפה החמוץ עיקם את אפו החד. הוא לא ראה ניירות בין הערימות. רק קליפות של תפוזים. תחבשות מגזאלות במשחה ומוגלה. אורז שפוך, תחתונים צהובים ומסרקים שבורים. הרובה על כתפו הכביד ומימיתו דפקה בעצם אגן־הירכיים. צמא תקף אותו. אבל ההבל החמצמץ דחה את אצבעותיו מפקק המימיה.

המכנסיים היו מתוחות על ירכו וידו הרחבה החליקה עליהן. אצבעותיו נאחזו בברך הקשה. שפתיו הפצועות, הסדוקות, צרבו, עור־פניו היה חלק. שערותיו חלקות, סרוקות, שביל בצד. עיניו סקרו את בריכת־המים ואת הצללית שקפאה עתה על מקומה.

סכיני־גילוח חלודים, סבונים משומשים, גרביים קשות בלי ריח. הוא כבר היה בפנים. נטל מקל ארוך ופישפש בערימת אשפה. הזבל היה לחלוחי וצמיג. קשה היה לפוררו. טייל בין הערימות. טייל בשבילים של מוראד. התגרד באפו, תלש קליפת עור שקופה ויבשה. בתוך ארון שבור ומרוסק ראה ניירות מקומטים, דקיקים. הרים את הניירות בזהירות. היו אלה פקודות־שיגרה וטפסי השאלת־אפסניה. תחב את הטפסים לכיסו ומיהר להסתלק. כשקרבו להרים הביט לאחור. הצללית שליד הבריכה פתחה במרוצה לעבר המחנה.

## ד

מוראד היה יושב על הקימנדקר שעמד ליד המוסך ומספר סיפורים. על יאיר גרוס וחומי המ"כ, שהתנקם בו בקרב על הגבעות. על הקצינים והחיילות הזונות. מירה פחדה מסיפוריו וברחה ממנו. היה יום ובמחנה היתה שמש. בלילה קר. מירה ישבה על המיטה. מולה, על הקיר, היתה תלויה תמונה כחולה של גמלים וציפורים. במר־כזיה יושבת חנה. עוד מעט מירה תחליף אותה. ואז תשב חנה על המיטה, מול התמונה. מול הגמלים. התריסים חומים. ארון גדול. הוא מסתיר את הסדקים שבקיר הלבן. ליד הארון, בפינה, מטאטא, דלי וסמרטוט. ידיה הרכות והקטנות מלטפות את מתניה. היא מתנשמת בכבודות, עיניה פקוחות לרווחה, נעוצות בתמונה. "מקס", היא חושבת, "למה לא נסעתי אתו בפעם שעברה... אי־אפשר לשבת כאן לבד... הוא מבזבז הרבה כסף בבאר־שבע, בין הגיטאות והסקופונים..." ברכיה מתחככות זו בזו. קר לה. היא מלטפת את ירכה. גבה מתכווץ. צווארון חלצתה מעומלן, גרביה לבנות, דבוקות אל כף־רגלה הזעירה. התריסים החומים מוגפים, בחוץ שמש. מירה יצאה מהחדר. עמדה על המרפסת המאובקת ומיצמצצה בעיניה. נעליה הקישו על הרצפות וכשירדה אל האדמה הקשה, המכוסה שכבה דקה של חול, ראתה את מוראד הנהג רץ לעבר המוסך. היא נרתעה לאחור, נצמדה אל הקיר הלבן, המסויד, ואחר המשיכה בדרך.

במרכזיה שאלה אותה חנה: "שמעת יריות?"

"לא", אמרה מירה.

"הם הורגים ציפורים", אמרה חנה וארזה ספלים וצלחות בתוך תרמיל קטן. במטלית יבשה ניקתה את השולחן שעמד ליד המיטה ואמרה: "תיכף אחזור". מירה דיפדפה



בעתון ישן שהיה פרוש על המיטה, אחר הסבה פניה אל החלון. על הרשת נעו זבובים והיא גירשה אותם בחבטות קלות. הרשת החלודה נבקעה וורד ברזל דק פגע באצבעה. חנה חזרה. הכוסות, הצלחות והכפיות היו שטופות. טיפות של מים, שקופות ולבנות, טיפטפו על השולחן.

חנה עמדה ליד הדלת. "אחזור אחרי ארוחת־הצהריים", אמרה.  
 "את הולכת לחדר?" שאלה מירה.  
 "לא, למועדון. לפינג־פונג".

"אל הקצינים", חשבה מירה והוסיפה לדפדף בעתון הישן.

## ה

"מצאת משהו?" שאל אורי. קנה־הרובה נעלם בין ענפי השיח היבש ופניו הלבנים הכחילו והאפירו בשמש הקרה.

"לא, שום דבר", אמר מקס. עיניו היו קמוצות ואישוניו נמשכו שמאלה, פזלו לעבר אורי היושב על הסלע. עור מצחו של מקס העלה קמטים, גבותיו התרוממו ושמורות־עיניו היו כשריונו של צב, עגול, חלק וחד.  
 "נצטרך להודיע", אמר אורי. "לא תהיה ברירה".

"תפסיק עם זה", אמר לו מקס. בקולו היתה מעין שלנה אדישה, פותרת־כל. עינו ננעצה בפי הבור החרב שנפער לידם. הוא גירד את עורו היבש בזרת הקטנה. נדמה היה ששפתיו הפצועות מחייכות מתחת לאגרופו הרפה.

אורי התרומם. מיחושי הבטן עדיין לא עברו. "אני לא אוכל לשתוק. אני לא אחזיק מעמד. נהיה מוכרחים לספר".

"תפסיק", אמר מקס, "שנינו אשמים באותה מידה".

ולאחר הפסקה קלה הוסיף: "נשליך אותו לבור. אף אחד לא מסתובב כאן. ואפילו — מי יידע שזה אנחנו".

"רק אנחנו מסתובבים כאן".

"שטויות. ומה עם השיירות העוברות כאן בלילה, עם העדרים, עם המבריחים, והמארבים? אנחנו מטיילים רק בשבת". פרצופו כמו קפא לפתע. עיניו היו מרוקנות מכל הבעה, שמורות־עיניו מושפלות קמעה, גוו זקוף. הישיר את מבטו באורי, שידו האחת מיששה עדיין את בטנו ואילו ידו השניה היתה שמוטה לאורך ירכו הימנית. "הה..." התחיל אורי לומר דבר־מה. אחר גימגום, פלט הימהום לא־ברור, ונשתתק. מבטו הקפוא של מקס לא מש עדיין מעל גופו של אורי, שהפנה פניו לאחור, כמו לחפש דבר־מה. עיניו ראו את צלע ההר. את הסלעים הצומחים ממנו, חדים ומחוספסים. את האבנים השטוחות, החומות, שנזרקו על המדרון כמו גשם בלילה. החזיר פניו, השפיל מבטו אל נעליו המשושפות והבחין כי שרוך נעלו השמאלית נקרע. התכופף ושלח ידו אל השיח, להרים את הרובה התקוע בתוכו.

"עזוב את הרובה", שמע את קריאתו של מקס, "בוא נשליך אותו פנימה".

אורי שמט את הרובה מידיה והחל לעלות בוואדי.

"לאן אתה הולך?"

אורי הוסיף לעלות.

"בוא הנה", קרא מקס, "צריכים לחזור לארוחת־הצהריים. מה קרה לך פתאום?" אורי חזר.

עמד ליד הגופה ושתק. "רגע אחד", אמר מקס. הוא הניח את הרובה על הקרקע וניגש אל צקלונו של הערבי. בצקלון היו שקיות של אוכל. פיתות. סכין מעוגל שניצבו עטור אבנים צבעוניות, צנצנת זכוכית דמוית־גבעול. אורי פסע סביב הבור ומילמל: "אני לא יודע, אני לא יודע". מקס שלף מכיסו את פקודת־השיגרה ואת טפסי השאלת־האפסניה שמצא בארון השבור בין ערימות האשפה. במהירות, כשמ־בטו בוחן את אורי המלמל, הטמין את המיסמכים בצקלון. אחר המשיך לפשפש לאטו. הוציא את הסכין המעוגל, ליטף את האבנים הכחולות והצהובות שעטרו את ניצבו, מישש את הצנצנת. הצנצנת הקישה בקופסת־פח קטנה, מעיגלת. שלה אותה. פתח את המכסה. היתה זו קופסת־טבק. הרכין את אפו אל הטבק החום, האדמדם. עיניו נעצמו. רכן על ידיו, פניו על האדמה. זרימות מדגדגות עברו בראשו, בין עיניו, מעליהן, בשרשי השערות. פער את פיו ונאנח קלות. אחר הניע את ראשו בעצבנות. שלח ידו אל הצקלון ושלף ממנו את הסכין המעוגל.

התרומם כשהצקלון בידו. "בוא כבר", קרא אל אורי.

"אני לא יודע", אמר אורי. הוא קרב אל הגופה והביט בסכין המעוגל שניצבו עטור אבנים צבעוניות, בקופסת־הטבק המכסיפה, המבצבצת בין אצבעותיו של מקס. "מה זה?" שאל פתאום.

"מצאתי את זה פה", אמר מקס והצביע על הצקלון. "חוץ מזה אין כאן כלום", אמר ופסע אל פי הבור. השליך את הצקלון פנימה. נשמעה חבטה עמומה והוא חזר. עטף את תפוחי־האדמה הקלויים ואת הפיתה במטלית השחורה שהיתה פרושה על האדמה. חזר אל הבור והשליך את החבילה הקטנה פנימה.

הסמרטוט שכיסה את חזהו של הערבי כוסה דם. הסמרטוט הצהיב שכיסה את מבושו נשמט ארצה כאשר גררו את הגופה על־פני האבנים, השיחים היבשים והחול אל הבור. בתחילה קשה היה לקפל את רגליו, אבל אחר־כך נשמעה חבטה עזה ומקס אמר: "אתה יכול לקחת את הרובה שלך. צריכים לאכול ארוחת־צהריים". בין האבנים שליד פתח הבור זחל עקרב. מקס רמס אותו בנעליו, בעט בו והטילו אל הבור.

אורי התיר את רובהו מן הסבך שאליו נקשר ותלה אותו על הכתף. גם מקס הרים את רובהו שהיה מונח על האדמה. את הסכין הטמין בכיס מכנסיו ואת קופסת־הטבק המכסיפה הניח בפיס השמאלי של חולצתו. מעל הלב. הם בעטו בעקבות, השליכו אבנים על עקבותיהם שלהם. טיאתאו את הסביבה בענף יבש שתלשו מאחד השיחים והתרחקו מהבור כשנעליהם פוסעות על הסלעים והאבנים בלבד.

כשהגיעו למסילה התורכית הישנה התכופף אורי וקטף פרחים ירוקים ולבנים שביצבצו על דפנות הסוללה. מקס טיפס ועמד על הסוללה, שהיתה מרופדת אף

היא פרחים ירוקים ולבנים. מבטו היה מופנה אל ערימות האשפה הרחוקות שכיסו את הבקעה הלבנה, הצרה והארוכה.  
 בין הערימות עמד הקומנדקר הארוך של מוראד. "מה הוא מחפש שם?" חשב. "בוא, חבל על הזמן", קרא אל אורי.  
 כשהגיעו לשער מישש מקס את הסכין שבכיסו. אורי נתן פרח לש"ג והם נכנסו.

## 1

בבוקר שוב נתקלה מירה במוראד, שהיה רחוק וחייכני. את שיניו הקדמיות, הבלטות, הסתיר בשפתו העליונה, והשמש היתה חמה.  
 "את לא מאמינה שכל מה שאני מספר לך זה אמת?" שאל.  
 מירה שתקה ומוראד הוסיף: "את לא מאמינה שחומי הרג את יאיר גרוס. שיש לי הרבה סיפורים גם על מקס ואורי שמסתובבים בהרים. שאני יודע הכל על הקצינים?"  
 השמש חיממה את אבריה של מירה והסירה את הפחד מעיניה. מוראד דיבר בשקט, הוא היה מגולח ושערותיו המקורזלות, הדבוקות לקרקפתו, הדיפו ריח נעים.  
 "הסיפורים שאתה מספר הם שקר", אמרה וחיוך התפשט על שפתיה, "הם לא יכולים לקרות".

"הם קורים".

"זה בחלום שלך, בדמיון".

"אז מה אם זה בדמיון. גם בדמיון הדברים קורים".

השמיים היו שקופים, זכוכית חלקה וצלולה. מוראד צהל וקרא: "שלום". מירה נכנסה למרכזיה. אגרופיה היו קמוצים והיא אמרה לחנה שאין לה כוח עוד.  
 אחר־הצהריים נכנס מקס אל המרכזיה. מירה נימנמה על המיטה. העתון הישן כיסה את רגליה, זבובים זימזמו על הרשת הקרועה. הביט בגרביה הלבנות הבוקעות כאילו מהנעליים השחורות שנעלה, הסיר מעל רגליה את העתון הישן.

"בשבת הבאה יש חופשה", אמר. "תסעי אתי?"

היא לא ענתה והוא ראה זבוב מטייל על ברכה הלבנה וחודר אל מתחת לשמלתה.  
 "זה יהיה כדאי", אמר. מירה ראתה את הגמלים הלבנים התלויים על הקיר הלבן, את הציפורים, את הדלי הלבן המוסתר מאחרי הארון, ונסעה.

"למה נסעתי אתו?" אמרה לעצמה כשהסקסופונים היהדו באזניה. הוא הזמין שתי כוסיות והיא אמרה: "שתה גם את שלי", והוא שתה.

אחר־כך רקדו וחולצתו החומה השיבה את הברק לעיניה. שמלתה היתה צרה ושחורה, עקביה גבוהים. בשפתיה לא היה צבע. המתופף היה עדין, והגיטארה היתה עצובה. שוב ישבו בכוך האפל. הוא כיבה את הנר ונשק לצווארה.

"למה היית בבית־סוהר?" אמרה.

"אני לא יודע", אמר. "בגלל שטויות. אני החייל הטוב ביותר שיש להם כאן".

"מוראד אומר שגנבת חומר־נפץ. בגלל זה היית בבית־סוהר".

הוא שלח את אצבעותיו אל כיס חולצתו והעלה משם את קופסת־הטבק המכסיפה.

פתח אותה, קירבה אל אפו והריח. נשם עמוק והגיש את הקופסה למירה. היא הריחה את הטבק ועל הקיר מולה דהרו הגמלים, הציפורים צייצו והגיטארות רקדו. הוא נשען על הקיר. ראשו רכון על חזהו, עיניו עצומות, חולמות. היא רכנה על ברכיו וליטפה את גבו מבעד לחולצתו החומה.

שוב רקדו ומירה חשבה על הגמלים שבתמונה הכחולה, על התריסים המוגפים, ועל חנה שיושבת במרכזיה. לחייה היו אדומות וחמות, כמו אזניו.

בדירתו היה חם והיא הכינה קפה. מקס היה עצבני והיא אמרה לו: "לא עכשיר". הם שתו את הקפה ועל השמשות החל הגשם לדפוק. נעלי־בית מצמר היו מוטלות ליד דלת המטבח. פח־אשפה עמד מתחת לכיור. הוא היה דחוס מדי והדיף ריח רע. קליפות בטנים היו פזורים על השיש וסיבי המטאטא הסתירו ערימת לכלוך גדולה בפניה. לחייה האדומות והחמות הצטננו, הקפה שהכינה היה חם מדי והיא חדלה לשות אתו. פניה הלבנים חזרו, שפתיה הדקות התכווצו. אָדים עטו את השמשות ומקס הלך לסגור את התריסים. "הייתי נוסעת עכשיר", חשבה, "רק שמאחר, מאוחר". מקס חזר, ובטרם יתישב החליק בכף־ידו על שערה הקצר, שגילה שני בדלי־אוזן לבנים, תפוחיים. היא לא דיברה והוא התישב. עיניה סקרו שוב את מטאטא־הקש שהסתיר ערימת ליכלוך בפנית המטבח, את קליפות הבטנים הפזורות על השיש, את נעלי־הבית המצומרות המוטלות ליד הדלת הפתוחה. עיניה כמו נעצמו, אך אישוניה בחנו היטב את שפתיו הסדוקות, את אפו המבריק, את שערותיו החומות, המבריקות, הסדורות.

הלכו לישון. מירה סיפרה למקס את סיפורו של מוראד על חומי ויאיר גרוס וביקשה להריח את הטבק. עיניו של מקס היו אדומות, הוא קירב את הטבק אל אפה, אבל מירה לא נהנתה מהשריטות.

## ז

ברבע־לחמש ירד גשם על ערימות האשפה. סרחון חמצמץ הסתלסל בין הטיפות כשמוראד שפך את הזבל לערימות והחיילים ארוזו את התרמילים.

אורי ישב בפנית מיטתו, רגליו פשוטות, נתמכות במסגרת מיטתו של מקס.

"שוב־פעם", אמר. "כבר נמאס".

"תפסיק לבכות", אמר לו מקס.

רק שאורי לא הפסיק. "בכלל הכל נמאס לי", אמר, והגשם היכה בחזקה על יריעות האוהל, פרץ לו נתיבים בקרקע וזרם אל צריף האפסנאות. מקס עמד לידו וחתך חבלים בסכין המעוגל שמצא בצקלונו של הערבי, המוטל עתה במעמקי הבור החרב, בין הנחשים והעקרבים.

בלילה, בטרם יילכו החיילים לישון על השכמיות הקרות, באהלי־הסיריים, אמר הקצין: "אם יש לכם בכיס 'פסים', או טפסים אחרים, ואתם לא צריכים אותם — אז לשרוף, לא לנגב בזה את התחת. אתמול תפסו שני מסתננים. הם מחטטים בפחי־האשפה, בזבל, ומחפשים מיסמכים. חסר שיתפסו איזה מיסמך עם שם של חייל

מהמחלקה הזאת. רק זה חסר. זהו. עכשיו — לילה טוב, סיים והגשם שטף את פניו.

מקס ואורי לא נכנסו אל האליהסיירים. היה לילה גשום. הם התרחקו מהאהלים וטיילו בין שיחי הרתמים הנפולים, המכסים את האדמה הזורמת.

"הם ימצאו אותי עכשיו", אמר אורי.

"תפסיק לצעוק", השתיק אותו מקס. "וחוץ מזה", אמר בלחש, "מה יש אם ימצאו? הם אף פעם לא יידעו שזה אנחנו".

רגליהם טבעו בבוץ, הגשם היכה על מכנסייהם, מים זרמו בתוך גרביהם. הרוח שיסתה את הטיפות החדות בפניו הקרים של אורי, בשפתיו הפצועות של מקס.

"זה לא אנחנו", אמר אורי בקול גבוה כשהגשם מתגנב אל פיו, אל לשונו, "זה אתה".

"זה שנינו", אמר מקס.

הם שתקו ומקס הכניס את ידו הרטובה אל מתחת למעיל־הרוח, אל מתחת לאפודת־הצמר, ופישפש בכיס חולצתו. הוא חיפש את קופסת־הטבק ושאל את עצמו מה עשה הקומנדקר של מוראד ליד האשפה בשבת. "אפילו לא שמת לב מי היה חתום על הטפסים שהצמדתי לערבי". הוא שלף את ידו מהכיס, מהאפודה וממעיל־הרוח הרטוב, איגרף את ידו סביב קופסת־הטבק.

"אתה יודע", אמר לאורי, "בשבת דפקתי את מירה".

"את מירה? מהקשר?" תמה אורי.

"שום דבר. חשבתי שהיא שקטה מדי בשביל זה. שהיא לא כמו כולך".

"שטויות. היא כמו כולך. והשקטות הן הכי גרועות".

"עליה לא חשבתי", אמר אורי וחשב על הבור אליו השליכו את הערבי. על המפית השחורה שעליה הניח את מזונו. על מבושיו הגלויים, שהסמרטוט שפיסה אותם נשמט בעת הגרידה.

"בוא, תריח טבק", אמר מקס בעוד הרוח מכה בפניו והגשם זולף מפניו אל צווארו, מברפיו אל כפות־רגליו.

"אנחנו צריכים לדבר על משהו אחר", אמר אורי. הוא חשב על הנחשים והעקרבים שבבור החרב ותפס את מקס בזרועו. "צריכים לחסל את הענין. אתה... אני מוכן ללכת אתך אל המ"מ ולספר... אבל אתה אשם... לא יעשו לנו כלום. הוא מסתנן רגיל".

מקס השתחרר מלכידתו של אורי. "שנינו. שנינו". אמר. "ואתה, אתה חתיכת נמושה. לא יותר".

מקס קירב את קופסת הטבק לאפו ואורי התרחק ממנו. הגשם היכה ברגליו, הרוח בפניו, בעיניו, דמעות קשות ביצבצו וצפפו בזוויות־עיניו. מהרוח. ונמהלו בגשם. הוא נכנס לאוהל, בנעליו ובבגדיו זחל אל שק־השינה, אבל הוא לא נרדם.

מקס נשאר עומד. נשם עמוק את ריח הטבק החרוף. התעטש, אולם הריח שוב ושוב. היה עייף. רגליו כשלו, זרמים של חריפות מתוקה, עדינה, חילחלו במצחו, באפו, בשיניו. הוא כרע והתישב על הרוחם הרחב, הנופל ומתפרש על האדמה הזורמת.

כמו צף עליה. ענפיו הרטובים של השיח הלמו בבגדיו הרטובים התיזו טיפות קרות על פניו. שוב הריח את הטבק. סגר את הקופסה ועצם את עיניו. הפשיל ראשו לאחור, אצבעותיו גיששו אחר כיס חולצתו. ידו הטמינה בו את הקופסה המעוגלת, המכסיפה. הוא היה שרוע על הענפים הרטובים, המוכים בגשם, חולם ומוכה בגשם וברוח. צף, חולם ומופה בגשם וברוח.

הגשם חילחל מתחת לשמיכות ולשכמיות, פרץ לו נתיבים אל גופו של אורי אשר בגדיו רטיבים ונעליו בוצ. כאשר חזר מקס לאוהל עדיין לא נרדם אורי. הוא הביט במקס, רצה להגיד לו משהו. אולם מקס כבר היה מכורבל בשק־השינה, ראשו טמון עמוק־עמוק בין השמיכות, לא נראה. אפו של אורי נשם את האוויר הקר של הגשם ושל זרמי הרוח הנחנקים באוהל, אזניו שמעו את נחירותיו של מקס. "נרדם", חשב, "תמיד הוא נרדם מהר. לא חושב. לא יודע מה זה בכלל. אני לא מאמין לו שהוא דפק את מירה בשבת. זה נכון שהיא רדפה אחריו. אבל אני לא מאמין שהיא תתן. מאז שמוראד תפס אותם אחרי בית־הכנסת הם לא יצאו יותר". מקס נחר ואורי ראה את מסילת־הברזל התורכית. את הבקעה הלבנה, הארוכה, הזורמת בין ההרים הגבוהים, שהם מטיילים בה בשבתות. הגשם חדל לדפוק על יריעות האוהל. טיפות אחדות נטפו מבעד לקרעים דקים ופגעו במצחו. הוא התעטף היטב בשק־השינה, כיסה את פניו בבריונט, אטם את אזניו ונרדם.

לפנות־בוקר החווירו ההרים מקרניה של השמש המסתתרת אחריהם, רוח צוננת חדרה אל האוהל ואורי פקח את עיניו. חש כאילו סיכות דוקרות בכפות רגליו, שמע את סוליות נעליו מתחפכות בצמר של שק־השינה. טעם מוזר עלה בפיו ובלשונו חש כי קרום דביק עטה את שיניו הצהובות. ליקק את שיניו, וידו הארוכה של מקס יצאה מתוך שק־השינה וטפחה על פניו. אורי הסיר את היד מעל פניו, אך זו שבה כמאליה. נחירותיו של מקס לא חדלו, ואורי אמר לעצמו: "שיילך לעזאזל. הוא כבר נמאס עלי". אחר חשב על הסכין וקופסת־הטבק שמקס סילק מהערבי, על מירה, ועל הגדרות שמקיפות את המחנה הרחוק, השומרים קראו לצאת למסדר־השכמה.

עד הצהריים ייבשה השמש את כל השלוליות ובסלעים הצומחים על ההרים החליד הברק. פסי מלח לבנים הופיעו על גבו של מקס, מתחת לתרמיל, ורצועת קובע־הפלדה שרטה את צווארו של אורי. החיילים שכבו על הגב, ראשם נסמך בתרמילים שהורדו מעל גביהם, קני־הרובים היו שעונים אף הם על התרמילים, ליד הראש. הרוח נשבה על פניהם, השמש היכה ברוח. שפתיו של מקס היו סדוקות, ואורי יחד עם כל החיילים, חיכה לארוחת־הצהריים. מקס ישב על אחד הסלעים הקרים וניקה את הרובה, החליק את המשחולת בתוך הקנה, ואחר משך. הפלגלית המשומנת התכווצה והטיפה טיפות־שמן על מכנסיו. השמן נספג במכנסיים ופגע בעור רגליו. אבל הוא הוסיף לנקות, להשחיל משחלות, להבריק את הקנה.

מיראד בא בקומנדקר הארוך והביא את ארוחת־הצהריים. מקס הביט עליו באישונים מלוכסנים. שיניו של מוראד ננעצו בשפתו התחתונה, הבשרנית. הוא חיך, ומקס,

שנדמה היה לו כי מוראד קורץ אליו, הרים את גבות עיניו וכיוץ את עור מצחו.  
 "מה העניינים, מוראד?" קרא מקס.  
 "זה בסדר, בסדר", אמר מוראד. החיוך לא מש משפתיו. שיניו נראו למקס שחורות,  
 והיה נדמה לו כי עינו של מוראד מוסיפה לקרוץ אליו.  
 אחר־הצהריים היו הריצות קשות. אורי נכשל בדלגו מעל אחת הקונצרטינות. הוא  
 נפצע בידו. דם כיסה את כל אצבעותיו והוא התעלף.  
 "עזבו אותי", שאג הקצין.  
 אולם מקס ניגש אליו בחפזה והריק את מימיתו על פניו. "הוא עוד מסוגל לדבר  
 שטויות", חשב. אורי התעורר, ומקס שאל אותו בלחש: "איך אתה מרגיש?"  
 "אמרתי לא לגשת אליי", שאג הקצין. "חובש! איפה החובש? מקס, חזור לכיתה  
 שלך".  
 הם המשיכו בריצתם ואורי נשאר ליד החובש.

## ח

ביום ששי חזרו למחנה. את הבוץ הלבן שדבק לכביש כבר קירצפו, את החביות  
 לאורך הכביש כבר סיידו. האקליפטוסים הצעירים שנטע הסמג'ד היו דקים עדיין.  
 לא סיידו אותם. הם זרקו את החבילות על ריצפת האוהל והלכו להתרחץ. פשטו  
 את הגופיות האפורות מזיעה, את התחתונים הצהובים. מקס חיטט בתרמילו וחיפש  
 תחתונים חדשים. מצא רק גופיה.  
 "אתה בא?" שאל אורי.  
 "רגע אחד. עוד לא מצאתי תחתונים".  
 "אתה עם התחתונים שלך".  
 "אתה פיקת. אתה לא מחליף אף פעם תחתונים".  
 "אני מלוכלך ממילא. להחליף תחתונים זה לא עוזר. בוא, אני אתן לך תחתונים".  
 עמדו ערומים מתחת למקלחות. המים פגעו בשערותיו הארוכות של מקס, זלפו על  
 לחייו הוורודות של אורי, על צווארו. קילוחים דקים של מים זרמו על ירכיו הרחבות  
 של מקס, על זרועותיו הצנומות של אורי. שערותיו של מקס כיסו את מצחו, חזהו  
 היה חלק, לבן וארוך. אורי הביט בשפתיו הדקות של מקס, בעיניו המכווצות, בלחייו  
 הלבנות. פניו היו רכים ועדינים. תמימים.  
 "אתה בא מחר?" שאל מקס.  
 "אני לא יודע, אולי ארצה לנח", אמר אורי ועיניו הושפלו אל רגליו החלקות  
 של מקס.  
 "הלילה תישן טוב. תראה איזה ימים יפים. בוא לטייל", אמר מקס ועיניו חייכו  
 לעצמן.  
 דפנות המסילה כוסו בפרחים לבנים, ומתחת לגשר נקוותה שלולית של מים. הבקעה  
 הארוכה היתה לבנה כתמיד, רק הוואדיות שעלו אל ההרים היו ירוקים יותר. אורי  
 הביט בפרחים, מקס הלך לידו ושתק. עיניו הופנו אל ערימות האשפה הרחוקות.

מקס הרים אבן קטנה, חלקה ומחוטבת, והגישה לאורי. אורי השליך את האבן. "הוא רוצה להוביל אותי אל הבור", חשב. "אני לא אלך". הם עלו על הרכסים. אורי פנה לאחור והיה נדמה לו שהוא רואה דמות מסתתרת מאחרי המסילה. "אולי עוד חיילים יצאו לטייל", חשב, ולאט-לאט הרגיש שהם קרבים אל הבור. "אין מה לעשות שם", אמר למקס.

"איפה?" שאל מקס מבלי להסב את מבטו אל אורי.

"אתה יודע איפה".

"אני לא יודע".

"תפסיק להיות תמים".

הם עמדו על גבעה גבוהה והבור נראה להם במורדה. האבנים החומות והשטוחות הקישו זו בזו תחת נעליהם.

"אני חוזר", אמר אורי.

"בסדר", אמר מקס. "דרך הוואדי זה הכי קצר".

"צריכים לעשות לזה סוף", אמר אורי. "נודיע, וזהוזה. כבר נמאס לי".

"תפסיק להיות ילד", אמר מקס, אבל אורי כבר התרחק ממנו והוא שמע את האבנים השטוחות המקישות זו בזו ואת פסיעותיו המהירות של אורי. אורי הסתלק ומקס הגביה את עיניו לשמיים. ראה עננים לבנים. השפיל את עיניו, ליכסן את מבטו אל ערימות האשפה הרחוקות שבפקעה הלבנה, וירד אל הבור.

ריח של צחנה עלה באפו. זרם אל מצחו, אל שרשי שערותיו. עיניו פגעו ברתמים הירוקים. בערימות האשפה המתרוממות בקצה הוואדי. פיו היה סגור ואצבעותיו לפתו בחזקה את קת-הרובה שהיפתה בירכו. הילך סביב הבור עד שנעצר בפתחו. כרע ברך, העיף מבטים לצדדים, ורכן. צחנה עזה הלמה בפניו, הוא התעטש ונסוג אחור. פיו מילמל משהו. "למה הוא הסתלק ממני?" חשב והתרומם. חזר והרכין את ראשו. עיניו תרו אחר הגופה, אולם קרני האור החיורות שחדרו פנימה רק פגעו באחד הכתלים המטויחים. ראה אבן בולטת מאחד הקירות, שמע רחשושים, וריח של נבלה קילח אל נחירי אפו, עטף את צווארו, העיק על ראשו. ידיו נתמכו בשפת הבור. רגבי עפר נידרדרו מטה והוא שמע חבטות עמומות. ראשו לא נסוג מהסרחון. לחישות ניסרו באזניו. נדמה היה לו שאלה נחשים. גופו היה כמתפלל. ראשו בין ידיו, מורכן אל פתח הבור. שמע צחיק. צחוק. חה. צחוק. חה. צחוק. חה. הביט לו, או צחוקו שלו הוא. התרומם בעייפות. לא הביט על הגבעות, לא הביט על האדמה, רק פסע לאורך הוואדי. פניו קפואים. עיניו כמו עצובות, שפתיו הסדוקות פעורות קמעה. הלך. הדי הצחוק עדיין התגלגל. צחוק. חה. צחוק. חה. התגלגלו יחד עם ריח הנבלה המנסר באפו, זורם ומכביד על ראשו. בצלו של רותם ירוק וגבוה התישב. אצבעותיו מיששו את כיס חולצתו. הוא חש בקו המעוגל של קופסת-הטבק. לא הוציא אותה. שכב על גבו ומבעד לרשת הענפים והמחטים הסתכל בשמיים הכחולים. באוויר הבהיר, הריק, צפו השמיים הכחולים.

אחר קם והלך זקוף. כשהגיע למסילה התורכית הבחין כי הסוללה חודרת אל תוך



ערימות האשפה של מוראד שבבקעה הלבנה. לאורך הסוללה נמתחו פסי הגלגלים של הקומנדקר. אל תוך אחד הגשרים חמקה דמות. ירד מהסוללה והסתתר מאחרי שיח. לאחר דקות מזעטות של ציפיה ראה את מוראד. מטייל בין הערימות ומחטט.

## ט

אורי עמד ליד חדר-האוכל של הקצינים. הוא חיכה למ"מ. החול הלבן שעל האדמה סינוור אותו. דמעות עלו בעיניו והוא מיצמץ בהן. על ראשו היתה מונחת כומתת החאקי. היא לא הגנה עליו מפני השמש. הוא חש בזיעה שביצבצה על מצחו. בידו החזיק אבן קטנה וחדה. הוא שיחק בה באצבעותיו, העבירה מיד אל יד, תקע את חודה מתחת לציפרניה, החליק אותה על גב ידו. "עד מתי הם יאכלו שם? מה להגיד... אני מוכרח לספר לו". הוא השליך את האבן על החול, הסיר את הכומתה מעל ראשו. ראשונה עברה חנה. הוא ביקש ממנה סיגריה. אחריה עברה מירה. "למה אינך נכנס למרכוזה?" שאלה. אחר-כך עבר גם הקצין על פניו. במרכוזה שתו קפה ואורי קרא פקודות-שיגרה ישנות. "לשרוף מיסמכים".

"אתמול נתפסו שני מסתננים".

שלח את מבטו אל מועדון הפינג-פונג. מקס ומוראד הלכו לידו. ראה אותם אפורים מבעד לרשת החלודה, הפגומה. הלכו כמו שני חברים. מכנסיו של מוראד רחבות במידתו. חובש כובע חסר סמל, פיו צוחק, שיניו חותכות את שפתיו. הם הלכו אל צריף מגורי המפקדה.

"מה אתה מחפש שם בערימות?" שאל מקס.

"בווא, אני אראה לך", אמר מוראד כשעיניו נוצצות, סנטרו לא מגולח, ופיו מחייך. עברו ליד המרכוזה ושמעו את קולו של אורי. מוראד קרץ אל מקס. "זה הוא, נכון?"

"מה הוא?"

מוראד ציחקק ושתק. אחר-כך אמר: "בהרים, בהרים".

בחדרו של מוראד היו המיטות סדורות, השמיכות על המזרנים מתוחות. הגופות, שהיו מניעות בנשימתן את השמיכות האפירות ברבע-לחמש בבוקר, כשמוראד יוצא אל האשפה, נסעו הבייתה לשבת. רק מוראד נשאר. "להראות לך?" שאל מוראד כמצפין סוד.

מקס לא ענה. אצבעותיו גרדו בצווארו, סנטרו הוגבה מעט, עינו האחת היתה סגורה, עצומה.

מוראד גרר את ארגונית-החמושת הצהוב, העלה אותו על המיטה ופתח אותו. היו שם מטבעות ותרמילי-כדורים, סיכות של חיילות וטבעות. "בשביל מה אתה צריך את כל זה?"

מוראד לא ענה. נטל את קופסת-הפח האדומה שעמדה בפינת הארגו ופתח אותה. ריח עובש עלה באפו של מקס, זרם אל גופו.

"של הקצינים", אמר מוראד כשאצבעותיו נוגעות בדברים שהוא אוהב. "רק מירה לא. רק מירה לא".

"גם מירה", אמר מקס.

מוראד פקח את עיניו. אישוניו התרחבו והוא הישיר מבטו במקס שהעלה את גבותיו וקימט את מצחו. "לא אתה", אמר מוראד, ומקס זכר את הלילה שמאחרי בית-הכנסת. מוראד זכר את דמותו של מקס בין ערימות האשפה.

"אתה לא בהרים, נכון?"

מקס לא ענה.

"רק אורי, רק אורי הקטן", המשיך מוראד.

"גם מירה", אמר מקס.

"בלי מירה", אמר מוראד.

"עם", אמר מקס והיכה קלות על ירכו. ריח העובש שעלה מקופסת הפח האדומה הרטיט את נחיריו, והוא חש בסרחון הגופה שעטף את צווארו, רמס את שרשי שערותיו בבור. "מי צחק?" אמר לעצמו, "מוראד? ואולי אתם נדמה לי... אורי לא היה צריך להסתלק. מה מוראד רוצה. מירה. היא תוציא מאורי את הכל... זונה".

מוראד סגר את קופסת-הפח האדומה. סידר את כפתורי-המעילים, את הסיכות. סגר את ארגז-התחמושת הצהוב והחביאו מתחת למיטה.

"אתה לא מפחד להשאיר כאן את הקופסה?"

מוראד נבהל. "מה יש?" שאל.

"אפשר לגנוב", אמר מקס והגיש את קופסת-הטבק הפתוחה והנודפת אל אפו של מוראד.

י

מקס התקשה להירדם אותו לילה. אורי לא דיבר אתו כל היום. עכשיו הוא אינו במיטה. מטייל עם מירה. "זונה", חשב, "לא נוסעת אתי כבר. לא מתיחסת. אורי יספר לה. היא תגיד לו שלה הוא יכול לספר. היא יודעת לשמור סוד. מה מציק לך, אורי? שום דבר. רואים בהתנהגות שלך, משהו מציק לך. שום דבר. מקס מתחיל להיות בלתי-נוסבל. אתה לא יודע איך להינתק ממנו? מה את רוצה מפני? האם היא תלטף אותו ברגע זה. מאחרי בית-הכנסת. האדמה רכה, חול דק. כן. היא תלטף אותו בערפו. הוא ירגיש את עצמו לא-נוד. אל תיבהל, אורי. ספר. ספר. אנחנו חברים, לא?" הוא זכר את חומי המ"כ שדפק את יאיר גרוס השחצן בקרב שבגבעות. "ואולי זה אתם. הזיות של מוראד. ושלי. יאיר גרוס נהרג וחומי נעשה רוצח. לא, זה לא הזיות... חומי ידע מתי להסתלק מהמחנה... לא. אורי פחדן. הוא לא יספר... אולי אספר לו שפן מצאתי מיסמכים באשפה. ששמתי אותם בצרור של הערבי. שאין לו מה לפחד". הוא שמע צחוק חנוק בוקע מאחד האהלים. "הוא לא יאמין לי..." פקח את עיניו וראשו ספג את האוויר הצונן שריחף בחוץ.

מירה הושיטה לאורי את אצבעה הקטנה ואורי לא ידע מה לעשות. הוא לא דיבר והיא שתקה. הלכו לאורך הגדרות ואורי זכר את הקונצרטיונה שהכשילה אותו. "אני מתעלף מהר מדי", חשב. "מה אני הולך אתה. אני עייף. מחר לא יהיה לי כוח".

"בחדר יש לנו תמונה כחולה. עם גמלים וציפורים", אמרה.  
"אנחנו גרים באהלים".

"אני יודעת".

"אין לנו תמונות".

האוויר ליד הגדר שקט.

"אני עייף".

"כבר?"

"קשה לי להירדם במחנה הזה", אמר, וידה תלשה נייר לבן שנתפס בגדר. "מקס. הוא ישן חזק. הייתי רוצה להירדם מהר כמוהו... לישון עשרה חדשים... אחר-כך זה ייגמר. נסע הביתה. נלבש גופייה חדשה, וזהו".

הם הלכו ליד המוסך. האוויר שזרם מהגדר עדיין היה שקט ומבין הקימנדקרים העומדים בשורה ישרה פרצה דמותו של מוראד. הוא תפס בזרועו של אורי ולחש באזנו: "אני יודע הכל, אני יודע הכל". לאורי היה נדמה כי ראה את מוראד מסתובב בין ערימות הזבל שבבקעה הלבנה באחת השבתות. "מה יש?" שאל קולו רעד. "בהרים, בהרים", צהל מוראד, "אתה תלך יחד אתו... לבית-סוהר..."

אורי השתחרר מאחיזתו של מוראד ונמלט.

"מה בהרים?" שאלה מירה. "מה אתה יודע?"

"הה... המ...חה... הה...", צהל מוראד.

"ספר לי".

"אני אספר למישהו אחר. לא לך".

מירה נגעה בזרועו. "ספר", לחשה, "ספר".

מוראד נבוכ. זע לאחור. לגדר שבין חוטיה הדוקרניים זרם האוויר השקט.

"נמאס לי", אמר אורי. הוא ישב על המיטה, מרפקיו נתמכות בברכיו, ראשו אסוף בין כפות-ידיהו.

"מה קרה?" שאל מקס.

"אי-אפשר להמשיך ככה. כבר חשבתי שהכל הסתדר. אבל נדמה לי שכולם יודעים... מירה חוקרת אותי... מוראד המטורף רודף אחרינו... צריכים לספר. נמאס לי... אי-אפשר ככה".

"שתיק", לחש מקס. "יש כאן עוד אנשים, אתה השתגעת לגמרי".

"אני עייף מכל העסק הזה. אני רוצה לישון".

"שכח מזה. הכל שטויות".

אבל אורי לא ישן כל אותו לילה, ומקס, ששמע את רחש הקפיצים, אמר לעצמו: "הוא כבר עולה לי על העצבים".

## יא

למחרת הודיעו על מכה של מסתננים־מרגלים החודרים מהמדבר. עננים כיסו את השמש והחיילים יצאו לוואדיות, לארוב בין הרחמים הירוקים והאשלים האפורים. אורי יצא עם החיילים ומקס היה חולה. בטנו כאבה, ראשו הזיע. הוא נשאר במחנה והריח טבק.

מקס ישב על מיטתו של אורי וחשב על חומי המ"כ. השמש נעלמה. השמיים האפירו וההרים הרחוקים הבריכו בברק מוזר. מקס קם ממיטתו והלך למרכזיה. "מירה בחדר", אמרה חנה. "למה אתה הולך כבר?" שאלה בפנותו לצאת. "בוא תשתה קפה".

"אני צריך את מירה", אמר ויצא.

משכה אותו בורועו. "תשתה אתי קפה, מקס. אני כל־כך לבד כאן".

הוא ישב לידה והיא אמרה לו: "מירה כמו כולן".

"אתן לא מגיעות לקרסוליים שלה".

"היא סתם צבועה. אתמול היא הסתובבה עם אורי כל הלילה. כשחזרה היתה פרועה. על השמלה שלה היו קוצים".

מקס ראה את הנמשים שכיערו את פניה של חנה. את החטטים שצמחו תחת אזניה, את הפיאות הדלילות שהשתרבבו על לסותיה. שערותיה הצהובות והמקורזלות הזכירו לו את ראשו הפחוס של מוראד.

"מה עושה עכשיו מירה בחדר?" אמרה חנה. "יושבת על המיטה ומסתכלת בגמלים. זה הכל. היא צבועה. יש לה ציפרים בראש". היא משכה אותו אליה, והוא קם ויצא ליד חדר־האוכל פגש את מוראד.

"שורפים את הערימות", אמר לו מוראד בבהלה. "הם שורפים את הכל. השתגעו". "מה קרה?"

"תפסו מסתנן רקוב עם מיסמכים. הם השתגעו. הם ישרפו את הכל".

"זה בסדר, מוראד. לא קרה שום דבר".

"אל תגיד שזה בסדר... אתה יודע... אתה יודע..."

מקס הלך ומוראד עקב אחריו. באוהל התישב מוראד על מיטתו של אורי, ואמר: "אני מפחד. שלא יעשו לי את זה. הם עוד יחפשו בחדרים וימצאו את הכל".

"שכב לישון, מוראד, שום דבר לא קרה". זיעה עלתה בשרשי שערותיו של מקס. הוא חש דקירות באפו ונעץ את עיניו ביריעות האוהל. "איזה מסתנן תפסו?" ריח המזרן זרם אל נחיריו והוא התעטש. מוראד ישב מולה, על מיטתו של אורי, ונאנח. "שכב לישון, מוראד, שום דבר לא יקרה". הגיש את הטבק החריף אל אפו של מוראד, טפח על כתפו והלך למירה.

כל הלילה טיילו. בבקעה הלבנה. ליד הגשרים של המסילה התורכית, ליד ערימות האשפה של מוראד. נחו בחול שבין האבנים, ריח הטבק זרם באפם, שיפר את עיניהם העצומות. על הרתמים והאשלים האפורים חלמו. ליטפו את העור החלק של פניהם, של זרועותיהם. עוד לפני עלות קרני־השמש החיורות מעבר להרים שמעו

יריות, ומירה חזרה לחדרה. מקס נכנס אחריה. הציץ בגמלים ובציפרים שבתמונה, אמר שלום, ויצא. העננים בשמיים הפריעו לזריחה, אולם החיילים הבודדים שנותרו באהלים היו ערים. אור חלוש דיגדג את היריעות. היתה המולה. אַמבולנס חלף על הכביש. משהו נפגע. הלך למרכייה. "זה אורי", אמרה חנה. ריח חמצמץ עלה באפס. "שורפים את האשפה של מוראד", אמרה.

הבל סגלגל כיסה את המחנה, כמו ערפל. הבל סגלגל וחמצמץ. שורפים את הזבל של מוראד. כששורפים זבל אין להבות. רק עשן סמיך שריחו רע. עולה לאט־לאט, כמו עצים צימחים, כמו גזעים הפורצים לאט מן האדמה. אחר הוא מתפשט, העשן, ומתפזר, אל השיחים הירוקים, אל הרתמים שבוואדיות, אל החול הלבן שלפני הגבעות. העשן מתפשט לאט־לאט ומכסה את השמיים. לא רואים את השמש. הבוקר כבר עלה. יש עננים בשמיים. עוד מעט יגע בהם העשן הצומח מתוך האדמה. העשן המסתלסל, המדיף ריח רע. עוד מעט לא יראו את העננים, לא יראו את העשן. הם יהיו לאחד. העשן עוטף את הרכסים, מרפד את הגבעות, זורם לאטו אל בורות המים, אל עיניו של מוראד המהרוצץ בין הערימות. לא רואים את שערותיו הצהור בות, המקורזלות. שערותיו מלאות עשן, שיניו חותכות בשפתיו, אף הן מאפירות. ריח רע חודר לאהלים, לחדרים. מירה מגיפה את התריס החום. מקס חולם במרכייה, על מיטתה של חנה השעירה. "זה אורי", היא אמרה. עם מי יילך לטייל אל גשרי־האבן שעל המסילה התורכית, מי יאסוף אבנים חלקות בין פרחי־הבר חסרי־הצבע. הוא יילך לבד. ואולי זה סתם ועדיין לא מאוחר. את העשן כבר לא רואים. כבר לא רואים דבר.

למחרת, בבוקר השכם, פרצה המלחמה.

## ארז ביטון : וריאציות על נושא של באד

כּן, זֶה יְהִיָּה בְּרַחוּב יָפוֹ  
בְּשַׁעַה שֶׁהַדּוֹכְנִים יִפְּנוּ מֵעַל כָּל הַמְדַרְכּוֹת  
וְתִפְּנֶה לָּהּ גַּם הַשֶּׁמֶשׁ לְפִי כָּל הַהֲלָכוֹת.  
כּן, זֶה יְהִיָּה בְּרַחוּב יָפוֹ  
בְּשַׁעַה שֶׁחֲבָלִים יִמְתְּחוּ עַל כָּל הַמְדַרְכּוֹת,  
וְתִמְתַּח גַּם הַצִּפְּיָה לְפִי כָּל הַהֲלָכוֹת,  
נִעְמַד אֲנַחְנוּ לְפִי כָּל הַהֲלָכוֹת  
עַל שְׁתֵּים מִן הַמְדַרְכּוֹת.  
זֶה מוֹל זוֹ לֹא מְלִים,  
זֶה מוֹל זוֹ כְּשֶׁנִּי קוִים מִקְבִּילִים  
וְרַק מִן הָאֶפֶס נִשְׁמַע אֵיזָה מִלְמוֹל שֶׁל תְּהִלִּים  
וְכִשְׁנִיגִיעַ כְּבֹד הָאָרוֹן  
יִפְרָפֵר בֵּין חֲזָה לְגָרוֹן  
מִשְׁהוּ בֵּין תּוֹגָה לְתָרוֹן.  
אֵךְ לָמָּה לְרַעַד כִּכָּה עַל שְׁתֵּי מְדַרְכּוֹת  
כְּשֶׁהִכַּל מִתְנַהֵל לְפִי כָּל הַהֲלָכוֹת.  
לֹא נִרְעַד אִפּוּא לֹא נִמְעַד אִפּוּא,  
נִעְמַד סֵתֶם דְּהוּיִים בְּלִבּוֹ שֶׁל רַחוּב יָפוֹ,  
אֲבָל אוֹלֵי נִתְפַּעֵל מִן הַקְּטִיפָה הַשְּׁחוּרָה  
הַמוֹבֵלֶת עַל כֶּף לְכַנֵּה מַחְוִירָה.  
וְאוֹ יַעֲלֶה הַלְבָן לְאֹכַל אֶת הָאָדָם שֶׁל הַשִּׁפְטִים  
וְהַלֵּב יִחַר בִּינְתִים.  
וְרַק כְּשֶׁהִכַּל יִמַּג בְּמִרְחֵב גִּדַע אֲנַחְנוּ נוֹרְאוֹת  
כִּי הִיתָה זוֹ אֶהְבַּתְנוּ שֶׁהוֹבֵלָה אֱלִי-קְבוּרוֹת.  
וְלִי יִמֵּר מָאֵד, וְיִמֵּר אוֹלֵי גַם לָךְ  
וְיִלָּד קָטָן יִצְעַד בְּסֶךְ  
לְחַלֵּל בְּרַחֲמִים גַּם לִי גַם לָךְ  
אֶת הַסּוּיטָה מִסְפָּר שְׁנַיִם שֶׁל סִבְסֵטִין בָּאֵךְ.  
כּן זֶה יְהִיָּה בְּרַחוּב יָפוֹ  
בְּשַׁעַה שֶׁהַדּוֹכְנִים יִפְּנוּ מֵעַל כָּל הַמְדַרְכּוֹת  
וְהָרוּם תְּקוּם לְעוֹרֵר אֶת כָּל הָאֲנָחוֹת.

## הפטרה

כְּשֶׁגִּשְׂמֵ אַחֲרוֹן יֵרֵד יֵרֵד בְּחֵרוֹן לְשֹׁטֵף אֶת הָאֲבִיב הָאוֹלִי הַזֶּה  
 וְעַמֵּד אֲנַחְנוּ נִגְדֶךָ  
 בְּאֲמָצַע הָרְחוֹב חֲזָה מוֹל חֲזָה  
 נִתְפַס בְּשִׁדְיֶךָ בְּשִׁתִּי יְדִינִי  
 וְנִצְחָק לְךָ בְּפָנַיִם  
 אֵין כְּמוֹךָ לְעוֹלָם.  
 אִם יִקְרָה יוֹם אֶחָד  
 וְיִדְנוּ הַטְּכָסִיסִית תַּחֲלִיק בְּתַמִּימוֹת גְּמוּרָה  
 אֶל לְבַנְת יִרְכִיךָ  
 גִּשְׁבַּע לְךָ בְּכָל הַשְּׁבוּעוֹת  
 כִּי הִרְעַד הַזֶּה הָאוֹכֵל אֶת לִבְנוֹ  
 יֵאָכֵל בְּכָל פֶּה גַם אֶת בְּשָׂרֵנוּ  
 אֶךְ לְבָרִיאוֹת, הָעֶקֶר הוּא הַלְבָן שֶׁבֵין הַיִּרְכִים  
 אִם יִקְרָה יוֹם אֶחָד וְנִבִּיט לְךָ יִשָּׂר בְּעֵינַיִם  
 אַחַת דָּתְנוּ לְטַבֵּל בְּכַחוֹל עֵינֶיךָ  
 הַשּׁוֹטֵף אֶת טְחוֹל הַיּוֹתְנוּ.  
 נִפְרָפֵר כִּפְרָפֵר מִסְבִּיבֶךָ  
 בְּרִדְיוֹס שֶׁל דְּחִיָּה מִגְּנֻטִית  
 כְּשֶׁהִקְטָבִים הֵם אֶהְבְּתֵנוּ הָאֲנוּשָׁה.  
 וְאֵנוּ כְּכֹר גּוֹשְׁמִים אֶת גּוֹיַעֲתֶךָ הַקְּרָבָה הַמְּמַשְׁמֶשֶׁת.  
 הַמְּמַשְׁמֶשֶׁת בְּלַעַג אֶת דֹּפֵק רַקוֹתֵינוּ  
 וְזֹאת יְדַעְנוּ כִּי תִכְרְעֵי לִפְתָּע  
 בְּשׁוּלֵי הָאֶפֶס שֶׁל חֲזוֹנוֹתֵינוּ.  
 וְנַעֲמַד וְנִרְדֶּךָ כְּמוֹ בְּחֵלוֹם  
 לְאַחוֹ בְּשׁוּלֵי שְׁמֵלְתֶךָ  
 וְרַק הִרְעַד שֶׁל גּוֹךְ יִתֵּר מִפְּרָפֵר בְּיַדֵּינוּ.  
 רַק הַשְּׁדִיּוֹת שֶׁל חֲזוֹךְ תִּצְרֹב אֶת חֲזוֹנוֹ  
 רַק הַחֲלָקָה שֶׁבֵין הַיִּרְכִים  
 תִּלְגֵּלֵג לָנוּ בְּלִבְנָה בְּפָנַיִם וְזֶה הַכֹּל.  
 וְאִם יִרְצֶה מִיִּשְׁהוּ, אוֹ אוֹלֵי  
 אֱלֹהִים, לַעֲשׂוֹת עִמָּנוּ חֶסֶד אַחֲרוֹן  
 חֶסֶד שֶׁל חֲרוֹן מִשְׁפָּט שֶׁל אֲמֵת,  
 יִרְצֵחַ אֶת כָּלֵנוּ בְּכַחוֹל עֵינֶיךָ הַיָּמִי הַמֵּת.

## יצחק אורפז: נמרוז - גיבור ציד

סגן־אלוף יחזקאל גריין־נבו, מפקד גדוד־התותחנים הראשון, עבר זה כבר לתחום האגדה. היו רבים גבוהים ממנו בדרגה, אך אינני מאמין שהיה גדול ממנו כמפקד בכל הצבא כולו. בעיני רוחי ארצנו גבוה בהרבה מקומתו הארצית (1.65 מטר בקירוב), עמידתו איתנה בתוך תלבושת ח'אקי נקיה, אך בשום פנים לא מהודרת; נעליו השחורות מצוחצחות אך לא מוברקות־להצטיק; קשר העניבה מושלש במדויק מתחת לפיקת הצוואר, ועל ראשו — כומתה שחורה, מאוזנת, בלא הטיה של קלות־ראש.

סא"ל גריין־נבו לא נזקק לגינוני שובבות חינוניים — כדרכם של כמה וכמה מפקדים — כדי לזכות בפופולאריות. הוא לא אהב את סגנון ה"חיוכים להשפיר". חיוכו שלו היה מוצק, רואה־כל, ואף צונן במקצת. שמא חיוך זה דווקא, יחד עם מבטו האפור־הערפילי, בלתי־הנתפס, הם שהבדילוהו מתוך כל קבוצת אנשים שהיה שרוי בתוכה — עשרה או אלף.

ואולי ראוי להוסיף: היתה לו תנועת־יד אטית, נבונה, מעוררת ציות. רבים הדברים הנפלאים המסופרים עליו. אזכיר רק דבר אחד או שנים. במלחמת־העצמאות, באחת המערכות הקשות, צויה על נהגו האישי להסיע את רכבו בשטח גלוי כדי למשוך את אש האויב. הפתיון פעל: המצרים ירו, התגלו והושמדו. היה זה בלי ספק קרבן גדול מצדו של סא"ל גריין־נבו, כי הנהג, שנהרג, היה נהגו האישי וגם אחד מטובי חייליו. תהילתו וכבודו של סא"ל גריין־נבו היו גדולים כליכך צד שפעם, כשפגעה מכוניתו בחייל רוכב־אופנוע, משהפיר הלה, שנפצע קל בראשו, בנוהג המכונית את סא"ל גריין־נבו, קם ואף מבלי לנגב את הדם שנזל על מצחו — התמתח והצדיע. מפקדנו הודה לו בטפיחה על השכם.

בסיס הגדוד שהקים מפקדנו באחד ממבצרי "טאגארט" הישנים — מורשת הברי־טים — לא היה דומה לו בכל מתנות צה"ל. שלושה מחסומים צבועים אדום־שחור ושמורים היטב היו נפתחים בזה אחר זה לפני המבקר, שסא"ל גריין־נבו הזמינו אליו; ואחריהם — פרוודורי המבצר הארוכים, גרמי־המעלות ותפניותיהם, והשוטרים הגדודיים, חגורים מבהיק בלבנו, ומבטיהם קרים אך עירניים. אך כשם שידע להקפיד במקום שדרושה הקפדה, כן אהב, שעה שהיתה דעתו בדוחה עליו, לראות את פיקודיו עליזים, מתבדחים, שרים, שותים ומרבים צחוק — דבר המלמדך על רוחב־לבו של מפקדנו.

יקצר המקום למנות את כל הנפלאות שסיפרו עליו, והלא אין בדעתי אלא לספר מקרה אחד, והוא מן הפחות ידועים, בו נתגלה מפקדנו כבעל כוחות לא־ארציים — הייתי אומר על־ארציים — כשהוכיח כי מגעה של אישיותו דיך לגלגל נפש־אדם



כמה מעלות בסולם הבריאה. אבל לצורך כך עלי להציג את הקצין הצעיר, סגן־משנה פלג.

## ב

סגן־משנה פלג בא אלינו ישר מקורס־קצינים. בחור כחוש בעל שפמון דק. דרגות־הפליז הקטנות זיוותו את כתפיו משל היו אחוזות בבשרו. צווארו דק, ואף־על־פירכּוֹ לא ראוהו מפנה את ראשו בלא להסב עמו את כל גופו. דיבורו בתת־קול. שפתיו קמוצות ונשוכות. בבואו לגדוד הציב לו מיטה מתקפלת, קצת הרחק מן האחרים, ובשעות־המנוחה שכב עליה, ישן, קורא או נובר בניירות. בתוך ימים אחדים כבר ידענו כולנו שענין לנו כאן בברנש שתקן, צייקן ומר־נפש.

קמצנותו היתה מזועזעת. היה מונה עודף עד לפרוטה האחרונה וחוזר ומונה. לא מעשן, לא שותה, נזקק לעתים רחוקות לשק"ם, ובערבים שאנו יוצאים לבלות במושבה הסמוכה נשאר הוא שכוב פרקדן על מיטתו ומכוסס את צפרניו. עם זאת ראוי להוסיף כי את עבודתו כמ"מ שלישה־גדוד עשה בקפידה ובחריצות. מפקדנו קרא לו נמרוד. והשם דבק בו. החל הדבר במסע־צידי, אחד ממסעי־הצידי המאולתרים שהיה מפקדנו עורך. הוא שאל למתנדב. הכל התנדבו, גם סג"מ פלג. יש לו דוד צייד, הסביר פלג, והוא עוזר לו לפעמים. לדודו כלב־צייד בשם נמרוד, סיפר פלג. בעצם אינו אלא גילגול מנוון וביתי מאד של כלב־רועים ערבי. אך הדוד — סיפר — קרא לו נמרוד דרך־צחוק. המג"ד לקח את שנינו. אותי הושיב על ידו, בטנדר, ואת פלג מאחור.

סמוך למושבה היה שדה־בור גדול שקווי־חשמל חוצים אותו שתי־וערב ועל חוטי החשמל התחרזו שורות־שורות של יוני־בר. אנחנו יורים ביונים ונמרוד לוקט את גוויותיהן הקטנות המפפרות — כשהן חמות עדיין — לתוך ארגו הטנדר. מלווי של המג"ד היו מתחלפים, אך נמרוד היה תמיד שם, בארגו הטנדר, עושה את מלאכתו בחריצות, ואם תמצא לומר — בענווה. כן היה נמרוד מקצץ רגליהן וראשיהן, מנקה קרביהן ומכשירן לסיר.

סג"מ פלג הפך אבור הכרחי בכל מסעי־הצידי של המפקד. יתר על כן, המפקד נתן בו עין לטובה, ולהפתעת הכל עשאו איש־אמונה, שומר־סף, מבצע שליחויות, בקיצור — מפקדנו אימצו למעין "מאסקוט" אישי; ודבר זה, יש להבין, היה בו משום מתן מעמד לברנש עלוב מסוגו של פלג. היו שסיפרו שהמפקד קירב את פלג כדי־כך שהואיל לקחת ממנו מפחה לדירתו בעיר, שם הוא מבלה לעתים — כך סיפרו — בחברת נשים. כשאני לעצמי איני יכול לתת אמון בסיפורים הללו. אין זה מתקבל על הדעת שאדם כיוזקאל גרינ־נבו לא ימצא צורה נאה יותר לבלות עם נשיה־חברה מאשר בחדרו של אחד מפקודיו. מה לעשות — הגדלות מוקפת תמיד צרות־עין ולשוֹן־הרע. הנה יספרו לך הבדאים הללו על נערה חמודה, שיום אחד יצאה ("הושלכה". אומרים הם) משולהבת ופרועת־שער מתוך משרדו של המג"ד. דבר זה כולו הוא, בלי ספק, פרי של פרשנות מעוותת. לא הייתי אומר זאת לולא

נוכחתי באותו מעמד — כמובן, מן העבר מזה של דלת־הברזל הכבדה, החוסמת את הכניסה למשרדיו של המפקד.

הדבר קרה ב"יום הגדוד" שנחוג במסדר־סיום של סמלים קרביים, והורי החיילים, קרובי הקצינים ואורחים אחרים הוזמנו לטכס.

אין יפה מיום חרפי שקוי־שמש לטכסים צבאיים. היה בהיר וקר. השמש עקפה את המבצר, השאירה אותו בתוך צלו, והתרכזה במגרש־המסדרים, שם שיחקה במלבושים הצבעוניים של האורחים. הולם תופים עמום אך עז ועקשני, שפרץ לפתע, החריד את כל הדרורים והשלווים מתוך חרפי המבצר הישן, ואלה התעופפו על־פני מגרש־המסדרים באי־סדר מחריד אך נוגע־ללב. ובעוד כל הנוכחים עוקבים אחר הליכתם הקצובה של משתתפי המסדר הממותחים, והנה נערה חמודה, לבושה חצאית מתנפנפת ואפודה לבנה מפוספסת, מרימה ראשה אל על ועוקבת אחר נתיבן המטורף של הציפורים. יפה היתה. שערה הקיפה את כתפיה כעטרה, פיה נפער בהשתאות ילדותית, ועיניה יותר משהביטו האירו, כקולטות את כל האור שמילטה השמש מן המבצר.

עמדתי בריחוק כ־50 מטר מן הנערה, אבל יכול אני להישבע שראיתי את חוזה נושם ואת פסי הצמר החם של האפודה מתרחבים. אולי ראה זאת גם המג"ד. אינני יודע. בכל אופן עברתי, כאמור, ליד דלת חדריו של מפקדנו, לאחר־מכן, שעה שהנערה יצאה משם מבוהלת מעט. שערה החום כעין הנחושת אמנם היה פרוע כלשהו, אך לא הרבה יותר מבשעה שראיתייה מניפה במהירות את ראשה היפה כלפי מרום, אל מעוף הציפורים. הסומק הדק השקוף שעטה אז את פניה אפשר ליחסו, אולי, לאוויר הקר החרף, או לרעננותה הבתולית. ואיך ייראה קילוח בריא זה של חן וטבע על רקע של מבצר־טאגארט אפור ומדכדך זה, שכל שכבות הסיד שניתנו בו לקראת יום־הגדוד לא הועילו להבהירו? נכון, עיניה היו גדולות, נבוכות, תועות לצדדים ככנפיים שנלכדו ברשת (פעם, במסע־צייד לילי אחד של המפקד, ראיתי בתוך אלומת־האור של פנסי הטנדר שני ארנבים מבוהלים שנראו כך). אבל דבר זה לבטח מקורו באי־הבנה; אולי העביר המפקד את ידו על ראשה העצוב, הנבוך, כדי לעודד את רוחה. לא אכחיש: גם ידי נמשכה לכך. חמודה היתה להפליא בצימצום זעפני זה של שפתיה שעה שאצה בטיפוף־רגליים מהיר על המרצפות הקרות של חצר המבצר לעבר פתח היציאה.

## ג

סג"מ פלג ידע לרקוד. יתר על כן, הוא אהב לרקוד. ואולי לא היינו יודעים זאת לעולם לולא אהב כלי־כך מפקדנו לראותו בכך.

הזדמנויות לכך לא חסרו: היו המסיבות הרגילות של יחידה צבאית, כגון מסיבות־פרידה, מסיבות־חג, מסיבות־סיום, וכיוצא באלו. אך היו גם אירועים מאולתרים, שחוקיותם נעלמה מעינינו אבל קשורה היתה, כך יש לשער, בהתעוררות־רוח פנימית של מפקדנו, שמעטים היו סימניה החיצוניים. בכל אופן, היינו מוכנים להפתעות, וריקודו של פלג היה אחת מהן. ראינו את גוו הצפוד והצייקני של פלג

כשהוא מפסיר, וגפיו מקבלים חיים משל עצמם, משתלחים כלפי מעלה כיצורים המבקשים להינתק ממרכזם, ורגליו מטופפות על הארץ, כמחקות איזה ריתמוס סמוי הפועם מתחת לפני הקרקע. מעולם לא השתהה במערכת תנועות אטיות, מרחפות, גליות. ראשו נטוי כלפי־מעלה, עיניו עצומות, רגליו קוצבות קצב עז, מהיר, דיבוקי, תערובת של ריקוד חסידי וקוקאזי — סיפרו על פלג שמוצאו ממשפחה בוכרית — כפיסת־ברך ורקיעה, כפיפה וקפיצה; ובעוד רגליו גחות לימין ולשמאל, נשאר פלג־גופו העליון ישר כפלס וראשו מגביה והולך, כמו עומד הוא להינתק מן הגוף וקולות הרקיעה אינם נתפסים לו עוד. אורח משונה זה שלקחו להם ראשו לחד ורגליו לחד היה משעשע למדי, וזאת יכולנו להכיר בפניו של המפקד, שהרחיק מקטרתו משפתיו המגנחות, ושכחה בתוך כפו. גם פיקת־גרוננו היתה מרקדת — אולי מקול־ענות פנימי. בכל אופן ברור היה שמפקדנו נהנה, ואנחנו, לפי שנהנינו עמו, ליוינו את ריקודו של פלג במחיאות־כף קצובות.

אבל אז נחתך הריקוד; ראשו של פלג הקיץ ונאסף אל גופו, ועיניו התבהלו. הוא ניתק עצמו ממחיאות־כפינו. במורידי קיפח הזדמנות זו להרגיש את עצמו שייך לקהלנו. ללמדך איזו נשמה שבלולית שכנה בגוף צייקני זה. דיה רמיזה של מפקדנו — טילטול קל של אצבעו כלפי מטה — ופלג ממשיך בריקוד; אך אין זה אותו ריקוד — ראשו נראה מיותר. השתחררות אחרונה, עוויתית, של בובת־קפיצים יפה ממנו.

אולי זאת הסיבה שמפקדנו המציא מיני ריקודים חדשים. אחד מהם היה ריקוד־השימפאנוזה. מובן מאליו שמפקדנו לא הדגים ריקוד זה בגופו, אך אין ספק שפלג קיבל את השראת התנועה ממנו, בצינורות סמויים, שסימניהם החיצוניים היחידים היו מיני נענועי־אצבעות והגבהי־גבות רבי־משמעות. רצונו של המפקד זרם אל אבריו המבצעים של סג"מ פלג, אשר — יש להוסיף — הפליאו לעשות. אפילו אדם שלא ראה שימפאנוזה מימיו יכול לצייר לעצמו, מתוך התבוננות בתנועותיו של סג"מ פלג, תמונה נאמנה של בעל־חיים זה. רגליו נכפפו, גבו השתפע, וידיו, שנתארכו מאד, היו, כך נראה לנו, בכל מקום בעת־ובעונה־אחת — על הרצפה, על גבו השעיר, על חזהו, בין ירכיו, מגרדות את בטנו, פולות כינים מתחת לזרועותיו, מחצצות את שיניו, מגלגלות כדורים על הארץ. כן הירבה בנסיגות לישר גבו לעמידה אנושית, אך שוב ושוב היה נופל להליכת־ארבע, כאילו משהו מעיק על גבו ומכריעו לארץ. לא היה זה עוד ריקוד דווקה, אך בכל־אופן היה זה משעשע מאד. הוסף על כך את הכומתה השחורה, שמשכה פלג על ראשו עד אזניו שלא תשמוט, דבר שהיה נחשב בזיון במעמדו של מפקדנו, שמעולם לא ראהו מסיר את הכומתה מראשו. הסיבה לכך היא — אמרו — ששער־ראשו החל להקליש. כשלעצמי סבור אני שדבר זה אינו מעלה ואינו מוריד, מה קורה מתחת לכומתה של המפקד, כל עוד היא מונחת על ראשו, ואנו מצוים דרך־כבוד לחבוש כומותינו במעמדו. ובכן, לא עברו חדשים מרובים והרפרטואר של פלג כלל כבר גם את הריקודים הבאים: ריקוד־השיפור, ריקוד־הדחליל, ריקוד־השימפאנוזה וריקוד־היען. ריקוד

אחרון זה, למרבה־הפלא, פלג עצמו המציאו. פעם אחת, שעה שטילטל זרועותיו בריקוד־השימפאנזה ואנו כולנו לופתים כרסינו מצחוק, ירד לגמרי על גפיו הקדמיים, שהתקצרו מאד, ראשו נחבא ביניהם, ואילו האחוריים נשתלחו לאחור, כלפינו, למלוא ארכם, בטילטול מהיר, מטורף, כמו ביקש, ממש כיען, לבולל עלינו את רואותינו — ורוח רעה פורעת נוצותיו הסומרות.

את עיניו ראיתי באותו הרף־עין. גון החום־המימי של עיניו הקריש והצהיב. אולי הבהיק בו אור הניאון. לא יכולתי לברר זאת כי, כאמור, בהרף־עין אחד כרע לריקוד־היען וראשו נסתר. סיפרו שמאז אותה יציאה בהולה של הנערה מחדריו הצטנן והלך יחסו של מפקדנו אל סג"מ פלג. רשאי הוא מפקדנו, כמובן, לקבוע את יחסו אל פיקודיו כאוות־נפשו, אך יורשה לי לומר שלא מצאתי שום ביטוי חיצוני לשינויי־יחס מסוג זה. פלג הוסיף לשמש את מפקדנו בשליחויות שונות, ואפילו אישיות ביותר, ואיני יודע על מסע־ציד אחד שפלג לא נלווה אליו. אפילו במסיבות, בין ריקוד לריקוד, כלום לא היה מפקדנו מכבדו בכוסית ברנדי, ולעתים, לעיני כל, מניח ידו על כתפו של פלג העיף, כדי לעודדו לריקוד הבא? ואמם — פלג היה מוחה זיעתו ורוקד. היה זה אך טבעי לצפות שיהיה פלג מכיר טובה למפקדו — שאפוטרופוסותו האישית העניקה לו מעמד כלשהו בתוכנו — ויבטא את שמו ביראת־כבוד, כמו כולנו. גם, אולי, בתוספת של יראת־אימה.

## ד

היה יום רגיל בבסיס הגדוד. עננים נמוכים תלויים היו כל היום על מגדלי המבצר, אך לא כיבדונו בגשמייהם אלא בשעות השק"ם והמנוחה, דבר שהניח לנו לקיים את הסדר הטוב בעבודה ובאימונים. התנורים דלקו וחיממו את חדרי המטה. בשעת ארוחת־הצהריים הודיעו לנו בשם המג"ד על מסיבת קצינים שתתקיים בערב. שבוע קודם־לכן חגגנו את יום הגדוד במיסדרים, מיפגנים ותחרויות. מסיבה גדודית לא היתה — המג"ד לא אהב מסיבות המוניות — והוא החליט, כנראה, על מסיבה במסגרת מצומצמת יותר.

בהפסקת־הצהריים קינטרו את פלג, כנהוג, ושאלוהו אם הוא מצטרף לשק"ם, ופלג שתק. בתחילה היה משיב "לא, תודה", אחר־כך "לא" קצר, פסקני, עזין, מלווה טלטול־ראש קצר. עכשיו הוא מגיב בשתיקה. מקרה אבוד. כבר חדלו מצחוק. אולי יביאו מן השק"ם, למשל, קופסת פירות כבושים ויעלעו את תכנה בקישקוש־כפות ובמיצמוצי־שפתיים ויביטו בפלג השכוב פרקדן וראשו כבוס בספר "מדע דמיוני". אולי יספרו בקול גדול מעשיות מפולפלות, שעיקרן כיבושים רומנטיים מסמרי־שער, ויביטו בפלג. כבר מזמן ניטל הטעם הראשוני מן המעשים הללו, אך היו ממשיכים בהם מתוך הרגל.

בשעה שש בערב, אחרי ארוחה קלה, נכנסתי לחדרנו ומצאתי את פלג מצחצח את נעליו הצבאיות. אף כי קיבל משכורת של איש צבא־הקבע, מעולם לא ראינוהו נועל נעליים או לובש בגד שלא נופקו באפסניה הצבאית. הוא ישב על מיטתו בתנוחה

משונה, נעל מושחלת על פיסת ידו הימנית, תלויה שם שכוחה באוויר, ובידו השמאלית הוא מחזיק משהו בסמוך לעיניו.

לא הרגיש בכניסתו. פניו, שדרך־כלל נראו כקלף ממותח, היו מופשרים־להתמיה. הלכתי על בהונות וקרבותי אליו בקשת רחבה, מאחריי. כשהייתי כבר סמוך אליו הרגיש בי, ובתנועה מהירה, מבהלת, דחף את הגלויה — היתה זו גלוית־תצלום של נערה, ככל שהספקתי לראות, נתונה בתוך תיק דק של צלולויד — לבין קפלי הבאטל־דֶרְס שהיה מוטל למראשות המיטה. אמרתי "סליחה" והשמתי עצמי מצטער.

משהו בבבואה צלית וחולפת זו של הנערה היה מוכר לי, ורציתי לדעת יותר. "נערה חמודה", אמרתי והמתקתי לשוני, "יש בה משהו אצילי כזה". פלג הביט בי בעיניו הזעירות, הבאבוניות, תחילה מבויש מעט, אחר־כך בחשדנות. ואז רחבו עיניו וחיוך התפשט על פניו. חיוך — זו אולי מלה רכה לאותו פישוט רחב של שפתיו הדקות, הקמוצות והגשוכות, שהרץ את לחייו ושיוה להן מראה של מסיכת־עווית, ספק־בוכה ספק־צוחקת. אבל דבר זה דווקא הוא שהתיר באחת את אבריו. הוא הוציא את התמונה מבין קפלי הבאטל־דֶרְס, ובהחזיקו בה בכל אצבעות ידו קירבה אל פני, בתנועה זהירה, טכסית.

היתה זו הנערה ממיסדר־הסיום. "נערת הציפרים" קראתי לה, שעה שהיתה עוברת לעיני לבי, לעתים, טופפת במהירות על רגליים רגוזות, שעה הבוהק בגוף הנחושת עוטר את צווארה הדק ואפודתה נושמת. בתמונה נראתה מופתעת, כמו לו צילמוה למורת רצונה, כמו לו ניסו להקפיא את חינה. צעירה מאד היתה בתמונה. צווארה שביר. סירבה לחייך. היה זה סירוב מלא־חן.

"היא אחותי", אמר פלג בשמץ גאנה. פתח פיו להוסיף דבר, אני הבטתי בו והוא סגר. לא היה שום דמיון בין השניים. "היא אחותי הקטנה", הוסיף. "הקטנה" אמר, כאילו היא קטנה הרבה יותר ממה שהיא באמת.

"אתה אוהב אותה?" שאלתי פתאום. הטעמת־לשוני נפלה, לא אדע מדוע, על המלה הראשונה. פלג הביט בי כמתאמץ לרדת לסוף דעתי. "אני דואג לה", אמר. לא היו להם הורים. זאת ידעתי. מתי ואיך הסתלקו, לא ידעתי ולא רציתי לשאול. "שמה טאניה", אמר פלג וגילגל צחוק קטן, עלוב, ובורד מאד.

"טאניה", חזרתי אט כמוקסם. בלבי פירקתי את השם להברותי, שמעתי את רגלי טאניה טופפות על אבני החצר הקרות, ראיתי את מבטיה מרחפים אחר מעוף הציפרים. אך פלג לא הניח לי ופתח בשטף מלים. סיפר איזה דברים תפלים על לימודיה ומלבושיה. כבר רציתי לפנות מעליו כאשר אמר לי: "חכה", ועיניו דבוק בפני עד שנעתרתי לו.

הוא משך מתחת למיטתו ארגז־ברזל קטן, נעול, פתחו במפתח, ומתחת לערימת ניירות וחפצ־לבוש שלה והעלה תיבת־עץ קטנה שחורה, שמכסה מקושט ציור סיני בכחול וצהוב המתאר ציפור, ענף ומים נופלים במורד. ארכה לו השעה מעט עד שהתיר את הסרט שקשר אותה מסביב ובמצולב והתאים בו מפתח זעיר תלוי ברצועת עור דקה. כמובן: שוב תצלומים של אחותו.

טאניה בניגילדים, נר גזור מקרטון דולק לראשה בחגיגת-חנוכה. טאניה מחוללת ועיניה גדולות מול עין המצלמה. טאניה בזרועות אמה. זה היה שנה לפני מות האם. טאניה אצל הדודה, אחר מות האם, "בחגור מלא" — ילקוט בית-ספר על כתפיה, קנקנתה שמוט על מתניה, ובידה כריך. טאניה על סוס-נדנדה, תחתונה מציצים בתום מתחת לחצאית קצרה מתבדרת. טאניה בנעלי-ריקוד. זה היה מיד אחרי מחלתה — מחלת החצבת. טאניה רגישה מאד למחלות, הסביר פלג. אחר המחלה עזבו את בית הדודה, והוא, פלג, שקיבל עליו לדאוג לה מאז בפל, קנה לה דרך-פיצוי נעלי-ריקוד. היא עמדה על נעלי-הריקוד, על ראשיהן, כעומדת ליפול, החמודה, אך נעלי-הריקוד כמו החזיקו בה. היו עוד תמונות, תמונות הרבה. הן היו סדורות לפי סדר צמיחתה של טאניה. את התמונות חייב הייתי לראות מתוך ידו והוא החזיק בהן בכל אצבעותיו. וכף-ידו קטנה, לבנה, כמו שף אותה באבן. והעור עליה מקומט מאד, אלפי קמטוטים זעירים; כידו של איש זקן, שרגילה לשמש.

לא היתה שם אף תמונה אחת שלו עצמו.

בסוף החודש, עם קבלת המשפורת, יקנה לה לטאניה צ'לו. אמר, ובעוד ידיו קושרות בקפידה את התיבה הקטנה, החל לצרף צירופים ולחשב חישובים מדויקים, קטנוניים, חישובי פרוטות, איך יעשה זאת. ומדי פעם נחתך קולו בלחשישה צורמנית, כמצלתיים שבורים. קול דוחה, מבחיל. איש לא אהב קול זה בגדוד.

ניגשתי אל החלון הפונה לחצר המבצר. החלונות הקבועים בקירות החיצוניים של המבצר, אלה הפתוחים חוצה אל העולם, היו מוגבהים מאד וצרים. צריך היה לטפס אליהם כדי להשקיף מהם. ניגשתי אל החלון הפונה אל החצר והדלקתי לי סיגריה. ולאור הגפרור ראיתי את כף-ידי. כף-יד גמלונית ואצבעותיה גרומות ומסוקסות. הכעיסוני סיקוסים אלה, שלא הניחו לאצבעותי להיצמד כדי סגירה. מעולם לא יכולתי, כרבים אחרים, לשתות מתוך כף-ידי. המים נזלו מן הרווחים. החול הסתנן בעדם. בעצם, איני יודע מה אחזו בידי, מלבד העור. יד שאין בה תועלת. תפוס-הירהורים הייתי ולא הרגשתי איך גלשה השלהבת מן הגפרור אל ראשי אצבעותי.

## ה

לא קל היה לערוך מסיבות בחדרי המבצר. הם קרים כל-כך. היה בו משהו מוגמר, במבצר ישן זה. כתליו האפורים דחו כל טיה, סיד או צבע שניסינו עליהם. אָד לה. זחלני כמו צל, היה עולה מהם ומשחית את הכל. בלואים וגרוטות — כך נראה כל מה שקבענו על הקירות הארוכים האלה. ואיך היו משחקים בנו. אלוהים! הם היו קוטעים את צחוקינו, שוברים את דברינו, בולעים אותם, מותחים את רגעי הדממה, ולפתע, בתוך הדממה, חוטפים אמירה טפלה אחת ומסובבים אותם הדים כבליסטראות. כל מסיבה בחדר מחדרי המבצר הפכה לנו מעין קרב קטן נגד שיממון. הוספנו נורות, הרבינו נורות, אך האור רק הדף את הקירות והרחיקם. ריחוק זה לא התיק את מגע צינתם מגבינו — צינת כתלים לפנים מפתלים, כל כתלי המבצר.

הפעם הביא מפקדנו למסיבה בת-לוויה מטופחת שהיתה מעשנת סיגריות מתוך

פומית־שן ארוכה. היא לא היתה אשתו. אולי היתה אחות אשתו או חברתה — איני יודע ואין זה מענייני. בכל אופן, אי־כה, הוסיף הדבר איזה תיבול למסיבה. אכלנו צל־יונים ברוטב לבן ממותק, אחר־כך בשר־שפנים אפוי ביין אדום; שתינו הרבה ברנדי, אך מצב־הרוח הכללי זחל ועלה בעצלתיים. מפקדנו סיפר לבת־לוויתו, בחיוך אדיב ובסגנון עובדתי — כמעט לא־אישי, כדרכו — על מסעי־הציד שלנו, על שפנים ויונים ואגמיות וחגלות דרבנים, וכן על פלג, שמפקדנו הואיל להצביע עליו בידו ולכנותו — הואיל דוֹבֵר בציד — בשם נמרוד. אורחתנו הביטה בפלג, שכבש פניו בצלחתו והשים עצמו מגרם עצמות ומוצץ את מיחן בעיסוק רב, וגיחכה. אחר־כך צחקה. צחק עמה מפקדנו בצחוקו האטי הכבוש, ואנו צחקנו עמו. השחוק עלה ושקע. ושוב עלה ושקע. ובין צחוק לצחוק ניצבים קירות המבצר הערומים. כולם צועקים: נמרוד!

רוצים את ריקוד־השיכור. לא, את ריקוד־הדחליל. לא, את ריקוד־השימפאנוזה. פלג נעדר מן השולחן. בעת שגבר הצחוק עקר מעם השולחן ועתה הוא מחפך עצמו מול הקירות, נחבא בפינות, בין הצללים.

מובן מאליו שלא היה לו כל סיכוי להתעלם מעינינו, ובוודאי לא מעיניו של סא"ל גרינ־נבו. סא"ל גרינ־נבו אף לא הביט לעברו. הוא הפטיר רפות: "נמרוד" — בהטעמה מלעילית — "לכאן". אחר־כך פניה פיו ממקטרתו והוסיף שנים ואולי שלושה מיצמוצים בשפתיים קפוצות לפנים, כדרך שעושה אם לתינוקה או אדם לכלבלבו. זה היה חידוש. פירושו היה, כפי שהתברר לנו מיד: "לא ריקוד־השיכור. לא ריקוד־הדחליל. לא ריקוד־השימפאנוזה. רוצים את ריקוד־הכלב". עיקרו של הריקוד בהמחשת ביצועי־ציד שונים, כגון איסוף תורים צנוח־יראש משדה־בור, אגמיות מתוך סוף צפוף, ברוזי־בר מתוך נחל איתן; ועוד ביצועי זריזות ופריצת מכשולים, בעיקר מכשולי־טבע, מאלה שהודמנו לנו לא פעם במסעי־ציד. אך כדי לשוות לריקוד אופי מציאותי ככל האפשר, השתמש מפקדנו במקלו הקצר של הרס"ג — מקל קצר עבה ומוחלק היטב — כבבעל־חיים שפדור־ציד כבר מחץ את לבו או את ראשו והוא צונח על הארץ. החדר בסופו של דבר לא היה גדול ככל שנראה, וכל מקום שם הטילו המפקד חייב את נמרוד בשנים או בשלושה דילוגים בלבד כדי להגיע לשם ולאספו. תחילה אספו בידו, אחר־כך בפיו. תחילה אספו מיד כשהגיע אליו, אחר־כך שיחק בו כבברווזון פצוע, הגוסס בטילטול־יראש ובחיבוט־כנפיים, אוספו לתוך פיו, הופכו על גבו (עתה הוא כבר ארנבת פצועה), תופס צווארו ומרפה ממנו, ובתוך כך ממליט נהימות הנאה וחירחורי אף — שהעמידו את החבריה על הראש מרוב צחוק. עד שפעם אחת — היה זה סיבו־הציד הרביעי או החמישי — שעה שהקפיץ את הציד אל ברכיו של סא"ל גרינ־נבו, שמט מתוך הבאטלדרס הפתוח מרוב טילטול תיק־הצלוליד הדק, שמתוכו האיר קלסתר־פניה של טאגיה וצנח לרגלי אורחתנו הנכבדה.

התמונה שמטה לרגליה של אורחתנו, והדבר לא נעלם מעיניו של סא"ל גרינ־נבו. דאי ראה מ־יומי בתמונה, שכן בקצה מקלו הסיט את רגלה של האורחת שביקשה

מטעמים מוקשים־מעט להניחה על התמונה; ואז רכן המפקד ובמרידו הרים את התמונה, וכהרימו אותה כן הביט בה.

מעולם לא ראיתי כך את מפקדנו. פניו לבשו אט־אט את גונו האפור־הערפלי של המבצר. עיניו הרחבות קטנו, ולולא חששתי להגזים הייתי אומר כי יקדו מעט שעה שסגרו על התמונה ואולי על מקום מסוים שמעבר לתמונה, שאליו גיששו עתה גם אצבעותיו הנאות בהחליקן על־פני תיק הצלוליד הדק. ואולי רק בחזיון־רוחי אראה אותן נשלחות אל שער־הנחושת, הקולח כנחלים דלוקי־שמש, אל כתפיה, אל פסי האפודה המתרחבים ונושמים — כי עיני כבר נצמדו אותה שעה אל נמרוד, אל משהו שאירע לנמרוד, שקיפוציו התבהלו, התבהלו והתפרעו; אורם של פמוטי נורות, מוצבים על הרצפה, השליך אחריו על הקירות, על התקרה, צל עוף פורש־כנפיים ונעלם. ראיתי צלם מעופף, נפרד מגוו הצנום המקפץ של נמרוד.

הכל חזרו בינתיים אל צחוקם ולהגם. מפקדנו טמן את התמונה בכיסו, ואחר־כך, עיף מריקודו של נמרוד, פשט כף־ידו והגביה גבותיו לאות "די".  
נמרוד המשיך בריקוד.

מודאג כלשהו, קרא לו סא"ל גריין־נבו — לקום. נמרוד ליכסן פעם־פעמיים את עיניו, אף זקף אזניו, אך לא ניכר כי אמנם קלט את הפקודה. אמת, נראה כי חדל מריקוד־הצידי, אך תחת זאת החל לנוע במעגלים, מחפך בטנו ברצפה בין הידוס להידוס, ומטלטל ראשו מעלה־מטה כמבקש ליצב את נשימתו.

תלינו מבטינו במפקד, ומפקדנו, אחר שהות של שתיקה, נטה ידו. הוא לא אמר דבר אך סבור אני שפולם הבינו שהאיש אשר ידו של מפקדנו תצביע עליו חייב יהיה לטפל בנמרוד. אולי לא נחפזתי להפגין נכונות, כיאות למעמד, אולי גונב אל עיניו של סא"ל גריין־נבו מראה ברפי הרועדות, המתאמצות ללא הצלחה יתירה להתיצב, ואולי מטעמים אחרים — מכל מקום, בחירת המפקד עלי נפלה.

נמרוד נע על הרצפה במעגלים רחבים, כשהוא מתרחק יותר ויותר ממרכז האור. הבאטלדרס, שעתה היה פתוח־כלי־כפתוריו, נגרר על הארץ כסחבה, כמשהו זר, מיותר, מכביד בעצם. את ראשו דחק בין כתפיו, אך הללו היו צרות. אז הטה אותו כלפי מטה, עד שנתארך ונתחדד. רגליו השלימו בהידוס קל את שארית הריקוד שהייתה בהן. ואז חזר להליכת גרייה, במעגלים רחבים, בנשימה מהירה, שקצבה היה עתה, סוף־סוף, מתיצב והולך.

ירדתי על ברכי ושמעתי את נמרוד מזורר קלות. הוא פקח אלי את עיניו, שעתה לא היו עוד רחוקות. הן היו נוחות אלי, ידידותיות כמעט. עמידה זו על ברפי היטיבה עמי. היא הסירה בכת־אחת את פיק־ברכי הארור. הוא ריתרח אותי בהמיה קלה לבבית. ירדתי על ידי כדי לשמעה היטב. דומה שהוא חיך אלי. מלמעלה אי־אפשר היה לראות זאת בשום אופן, אבל כאן, בגובה אחד עמו, ראיתי את חיוכו במיפתח עיניו הדלוחות־החומות ובכיווץ לחייו הנבובות ומצחו הקצר. הלכנו במעגלים, קצת אני אחריו וקצת הוא אחרי. ריח חמוץ־מתוק של זיעה שטפני, סתם את גרוני כמעט — ריחו של נמרוד. הוא נספג בגופי ושקע בו עד כפות־הגפיים. עד ראשי



האצבעות. הרגשתי שאני מתחזק. כן. בעצם יכול אני להבין את חבריי־כאח־לי.  
נמרוד: בהישענך על כל גפיך אתה מרגיש עצמך איתן יותר. והארץ רחבה יותר.  
אינני מבין את הקולות הללו שמסביב. שמאחרי. איזו מקהלה מוזרה.

## ענוי טנא : תיקון של חוצות

בימי ששי אני נוטל את נשמתו לתקון של חוצות  
טוענה על כתפי כהולך בין ראשי הפרעות  
שכלם שלי ושכלה יש בהם  
שאני קורע את צעיפי האלמנות החיות וצועד  
אל בתי האבות של תפארת קדמוניה, של שבטי ארכאי  
אל כפר האינליד.  
אוסף את המדליות, את הסרטים, מחריש את התשואות  
מרכין ראש ומרים גפוליאון שצלמו ממחק  
לחיי הארכאולוגים.

חוצות של ששי טבולים במקנה הירח  
אנשים של סנטימנט מחתכים אורזות הכמיהה  
בעריסות קטנות צומחת תרבות חדשה בלא שנים  
חוזרים מן התפלה והשמים גבהים  
עירים קדישים משרכים דרכם בעקבות החוזרים  
האשה בורכה על הפמוטים, הבעל על היין  
מבטחים על הברכה עד שלא באו למקומם.

אני נוטל את נשמתו לתקון של חוצות ובוצעה  
בדמיני אני צר בחזקה את התשוקות הנלפפות  
מן הצנה, מן הגגות, מעיני החתולים  
אני מטביע את עצמי בנהר להוכח אם יש רואה ואין  
אני טוען את נשמתו על גב השק  
ואין שטן הצץ נכון להשיאני  
אין גם שער אחד לעזאזל שירקד בדרכי —  
לא פתיון ולא חרב שלופה.

ובבקר מביטים בעינים בזהות בשמש  
ורוקדים מול הכתמים — נמצא צדוק  
לחשרותו של האדם, לעליבותו הקצוצה  
ובלבנה רואים קלסתר פנים, פה ועינים ואף:  
הרים גדולים, הרים גבוהים, הרי עולם  
רואים קלוטים בדמות אדם.

עד שיבואו התוכנים אני נוטל את נשמתו  
ומחזרה למקומה.

## צפונות

ליל המורים וצפונות  
 השמים קרועים לרוחה  
 אופני המרכבה משתקשקים ברחובות  
 ברק החשמל בעיני החיות הרצות  
 ליל המורים ותמורות  
 פני המכשפה עולים ויורדים  
 אש בבית התפת! אש בבית הנשק!  
 המלך נקור אך ראה את שוטניו  
 קופצים הגבורים ששים  
 חגית סוככות על מלכן יעטר שנאניו:  
 "מימיני מיכאל משמאלי גבריאֵל...  
 מעל לראשי — טבעת אצבעות!"  
 — רוצח!...  
 מתחלחל כנור־הפלא ואבי הנער מתנודד  
 דופק על דלת המערה וזועק מקבר  
 בני! אוי בני...  
 — שעה לתנומה, המלך, ישן, ישן!  
 לא לך הלילה, לא חגך הלילה  
 ליל חגא הלילה ליל שטן.  
 גם המלך והיער קם מצמר הרעמה  
 קמות העתידות מסתרון שואגות לפשר  
 קמים הרפאים מעולם השם  
 נמסים אסוריהם בחניטת האספלט  
 ליל בזר נופל בשקתות, ליל גירה ומגור  
 ליל אור דוחס את נהירי הסוסים  
 ליל שמורות גפתחות אל סמורות אביונה  
 ליל שעטות ברקיעים  
 פני המכשפה עולים ויורדים  
 ליל לפידים מסביב לאובות  
 צעיפי המקוננות נופפים לשירות המתים  
 ליל המורים  
 יריעות קדר מפשלות על סודן  
 השמים קרועים.

## יצחק בן־נר : אלקסנדר הגדול

בחמישה בחודש נמצאנו במלוא ההתקפה. בששה בו החלה הנסיגה. ביום החל הגשם לרדת. העפר הפך טיט והטיט היה לרפש חלקלק. הטאנקים נתקעו ברפש. רצועות הפלדה והגומי סבבו־סבבו בעיסה הסבֹּונית ללא מוצא. האוויר היה עשן מאד ולא נותר מאומה מסביב. הפגזים ריטשו הכל. הקרקע הסלעית היחה לבקעים ולמכתשים מחמת הפגזים, ובמקום שלא היו בקעים היו גזעי־עצים שרופים ומהו־פכים מוטלים על האדמה. ואתה לך דע אם היה פה אי־פעם חורש או שמא יד מי הטילה אותם גדעים למקים שהם מוטלים בו.

בלילה עוד היה שקט. כה רב היה השקט עד שיכולתי לשמוע קול הצתת גפרור לסיגריה אסורה בקצהו של טור השריונים האפל, או את קול יריקת נהגו של הטאנק הראשון. למחרת החלה הנסיגה. עם שחר החלו הפגזים להתבקע ברעם ללא נשוא. את הטאנקים טוב אי־אפשר היה לחלץ. הם כמו נוצקו לתוך הבוץ והסלע. זה היה הסוף. הטאנק שלנו נתבקע כביצה והעלה עשן שחור. פניו של האלחוטאי בערו. להבות יצאו מחטמו המת כמו מזרובוביתו של דרקון שבסיפורי־הילדים. מפקד הטאנק היה לאבוקה. הוא קירטע במורד הגבעה כשמעילו הירוק פורח באש כתומה, והיה מצווח קרעי־מלים. אחר לא ראינוהו עוד. אצלי התנפץ שעו־היד היקר שנתנה לי סבתא ליום־ההולדת, ואף חפיסת סיגריות אבדה לי במהומה. אני גררתי את אלקסנדר מן הטאנק הבווער. הוא היה שרוי בעלפון וידיו לפתו בכוח את מאחזי המתכת השחוקים של המקלע הכבד ובחיקו היה סרט־הכדורים מונח כצנור ביצים שלא נדגרו. מסביב בער הכל. גם גזעי העצים, אשר דומה היה שכבר בערו עד־תום, הפיקו להבות. מפקד טור הטאנקים עדיין היה בחיים. קרוע־בגדים וחשוף־חזה ניצב אל מול הלהבות כשהדם קולח מערפו אל גבו, והשתין אל האש. שום דבר, צרח, וקולו, למרבה־הפלא, נשמע היטב בתוך הרעמים המבק־בקים. שום דבר! גפרור בווער! זה הכל! מיד אני מכבה הכל ונראה להם!! הרץ הפלוגתי היה מוטל ערוף־ראש ליד הטאנק הראשון ורגלו הימנית, הקצרה יותר, כמו התארכה פתאום והשתוותה לחברתה. הרפיתי מרגליו של אלקסנדר והוצאתי מכיס חולצתו של הרץ את חפיסת הסיגריות שלו. חמש־עשרה סיגריות עוד היו בה ואחת שעושנה בחלקה — כולן מטבק משובת, אם גם רטוב.

אלקסנדר גנח ואני תמכתי בו והרמתי וזכרתי את זרועו סביב כתפי והתחלתי להלך בין המכתשים אל עבר קו־הרקיע האדום — מאש או משהר — ורגליו המתות הורצות חריצים משלהן בחריצים שטבעו השריונים יום קודם־לכן. כשהרחקנו מן הטור הבווער נעצרתי והתישבתי וגופתו של אלקסנדר צנחה לידי. הוא היה חי — אך רגליו היו כבדות ומאובנות. בטנו עלתה וירדה ופיו התעוות.

מרחוק, במעלה הגבעה, נראָה הטור הבוער כעטרת כתומה לגולגולת קירחת. עלו להבות וגצים הבויקו ולא עבר זמן רב עד אשר הרעים הרעם והכל התנפץ וירד שאולה בשאגה אחרונה. אחרי־כך החל גשם לרדת והאש כבתה והיום עלה בלא שמש.

בדקתי את כיסי. היו עמי סיגריות ואני שיערתי שגם אלקסנדר נושא עמו חפיסה בכיסו. היו עמי גם פרוסות־לחם מן הסעודה האחרונה, בכיס הכדורים, והיה גם ספר משעשע על זונה וזונה ועליזה. היו עמי תת־מקלע וכדורים לרוב, טעונים במטעניהם, ורימוני־יד היו נעוצים בחגורהי. שכבתי על גבי, ראשי שעון על בטנו של אלקסנדר ואני לועס מן הלחם, מתבונן בספר באור הבוקר החיור ומלעלע בפה פעור, פעם־בפעם, מן הגשם הניתך. כך עברה מחציתו של יום ואלקסנדר ניעור מעלפונו וזעק: בטני, בטני! כיון שחזר למחשבתו ושוב ראה הכל למישרים, אף כי ברופס למדי, נועצתי בו והחלטנו ללכת לכיוון הגבעות בהן עולה השחר ולמצוא לנו מקלט נאה וחם ובו מזון הרבה ככל האפשר.

הפשלתי את תת־המקלע מעל כתפי. אלקסנדר שוב כרך זרועו על צווארי וכך גררתיו והוא גונח בעת שפאביו באים עליו ומסיח עמי בעת שהיו קופאים בו. גונח ומסיח לסירוגים. הלכנו ברפש חלקלק, בדרך שכבשוה רצועות הפלדה הכבדות של השריינים — שלנו או שלהם. סביבנו היה הכל שרוף ולח והאפר הפך דיו שחורה שניגרה בבקיעים וכתבה על הקרקע את קורות הקרב וסופו.

בערב הגענו אל אדמה שנחרשה תלמים־תלמים. כאן לא בא עדיין הגשם והקרקע היחה יבשה כמעט, מתפוררת. רק שחסרה היתה את ריחה הרגיל של קרקע־מזרע. בלילה שכבנו איש בתלמו. ממעל בא הרעם העמום של המטוסים הכבדים שטפו לאַטם, לכאן ולכאן. כוכבים לא היו. אני שכבתי בתלמי על גבי והתבוננתי באורות הרחיקים ולעסתי את פרוסת־הלחם. את הסיגריות, כולן, הנחתי בדרכנו, כי השחיתן הגשם. אלקסנדר שכב ונאנק בתוקף אותו כאביו. באגודלו פקק את החור שבבטנו ופרקי־ידו היה שטוף דם.

השחר שלמחרת היה בהיר וחי. בבוקר כבר היו השמיים כחולים ומרחוק ראינו איכרים קטנים מהלכים בעקבות שוורים קטנים ומנהלים מחרשות זעירות. הלכנו וקרבנו עדיהם, כשאני גורר עמי את אלקסנדר. כשהיינו במטחווי־ירי מהם ראינו אותם עוצרים את השוורים, ניצבים ומתבוננים בנו בשתיקה. כה קרובים היו עד שראינו את החשד עולה בין זיפי סנטרם ומטפס אל קצות פיהם הקפוץ. זמן־מה ניצבנו אנו וניצבו הם, אך כשקרבו אליהם אספו את כליהם במהירות, עמסו את מחרשות־העץ על כתפיהם וזירזו את השוורים הכבדים לעלות בשביל הצר, אל מעבר לגבעות שנוכת פנינו. עדי־מהרה נעלמו מאחרי הגבעה ואנו המשכנו בדרכנו: אני תומך באלקסנדר כתמיד ורגליו של אלקסנדר כבדות ונגררות ומציירות את דרכנו כולה מאחור.

כאן השיגונו המטוסים — שלנו או שלהם; השיגונו, בזקו ברעם ונעלמו בין העננים שבקצה הרקיע. והכפר הזעיר, שלרגלי הגבעה הרחוקה, בתיו הפכו נקודות־אש.

כשהגענו אל הכפר, בשעות הצהריים, היו בתיו קופות של אפר. מאימה לא נותר. אף לא גוויות. אפשר שנשרפו עד-אפר. גם כלבים לא נותרו לרחרחר בין התלים העשנים. גם מזון לא מצאנו, ועל כן הוספנו ללכת. את הלילה השני כולו עשינו בהליכה. בשמיים שוב נתקבצו עננים כבדים והגשם היה קרב ובא. אנחנו הלכנו בדרך העיקרית ובדרכים הצדדיות, ככל אשר הלכו לפנינו השריונים ובכל אשר טבעו זחליהם עקבותם בקרקע. בשחר המחר נמצאנו עומדים אפוא על ראש אחת הגבעות ובערפל ההולך מקצה הארץ ועד קצה, כמלוא העין, ראינו את הגבעות קירחות ואפורות ומעלות סלסילי-עשן זעיר-פה זעיר-שם ולא ראינו לא חי ולא מהלך ולא צומח ולא שמענו לא קריאה, לא בכיה ולא שיר או לחש ואלקסנדר נבעת כל-כך עד שפסק מגניחותיו. רגליו צבו מן הקור בליל ומכנסיו כמעט התבקעו. הוא היה כבד יותר ויותר וזקנו צמח שחור מאד וריחו היה רע.

אך כאן תמו במפתיע עקבות השריונים. אולי מחמת הגשם של שלשום. בין-כה-זכה, בעוד אנו עומדים ומתבוננים לנו סביבנו, שוב היו השמיים משחירים והולכים, ושוב בא עלינו הגשם בעוז כה רב שהסלעים נחשפו, לבנים, מן העפר והערפל הלך לו. אראו ניצב לפנינו, בפתע, במעלה הגבעה הרחוקה, בית ארוך, אפור וגדול. בית ענק ומתנשא. הלכנו אליו אפוא, ושוב, בחושו את הבית, החל אלקסנדר נאנק עוד ועוד. ירדנו והחלקנו במורד הגבעה ואנו רטובים כדגים והגשם ניתך וניתך. הגענו לעמק שפיו שתי הגבעות והמים עכורים ומידרדרים בו כבנהר-עז. רק בצהרי אותו יום הצלחנו לחצותו, אלקסנדר רוכב על גבי ואני רק פי חטמי מבצצים מן המים. פעמים רבות התחלקנו ואלקסנדר היה שוקע מיד כאבן — אך לבסוף צלחנו את הנהר שקם עלינו והגענו אל קצהו השני, ועדיין הגשם מכה. כאן היה עלינו לטפס אל הבנין האפור שנראה כתלוי מעלינו, גדול וכבד. אבל ככל שניסינו לעלות ולבוא היה הגשם גובר והולך ופוצע בצליפיו ומעורר בחשולים של מי-סחף להידרדר וליפול עלינו מן ההר ולגרפנו שוב ושוב אל המים אשר למטה, שנקזו והלכו, עצמו והלכו. לבסוף, אחרי שהצבתי את אלקסנדר נכחי והייתי תומכו ודוחפו, מתקדמים היינו והולכים ואני תר לי בחרטומיהם של מגפי-הצבא אשר לי חריצי-סלע לתחבם בהם. כך עבר היום ובערב הגענו אצל הבנין שהיה ענק ומפויח, חסר אשנבים וגבוה, וגגו רחב היה, ככל הנראה, מריצפתו. כך נראה אותו בנין כתלוי ממש על-פני התהום הזאת, העולה ומבעבעת למטה. ודאי זה מקדש שמימים רבים לפנינו, אמרתי לאלקסנדר, והוא הניע בראשו. לדבר לא יכול. כמתעלף היה כמעט, פעור-פה, זקנו שחור וסומר ובגדיו פוקעים בשל גופו הצבה, והיה נשען עלי כעל קיר וחזהו עולה ויורד. בשרו היה כחול ואפור מבעד למכנסיו שקורעו ועיניו כבויות היו כמעט. דרך רבה עשינו עד הלום. תמכתי בו והובלתיו סביב הבנין. הכתלים היו שחורים מפיח ואטומים מאין חלונות ואבניהם מאבני ההר, כבדות ומכוערות וסיתותן גס. רק בכותל אחד מצאנו אשנב פרוץ, גבוה. הוספנו ללכת ואלקסנדר גונח, כי הבית לידו ואינו יכול לבוא בו. והגשם רב.

אך לבסוף מצאנו את הפתח לבנין ודלתותיו דלתות־עץ כבדות שפסי־ברזל, מעשה נפח קדמון, חוגרים אותן. בדי־עמל הסענון על צירן ובאנו בעדן פנימה, לאפלה היבשה, המבורכת. עמדנו על הסף והדלתות שבו ונסעו על ציריהן וסגרו עלינו, ומיד שמענו רחש כשל דיבורים ומישהו זינק עלי בכל כבדו והפילני ארצה. לימיני קרעו את זרועו הנשענת של אלקסנדר מאצל כתפי. שמעתי את אנקותיו, חשתי בהבל־נשימה, חם ומקוטע, אצל גרוני. ידיים אחוזו בכתפי והדיכויני לקרע. כברק הגיעה לאזני חריקת הפלדה וסכין פגעני כחץ בכתפי, עוד בטרם אספיק להסיטה — כאשר ביקשתי לעשות. לא ראיתי מאומה, אך ידעתי כי שנית הונף הסכין ואת יבבתו של אלקסנדר שמעתי, וכך הפניתי והידקתי את קנהו של תת־המקלע אשר לי אל הגוף שמעלי ובאצבעי משכתי את ההדק. לפתע היה אור עם הירי. הפלתי מעלי את הדוקר המת וראיתי אנשים נסוגים, הולכים אט־אט לאחור בתוך האפלה שהוארה, אל מדורה זעירה שלפתע היתה בקצה־קצהו הרחוק של האולם, והם מטמינים כאשמים את להביהם, ארוכים ומעוקלים, בכיסיהם. לפתע בא ועמד אור כאור ברק, עד שהורגלו עיני למראות. ראיתי אותם באדרות שער וצמר או בעטיפי בד — כעשרים גברים, צעירים וזקנים, וכשני תריסרי נשים, בשמלות אפורות וחומות ובצעפים שחורים. גם ילדים ותינוקות היו שם וכולם שחו לאטם ליד מדורה שבקצהו השני של האולם הגדול, המלבני, והגברים, עם שהם נסוגים, היו נותנים בי עיניהם.

אלקסנדר שכב והתעוות על הקרע. ככל אשר ראיתי, לא הרבו לפגוע בו. רק שיסעו ברגלו, והדם שפרץ מן הבשר התפוח היה עכור ורע. אפשר כי לטובה עשו זאת, אמרתי, והוא לחש כי לא חש עוד בכאב, ואנו שמחנו שנינו על כי באנו להברת אנשים אחרי שלושה ימים של הליכה בגבעות הקירחות ובעמקים ששורפו. אך הם התקבצו סביב האש החמה והביטו בנו בעיניים קפואות. לא עשו מאומה. רק התבוננו. על הארץ, לרגלי, היתה גופתו של הדוקר: ארך־פנים, קירח ושמוט־שפם, מכנסיו תפוחות מכנסיו הפרשים ושוקיו עטופים בתכריכים רחבים, עד לסנדליו, סנדלי העור הגס. סכיניו נח לידו, מוכתם בדמי. כאן חשתי בכתפי הצרובה מלהבו ואלקסנדר הצטמר מקור ושוב החלה דעתו להתרופף מחמת הכאבים והעייפות והקור ומחמת דמו השותת, והוא החל לקרוא אלי לאמור: אלקסנדר, קר לי. קרא לאמי. היווה מהם, אלקסנדר. היווה מהם. הם האויב. הפ־אשיסט. הם רוצים בדמנו. רחק מהם.

כיוצא באלה דיבר אלי אלקסנדר, אך דעתו היתה רופסת עליו מכדי שיוכל לישב את דבריו ועלי בא הקור. כרעתי אצל המת ופשטתי את מעילי היבש ועטפתי בו את גופי. האנשים, בצדו השני של האולם, נרזמו — ושוב הבהיקו להבים בלהבות המדורה. מדוע, קראתי, הרי הוא מת, לא כן? אין לו צורך במעיל עוד, לא כן? — אך הם לא שבו אחור ולא השיבו את להביהם עד שטפחתי על מטען הכדורים, בפיו של תת־המקלע. או אז נרפו וישבו אצל האש ואין הם עוסקים במאומה ואין הם משוחחים, רק מתבוננים בנו ובמעשינו. נשותיהם אינן באות אצל המת־יפחת

שבהן, והיא אפשר אשתו של אותו דוקר, ואני צער רב הצטערתי בעבורה. שמטתי את תת־המקלע וצעדתי אל מרכז האולם הגדול. הגברים ניצורו שוב ואני אמרתי, בהביטי בה, הבוכה על אישה, כי מצטער אני — אך הוא היה הדוקר. אף הראיתי את הדם הנוטף מפצעי אל הבגד המרופש. ועוד אמרתי, כי חייב הייתי לעשות זאת, כי על כן לומדנו בצבא: המת, פן ימיתוך! אך האשה זקפה ראשה לפתע והיתה מכוערת כשדה, פרועת־שער וקמוטת־פנים ויורקת רוע ומגדפת וצורחת בלשון זרה, לא־מוכרת. נפניתי מעליה ואחותי בכלי־נשקי והחלתי להתבונן במקום הימצאנו.

קירות הבית היו אבן גסה מאבני הגבעות, מפויחים ככתליהן של מערות הרועים, הריצפה היתה עפר והתקרה עלתה והשתפעה, והפיח נצטבר בשיפועה שכבות־שכבות. הכל היה אטום מחוץ לאשנב קטן וגבוה, שהיה כקרע רטוב כפותל. בעדו הביאה הרוח טיפות מן הגשם ואת רעם המים הנופלים בחוץ הרחוק, וכפעם־בפעם הביאה את אור הברק. מתחת לאשנב, בהבהב הברק, ראיתי כתובת שהפיח והאבק לא כיסיה עוד. כתובת שנחרתה בדי־עמל באבנים הקשות. כמה פעמים היבהב הברק עד שיכול הייתי לקרואה. נאמר בה "גאנו דאס אונאבאל", והאותיות היו לטיניות, גסות־חישוב. ניכר היה כי זמן רב עבר מאז נמשחו בצבע. לא ידעתי את הכתוב ובאתי אצל אלקסנדר המרעיד מקור וסחתי לו את הדבר. גם הוא לא ידע, או שמא לא הקשיב. עיניו היו נתונות במביטים בנו, ודבריו היו מיטרפים: היוזרה מהם. הם יקרבו אלינו אט־אט וסכיניהם בידיהם. היוזרה מהם, חזר אלקסנדר ואמר, הם נועדו להרגנו ואנו נועדנו להרגם, ומי יוכל לעמוד כנגד הדבר. הם האויב. הפיאשיסט. כך אמר אלקסנדר ועיניו היו כבויות. הבטתי במ, היושבים באפלה בקצהו השני של האולם הגדול, הגבוה והריק, סביב מדורת האש שכבתה, ומביטים בנו. גם האשה כבר פסקה מבכיה.

בערב לא יכולתי לראות מאומה מבעד לאשנב הפרוץ. בחוץ היתה אפלולית והגשם היה צונח כבד ורועם ולא רפה אף רגע. ברק לא הבריק עוד וערפלים עלו כעשן מן האדמה. קר היה וגופו של אלקסנדר הצטמר והוא נלפת וטפח בכפותיו על ירכיו המתות. אני הלכתי לי לכאן ולכאן, תת־המקלע השחור מתנועע וחובט על מתני וכפות־ידי תחובות לי בכיסי מכנסי, להחם להן. אדרתו של המת אינה המה כל־כך, היריהרתי. האנשים הצטופפו יחד במרכז האולם והם מביטים בנו ואינם מרפים. עד־מהרה והנשים, המצועפות שחור, שוב העלו אש. מדורה קטנה בערה בשקט הגדול והקר, ורק קולו של העץ המתנפץ באש הגיע עדינו, ומעט־מעט מן החום. היתה ערימת עצים־לשריפה אצל הדלתות, במקום ששכב הדוקר, אך אני לא העזתי להעלות במ אש. ידעתי כי אם אך אֶרפה מהם רגע את מבטי, או אם אפנה גבי להם, מיד יחמוק אלי מי ולהב בידו. לא ידעתי אם אגזול מהם את מדורהם או שאֶראה להם כי אני מעל לחום הנני ולמטה מן הקור. הילדים הקטנים הביטו לעברנו בעינים מכווצות ושחורות, לשמור את מעשי, כל עת היותי מהלך לכאן ולכאן. עלה ריח של עשן הם ורטוב ומדמיע עיניים. לא עבר



זמן רב וכבר הוצב סיר ענק ומפויח והמים החלו לבעבע בו, וכבר עלה באד ריחם הטוב של תפוחי-האדמה. בעשן נתכנסו כולם לחלוק בתבשיל: הגברים, הכפופים מעט, בשערם המגודל, באדרות הצמר והעור, הנשים הזקנות, שפל אחת מהן שרטות היו בשתי לחייה, כמנהג, והילדים, המעוטפים בכד ארוג גס, והנשים הצעירות, ארוכות השער והרגליים. כולם ההכנסו סביב המדורה ונשמו להוכם את האֶד החם והטוב. אלקסנדר נאנק. מבעד לחולצתו הפעורה ראיתי את חזהו כחול מקור. הוא לחש לי, כמתעלף, אלקסנדר, הביאני אל החום, אלקסנדר. אל המזון והאור, אל הקולות, אלקסנדר, הביאני אל הקולות והרחשים. אני צריך לאנשים סביבי. שידברו, שינשמו. על-ידי. על-ידי. ואני אמרתי: אלקסנדר, הלא אתה אמרת, הם האויב, הפאשיסט, הם לא שלנו. אסור לנו ליקרב אליהם. אתה היודע!

אך הוא הצטמר כטלה שעת-הזה נמלט, כחול ורטוב, מערות אמו, ושיניו נקשו. אחזתי בו והרמתי והובלתי בזרועותי, ראשו שמוט ורגליו מתות ומזדקרות לתוך העשן. העשן סר בלכתנו ואני זקרתי, בהגבהת-ברך, את תת-המקלע כזקור אבר, ויהי הדבר לאנשים לסימן. באנו אל המדורה והעשן סר בבואנו והאנשים כולם קמו אט על רגליהם והתבוננו בנו, בלא פחד, בקרבנו אליהם. אחד מהם, צעיר רע וקפוץ-שפתיים, בעל זקן-רב-תולים, הרים בחשאי מוט של אש שהוכן לשריפה, אלא שהקנה המזדקר היה כנגדו. בסובותי ואלקסנדר בזרועותי, והקנה נסב עמי והם לא יכלו עוד לסגור עלינו. הם רחקו מן האש ומבעד לעשן השב ראיתים יושבים כבערימה שחורה ליד אחד הקירות ומביטים בנו. כולם. הנשים הזקנות, שרזות-הלחי, הנשים הצעירות, זקופות-השדיים, הגברים מגודלי-השער. גם התינו-קות ניצורו והביטו בנו בשתיקה.

אבל אנו היינו הכובשים. אני ונשקי ואלקסנדר ורגליו הקפואות. הנחתי את אלקסנדר ליד האש והתבוננתי איך סר הפחול אט-אט מגופו ואיך מתחיל ופורח הוורוד, היור מאד. אחר תחבתי גם אני את כפותי לתוך הלהבות וזמן-מה עבר עד אשר חשתי בלהט המחתך. גופם של הגברים כמו נתמתח בעוד אני שולה בידי מן התבשיל. ידי נצרבו, וטוב היה הדבר. שפתי הקפואות בערו במזון, וטוב היה הדבר. בכפותי הבאתי גם לאלקסנדר ומלוא ההבל הגשתי לו. בקסדתי ערכתתי לו סעודה והוא, באצבעותי, דחק את האוכל אל פיו. שתינו מן המרק החם ולעסנו את תפוחי-האדמה. אלקסנדר טינף את כל צווארו במרק, כתינוק, ושיניו צחקנו פתאום. ישבנו ליד האש והחום עבר אט-אט אל גופותינו והתבשיל שקע בקיבותינו ואנו צחקנו. הלהבות היבבהו ואלקסנדר מחה בגב ידו את סנטרו. תמה הסעודה.

כל הלילה בערה האש ואלקסנדר הימחם בשנתו כזקן שבע. הדם נקרש על ירכו ולעתים, סמוך לשחר, היה נעור וזועק בבהלה. אני הכנתי לי את יצועי אל מול המדורה. פרשתי את אדרתו הנקובה של המת ושכבתי עליה. לא עלה בידי להירדם. מנגד התקבצו כל בני העם הזר יחד, הצטנפו זה בזה לערימה אחת, והגברים שומרים אותי במבטם. עוצם הייתי את עיני לרגע ופוקחן — וכבר הייתי רואה כמה פזיזים מהם חומקים בזחילה לעברנו בחשיכה ולהביהם מנצנצים לגחלי

המדורה. אראז הייתי משיק בידי על מתכת כלי־המוות שלי והניצנוץ היה בעצר ונסוג. שוב הייתי עוצם את עיני ואני עייף ויגע — ושוב הרחיש באזני הלמודות רחש רגליהם בקרקע, ושוב היה עלי לשמרם.

השחר בא בגשם, מבעד לאשנב הפרוץ, ואחר הגיע היום השני ואני עייף עד־מוות, שוכב ונוטר את האש ואת אלקסנדר, והאש זעירה ואוכלת. כל היום כולו עבר לרעם הגשם המכה בחוץ. והם מביטים.

בלילה שלאחר־מכן היה הסער מרקד בחוץ. ברחוק פירנסה הרוח להבות רחוקות מעבר לגבעות ושולי הרקיע היו כתומים כבשקיעה הנצחית. הרוח היתה פורצת עם כל משב ומשתלחת פנימה בשריקה מן האשנב הפרוץ, כמפיו המכווץ של נער. אלקסנדר היה ספק־הוזה ספק־תמה על החשיכה היורדת. מן המדורה של אמש גרפתי אל הקיר שלנו כמה שברי־עץ מתגחלים, וכל העת הזנתי אותם באזוב יבש ובענפי השיחים שצמחו ובאו מקירות האבן. כל האחרים התקבצו להם ליד המדורה החדשה שהעלו בקצה השני של האולם הגדול. אל המדורה של אתמול לא חזרו עוד. הרוח פרצה באשנב והיכתה. הלהבות הקטנות נעו כאחוזות־עיועוים. על אף חום המדורה הצטמר אלקסנדר. פסעתי פסיעה קדימה. ראיתי גבר מכוער וקירח מושך אליו אבן גדולה. מוכן להרימה, כילד המסוכך על פניו בורועו, כנגד המכה הקרבה. זקרתי את הנשק, התיצבתי בטבור האולם, ושאלתי: היש פה אחד הדובר בשפתנו. איש לא ענה לי. הם התבוננו זה בזה. לא חייכו. לא דיברו. אחר שבו להביט בי וכמו אל מאחרי. צריך לסגור את החלון הזה, אמרתי. החלון שלמעלה. הוא מביא רוח קרה. גם לכם קר, אמרתי. הגברים שפו ידיהם מעל המדורה. אני לא אפנה לכם את גבי, אמרתי, ולא אעלה לסגור את האשנב, כי מישהו מפם יטיל בי אבן כבדה או יטיל סכין לעברי — וחברי חולה. מי מפם יעשה זאת?

ידעתי כי בכל מקום נמצאים החנפים. גם כאן. לאחר שהביטו זה בזה, בלי אומר ודברים, קם אחד שלא ראיתיו עד כה — או אולי לא השגחתי בו. הוא היה גבה ורוזה מאד. שערו היה ארוך ונופל על פניו. פניו מוארכים היו וגוו כפוף. הוא קם כנגדי וכמו קד אלי, ידיו מאחרי גבו, ואמר בשפתנו: אני אסגור. האחרים נתנו בו עיניהם. פניהם, הקפואים עד כה, הפשירו ולבשו זעם. אחד היה בהם שמשך את להבו מחיקו. הקירח שקל שוב את האבן בין כפותיו. אחר־כך ואותו בעל זקר הבתולים נכון היה לזנוק על הבוגד. אלא שקנה־נשקי שוב עלה כנגדם ואני אף חבטתי על מיטענו מלוא הכף, לבל יהיה מקום לטעות. הם צנחו והאישי קם והלך כפוף כהיזכה, עד אל האשנב הפרוץ בקיר, ובידו שתיים־שלש קורות־עץ מן העומדות לבעירה, והאנשים נוקבים בעיניהם את גבו. עלה על גל האבנים שבסמוך לקיר הפרוץ והחל להצמיד את אחד הלוחות אל הפירצה. קרבתי אליו בעוד הוא עוסק במלאכתו. אני אלקסנדר והשוכב אלקסנדר, אמרתי. מהיכן אתה יודע את שפתנו. הוא הפנה רגע את פניו אלי והיה בחיוכו מן ההתרפסות, ואני אהבתיו עתה על כך. הייתי בארץ שלכם. שנה הייתי, אמר והפשיל את שערו הארוך מעל עיניו הרכות, עיני־החנף אשר לו — ושוב היה מכה באבן על העץ, לקבעו בפירצה.

מזווית־עיני ראיתי את גבם של הגברים נמתח מזעם. שוב לא הכיטו בנו עתה, באלקסנדר המרעיד ליד האש הקטנה ובי, הניצב על משמרתי ועיני צבות מלילות איך־שינה. בו התבוננתי, בחנף — ואני אהבתי אותו, ארוך ורוה, ניצב ברגליים איתנות על התל וקובע בהלמות אבן את סוגר האשנב ושערו מתנפנף בהלמו. לבסוף, חשבת, קניתי לי אדם. אט־אט שקעו האנשים ושוב לבשו פניהם קפאון, כמגן טוב. הוא נפנה אלי, נרכן ליטול את לוח־העץ השני, ושוב ניצב לקבוע גם אותו בפירצה, ואני הייתי גאה במלאכתו — אלא שכאן, באחת, נסוב והלוח בידו הופך מוט־אימה אחוז בכפותיו, ומלוא כוחו חבט. אני, שהורגלתי מבטן לכל אלה, נשמטתי ממכתו בנפלי ארצה, ומיד, כחתול, זינקתי לעמוד. שוב, בזווית העין, ראיתי אותם נעזרים, חיים מקיפאונם, עיניהם רצות. אחדים אף קמו, נכונים לקפוץ ולשסע, אף היו עושים זאת, אך הזקנים בהם עצרום. הוא נפל מעוצם התנופה של מכתו העקרה ושוב קם מנפילתו. שוב ניסה לחבוט — אך אני, מנצח בטרס־סוף, כבר ניצבתי על שתי רגלי והכדורים חבטו זה בזה, בקוצר־רוח, כאשר משכתי באצבעי את ההדק.

יריתי בו בגרונו ובחזהו. תת־המקלע פירפר בידי עם שנפלטו הכדורים וכתם אדום פרח על כותנתו. הוא נפל על ברכיו, גוף נשמת קדימה, ידיו צנחו ונחבטו ברצפה. גופו כמו ניסה לשמור על שיווי־משקלו ואחר צנח אחורה. צורתו היתה משונה. כמתעמל בחרגיל אקרובטי. הוא נחר ובכף־ידו לפת את קרסולו של מגף־הצבא אשר לי, הגבוה והמרופט. ציפניו דקרו בעור האדום. הו לא, נחר. הו לא. בבקשה. לעולם לא עוד. נשבע! הצל אותי. אני צריך לחיות!

משכתי את רגלי מאחיותו והוא מתח את זרועו במאמץ לתפוס שוב בקרסולי. אתה תציל, אני נשבע. אני עבד לתמיד. אני. לחיות. לחיות. איך אני יכול להציל, שאלתי. הלא הכדורים באו אל הלב ואל הגרון. האין זה אבוד?

פרח הדם על חולצתו פרש עלים גדולים, מעוגלים. לא, שרק. אפשר. רק אתה. מי יכול להחיות? רק מי שהרג. מה עלי לעשות, שאלתי. בסנטרו הורה לי לרכון אליו. בשיניים, חרק קולו שנשבר. את הכדור. מהגררן. בשיניים.

אך כאשר רכנתי אליו וניסיתי לחלוץ את המתכת מגרונו כרך המטורף את זרועותיו סביב צווארי וניסה לחנקני, אגודליו מתהדקים בעווית על פיקת הגרון ודם ניתז מפיו. הוא היה חלוש מדי ואני נסער ונועם מכדי שיצליח לאחוז בי. כמה מאוחזי הסכינים שוב זינקו, חסרי־בלגות, ממקומם — אך אני כבר עמדתי על רגלי ובעקבי ריטשתי את פרצופו, עד לבלי הכיר חוטם או עיניים, והללו שוב שקעו קפואים במקומם. הוא רקק דם מפה קרוע ואני שאלתי אותו, את ההולך אל מותו, מדוע, לשם מה עשה זאת — ואני הן להצילו חפצתי. הוא צחק צחוק של דם ונחר אל האוויר הקר: הצל ואני אניד לך. לא, לעזאזל, קראתי. עשיתי זאת. לא. איני רוצה להיפשל שוב במירמה. איני אוהב כשמרמים אותי. שוב צחק האיש. צחוק מכוער,

אדום. אם כך, חירחרר, אתה לא תבין. לעולם. אינני צריך להבין, אמרתי לו וקולי רם, הכל שומעים. אינני צריך להבין. די לי שאני מבין כי אנו הצודקים ולא אתם, ואתה יודע זאת. אתם צודקים, רקק, ואיזה צדק הוא זה לנו, אם אתם הנכם הצודקים? וכאן ניסה למתוח זרועו ולתפסני שנית במגפי, אלא שכוחו לא עמד לו. ידו נחבטה בקרקע. ראשו נשמט. הוא מת.

למחרת, כשהוצנה גוויתו, גררתי את המת אל מרכז האולם והנחתיו שם. כאשר ישבנו ליד מדורתנו, בערב, ראינום סופדים למת. גופותיהן הגמישים של הנשים נעו מטה ומעלה, כבתוזית של טירוף, בכרען על ברכיהן, והגברים קראו תפילה זרה בלכתם סביב עיגולן של המקוננות ולפידים בידיהם. אורם של לפידי העץ והשמן אבד בגבהי התקרה האפלה, אך הד המלים הזרות עמד בחלל האולם הגדול ועמן אותן מלים נוראות אשר נחרטו על הכותל. הגברים הסופדים קראו בתפילתם, פעם־בפעם, אלא שקריאתן של אותן מלים שונה היתה מפתיעתן. הם קראו ושנו, גונוואה דו הונאבאלה, והוקן שבהם היה מצרף לקריאה חזרת זו את הצו, גונוואה ראבאן. כך היו סובבים והולכים כל הלילה כולו. גופתו של גיבורם משוטחת על מצע העצים שעל המדרה והאש אוכלתו אט־אט, סביב האש מעגל המקוננות והגברים סובבים סביבן. הילדים היו מפרנסים את האש. לעת השחר היתה הגופה לאָפֶר והאש היתה זעירה.

רואה אתה, אלקסנדר, הייתי מסיח עם חברי הפצוע. השוכב לצדי, ליד מדורתנו הקטנה. הם אחרים. הם קדמונים. הם שורפים את מתיהם וסופדים להם כפראים. אלקסנדר היה גונח ועיניו בהם. אכן, אלקסנדר, אמר לי. אך הם אנשים, אלקסנדר, והם שונאים אותנו עד מאד. לא נוכל לשנאה כזאת. הם חזקים יותר, אמר לי אלקסנדר ומצחו בוער. הם חזקים יותר ולהם מנהגים מוזרים יותר ושפה שאין אנו יודעים ושנאתם רבה. לא נוכל לשנאה כזאת, אמר אלקסנדר.

בבוקר הבא החילותי להסדיר סדרים. אלקסנדר שתק והיה מתבונן בי בעיניים קפואות כעיניהם שלהם. לא שתי לבי אליו. צעדתי והתיצבתי במרכז האולם, נשאתי את קולי ואמרתי: שימעו כולכם. בשתים יכולנו לבחור כדי לחיות כאן. באחת לא רציתם ובשניה לא רציתי אני, אך בה אבחר באין דרך אחרת. עליכם להסכים. אני הוא החוק ושמי אלקסנדר ואני הכובש, אם תאבו ואם לא. רעי חולה הוא, ואני אם אכרע לסעוד לו הלא יבואו ספיניהם בגבי כור־קוצים. על כן אומר אני את דברי ואני יודע כי הנכם מבינים לכל אשר אומר. על כן אצו לכם ואתם תעשו. כה דיברתי, ואחר הצבתי מהם אנשים לגרוף את הקרקע באולם הגדול ואנשים אחרים שלחתי לקושש ענפים משיחי־הפרא שצמחו מאבני הכתלים, ואת הנשים ציויתי לחבוט בכבסים ולזוד ניזידים. את כותנתי פשטתי ואתנה להן, עם כל בגדיי של אלקסנדר. הם עבדו כולם. בדממה עשו את מלאכתם ובהריצות, כדרך אנשי עמל מימי־ימימה. אני סובבתי לי מקיר אל קיר, הולך ומתבונן בעושים. גם אלקסנדר חדל מגנוח והיה מביט בי ומבטו מוזר ולא אמר לי את אשר עם לבו. בערב הובא אלינו הניזיד שהוכן, כמצוותי, כדרך שאנו מבינים בארצנו. את חלקנו

הביאו לנו שני נערים קטנים. ראיתי אותם בהגיעם אל מדורתנו, נושאים בדי-עמל את הקדירה, וכבר מעוותים פיותיהם הקטנים והם שונאים מרה.

כך היה גם ביום השני. כל אחד עשה את מלאכתו בשתיקה. כמעט בשביעות-רצון. גם אלקסנדר שתק. בהתבונני ראיתי את הנשים הצעירות עמלות וראיתי את תנועות ידיהן, את הליכתן, גחירתן והטיות גופן, הכל כדרך הנשים, קל ורך כשערן, והן, בכרען אל מלאכתן ובקומן ממנה, כמו יוצקות את האריג הגס על גופן, על שקעיו וקימוריו, והאריג ובשרן כמו דבקים זה אל זה. בערב כינסתי את הנשים ובחרתי לי אחת מהן להחם לי את לילה-הגשם האינסופי. שערה השחור היה מקושר ונרום מעל קדקדה, ואני ראיתיו כבר איך הוא נפור על פניה פסים-פסים ונופל בחשיכה על כתפיה, נמוש ונפרע בין אצבעותי בהיחפזו. שדיה, כמנהג, היו זקורים, וכדרך עמה בעלמותיו נכרך תחתיהם עטיף-בד לשמרים בזקירותם. פיה היה מוארך ושפתיה לומדו להדוק זו את זו. כשפתי הנשים הבוגרות. בלכתה אלי, לאחר שבחרתיה מבין היושבות אצל הכותל — והאחרות זירוזה ללכת לפי שהייתי עומד היטב במקומי, פשוקר-גליים ונכון לכל — רק גבר צעיר אחד, הוא בעל זקן-הבתולים, עלה בו החרון והיה מצעק אליה בשפה הזרה. לראשונה שמעתי מי מהם המדבר דברים של סתם בשפתם. השאר שתקו והיו מתבוננים ורואים את הנער מצעק וידיו טורפות באוויר. הוא פנה אל הגברים — והנערה צועדת אל טבור האולם, אלי, והגברים שותקים, וידיו של הלז שורטות באוויר, והם נזעקים לפרוק ממנו פלח-ראבן שחטף בחמתו וכיבשים את אונו וכולאים את זרועותיו וצעקותיו הופכות אט בכי שבזר ומזור. הוא שכב בעפר, מרוט כשיש, והנערה קרבה ובאה נכחי. הושטתי את ידי ואחזתי בידה והיא הסבה ממני את מבטה.

בלילה ייבב אלקסנדר האחד ככלב בשכבו ליד המדורה הדלה, ואלקסנדר השני החם את העלמה ביצועו. קפאיה ולבנת-פנים היתה מונחת עמי לראשונה בגלימת הצמר, אך אט-אט, בידי האחת — והשניה בנשק אחזה — הולכתי את החום אל חריצי גופה והיא חיתה עמי את הלילה. מבעד לחושך השקוף ראיתי את הדם שאזל והוא שב אל פניה ואת החום ראיתי נובט מעורה.

בחצות זעק אלקסנדר — ולא אלי זעק. באתי עדין והנערה נמה. אל מי אתה קורא, שאלתי, ובחושך השקוף מבהיקות מנגד העיניים הרבות המביטות בנו. אל מי אתה צועק, שאלתי, והוא מתעוות על הקרקע. אלקסנדר הסב עיניו ממני ופניו רטובים מפכי לילות רבים. אל אלוהי הבית הגדול הזה אני זועק, אמר. אל אלה שאותם עבדו במקום זה, עוד קודם ימים רבים. מדוע אתה קורא אליהם, שאלתי אני, והלא ידוע כי אינם ולא היו מעולם וכי בדיית האנשים הם. הווי. הם היו, זעק, והושיט את כפו כאומר לפקוק את פי. הם היו והם ישנם והם בבית הגדול הזה. כשאנו בארצם — אליהם אלים הם לנו. הבט בכתוב על הקיר, אלקסנדר. אני הוא הידוע מה הכתוב — והוא נורא. אלקסנדר, זעק אלי אלקסנדר, אתה חוטא ובשלך עומד לבוא עלינו אסון נורא. הוא קרב ובא. ראה את עיניהם המביטות. אלקסנדר, ראה את הכתוב בקיר ואת הנערה הישנה אשר בעלת.

איזה אסוף ולמה ומה כתוב על הקיר, שאלתי — אך אלקסנדר שוב הסב פניו ממני ורק גנח ואמר: אלקסנדר, אתה נבל. אני רוצה שתוליכני מעמך. אני רוצה קולות ממש. שמות אחרים. נשימות חמות. גופות נעים. דברים אחרים. אל־נא תרחיק אותי מן האנשים. הביאני אליהם, אלקסנדר. אני הולך ומת כאן לבדי. שאני אליהם, אלקסנדר. הנח לי למות בין האנשים.

רכנתי אליו והלהבות שקעו ושובו ופניו צובעו כתום ומראהו כאיש שנבעת עד־מוות ועיניו כמו נוקרו מחוריהן. אלקסנדר, אמרתי, הלא אתה הוא שאמרת כי הם האויב, הם השונא — ואני, חברך, אף כי נבל תקראני, איך אובילך אליהם. כזאת שאלתי וגם חיכתי אליו ברכני ואמרתי: הוזה אתה, אלקסנדר. מצחך חם וידיך קפואות, אמרתי, ואתה, בן־זונה שפמוך, רק בלהות אתה רואה, כאנשי בקתות־העשב שחיו בארץ הזאת בימים־מקדם. אבל אנחנו אחרים, אמרתי, אחרים אנו וכתובות על הקיר אינן אומרות לנו דבר ואני נשקי דרוך עמדי ואתה חיה תחיה, אלקסנדר. לאחר שיתם הגשם הרב הזה שבחוץ תעלה השמש, ואנחנו נצא בשלום ונחזור לארצנו שלנו ולצבאות שלנו. אתה תבריא. תחיה. אולי רק את רגלך יקטעו. אולי את שתייהן — אבל אתה תחיה.

אולם אלקסנדר הסב ממני מבטו ועיניו פקוחות והוא מתבונן אל הלהבות הקטנות, ומעבר לאש מביטות בנו, בחושך, עיניים רבות.

למחרת יצאו כולם לעבודת־יומם כמו עשו זאת בכל יום. אף לא הייתי צריך לזרום: מקושי הענפים, גורפי העפר, המבשלות והכובסות — הכל עסקו בלהם, לרעם המטר הנופל. מלבושו של אלקסנדר צחים היו עתה כתכריכים והנערה הלבישתו בהם כהלבש מת בחלוקו. הוא שכב על גבו, עירום, אף לא הרעיד מקור או מתשוקה בעבור אצבעותיה הארוכות על עורו, אך חי היה ועיניו היו בשואות מעלה. בבואי אליו, הצח והלבן, הסב פניו ממני — והאנשים רואים הכל בעסקם במלאכתם, והנערה רואה ושערה לא נאסף מאז הלילה. על כן לא שבה עוד אל בני־עמה והיתה עושה וסובבת כל היום, במלאכות שונות, בפינתנו שליד הקיר. בעיסוקים שונים של אשה עסקה: סורקת שערה, מיטיבה את היצוע, מדיחה את כלי־האוכל, מנקה את מגפי מרפש. בלילה שוב הרעידה בחיקי. לא בכתה, אך חשקה בי בכל גופה. עבדתי לה והאדרת לנו למסתור מן העיניים המתבוננות ונוקבות את האפלה. ממקום משכבו של אלקסנדר לא שמעתי את קולו, ורק עם שחר, כאשר עזבתי את הנערה בשנתה ובאתי עדי, היתה המדורה דועכת ויצוועו שליד המדורה ריק היה. השחר שעלה הציגו לפני, בקצהו השני של האולם. כל הלילה היה גורר את רגליו, נסמך על הקיר בידיים שלוחות ובציפרניים נעוצות. כל כותל האבן היה חרוט בציפרניו. כל הלילה כולו גרר אלקסנדר את גופו הדואב לאורך הקיר. אל האנשים, והם המתינו לו בשקט, כהמתן הגורל, עד בואו. הוא הגיע עם שחר, חי וחם, והם, עומדים בקצה הכותל, אצל מדורתם הכבויה, טבחוהו בלהביהם, והנשים ראוהו הילדים מתבוננים והגברים נועצים שוב ושוב את סכיניהם, מדקרים וחותכים, קוצבים וגוזרים עד־שחר, והוא צוחק.

השחר שעלה הציגו לפני, בשרו שסוע ומחורר ודמו נקרש על בשרו והגברים מקנחים בשלנה את סכיניהם באדרותיהם ומתבוננים בי בלי אמור דבר, כאומרים: נעשה הדבר. ואני ניצב ומתבונן בחברי המת, באלקסנדר שלי, ואיני חש כיצד מקיפים אותי הצעירים שבהם באפלולית המתפוגגת והנה הם אוחזים בי ונשקי בל עמי. ארבעה מהם אוחזים ברגלי ושנים־שנים אוחזים בידי ואני מופה מפדי הכות והם מוליכים אותי אל מדורתם אחוֹר־ונאחוּ הילדים מרקדים בדרךנו ומזמרים והנשים מעוות את פניהן וקוראות בקול גדול. מובא אני אל המדורה והנערות סועדות את הלהבה והנה הנערה שהיתה עמי מובלת עדי ובעל זקן־הבתולים אוחוּ בה בחזקה והיא בוכה חרש והכל מתכנסים סביבנו והם רבים כל־כך לפתע והנשים פורצות ויורקות ונסוגות ושב באות ורוקן בפני והגברים הולמים בכותל כבתופים והנערות סועדות את הלהבה והאש עולה והנערה נדחפת אלי שוב ושוב והכל מכתרים אותנו ומצעקים בשפה לא־לנו ואת ידה דוחקים אל פני ואת פרצופה והדמעות נמזגות ברוק והגברים הולמים בכותל וקוראים בקול והנערה בוכה חרש והנשים צוחות וקוראות, קרבות ונסוגות, יורקות בפני ושורטות בבשרי ואני דמי נוטף וידי אחוזות ורגלי כמו נכבלו ורב הרעם וגדול והנה מן הנשים יוצאת אחת והיא אשתו של בעל־האדרת המת אשר את חייו ואת אדרתו נטלתי — והיא קרבה אלי מתוך השאר והיא שולחת את ידיה, את ידה הימנית, את אצבעותיה, את אצבעה הגדולה, המעוקמת, הרעה, מסודקת־העור, את ציפרנה השחורה, הפסוסה כלהב, את ציפורן־המכשפות אשר לה, עד מלאָה את אישון עיני כמלוא הכאב, העמק ובוּא, עד אשר זעקתי כענק הפבול ועיני שפוכה לי על־לחיי ואני גדול כפאב ועצום כחרון ועיור כלילות־הברק והאנשים האוחזים בי הרפו אך לרגע וכבר הנה הטלתיים ארצה בכאבי ושוב הם נאספים ובאים אלי. בעיני שטופת־הדם כמו ראיתים עולים ובאים. אך אני נסוגותי, עיני אחוזה בכף־ידי על לחיי ואני רץ אחור כפרא, אל יצועי, אל תת־המקלע שלי, העטוף באדרתי. הם היו מרדפים אותי. כל הגברים, בנשימה כבדה. באדרות מתנפנות. רצים היו בעקבותי מלוא ארכו של האולם הגדול והחשוך. אך שוב הייתי ניצב על יצועי, שוב איתן על רגלי, ואני יודע בכאבי הגדול כי כָּאֵל להם השנאה והאהבה וניצחת היא מן האהבה. כן הוא מאז־ומקדם ואני אומר אוקיי, ואני זועק בין דברי מפאב עיני הנקורה והם נעצרים וקופאים בדרךם, ואני זועק ואומר: אוקיי, אתם תמותו. לא עכשיו. לא עכשיו. יתם המבול הזה ואמיתכם. רק אז אמיתכם. אינני רוצה להישאר לבדי עד אז. אתם תחברו לי לחברה עד כי תבוא שעתכם למות. הם שתקו. אחר יצא מתוכם הבוגר שבהם ושערו לבן כמעט, ושוקט אמר בשפתי: אנחנו נמיתך עד אז. יהי לך סמוך־ובטוח. עוד ימים רבים, אמר הבוגר והוא גבוה ושערו רב ומכסיף ומראהו כָּאֵל, עוד ימים רבים עד אשר תבוא השמש, ואפשר שלא תבוא כלל. אנחנו נמיתך, ולפני שנמיתך נקר נקר את עינך הנותרת ונכריח אותך לבלעה. אמבט־דמים נעשה לך מדמך שלך, ואתה תרחץ בו. רק תעצום את עינך, ואנחנו כולנו עליך.

לא, אמרתי. לא אעצום עוד את עיני האחת. לא עוד, עד אשר אצא מכאן. החושך

הטוב הזה שואב את הפאב מעיני. השינה תסנוורן. לא אעצום את עיני עד שמש. והשמש תעלה, ואז אמיתכם. עד אחד.

בימים הבאים עדיין היה הגשם יורד בעוז, כמקודם, ואני הייתי עדיין השליט. בלילות לא עוד ישנתי וביום, בבות־עיני תפוחות מפאב ואי־שינה, ישבתי לנטור את מעשיהם. לא עוד פקדתי עליהם לעשות מלאכה והם היו עוסקים כולם בהקמת המזבח. בקירות האבן הגדולים חצבו ולבנים גדולות ואפורות הציבו בטבור האולם. הנשים היו לשות את האפר במים היילדים היו טחים אותו לאבנים. מזבח גדול עתיד היה לקום והנערה היתה נפחדת מאד. היא שבה אלי מקץ יום אחד, מופה וגזזת־שער. שלושה ימים עברו וכולם עובדים למזבח הגדול והמלאכה כמעט נשלמה. עתה קושטו הלבנים הגסות באזוב והפתובת שעל הכותל אף היא מורקה כלקראת טכס ובעל שער־השיבה היה ממרט את סכינו באבני המזבח ועיניו בי, והגשם בחוץ יורד ויורד.

וכרדת הערב באתי עד המזבח ואעלה בו. שכבתי ובגופי מדותי את אבניו. עיני הנקורה כבר הגליד חורה, ואבני המזבח, שמורקו עד־ברק, כמו נמודו במידתי שלי. הם כולם נרומו ממקום שבתם וכמו סמר שערם, ואני בלא נשקי הייתי. הנערה היתה בוכה שוב — אך הם לא העזו לגשת. צחוק גדול צחקתי ברדתי מעל המזבח. בלילה האיר הברק האחרון והגשם, שניתך ללא הפוגה, פסק אט־אט. בבוקר קרעתי את האשנב וראיתי כי עלתה השמש. אורה הצהוב בא פנימה והאנשים כולם כרעו לנוכח המזבח. בנערה אשר עמי יריתי ראשונה, אל תוך מצחה. נטלתיה בזרועותי והבאתיה ושמתיה על אבני המזבח והעליתי אש בעצי השריפה אשר נכוננו לקרבנם, והגברים כולם כורעים עם ילדיהם ונשותיהם וקניהם והאש גדולה והיילכת והאנשים קמים כישנים ומרקדים ומזמרים מלוא המקום כולו, נוכח הלהבות, ואני מתבונן ורואה. אר־אז קרעתי שוב את העור שקרם בחור עיני והדם בא והכאב רב והזעם שב אלי, אהוב וטיב כמאז. בכפתי חפנתי את אבני־המוות השמורות אצלי מאז בואנו, ירוקות וצוננות, והטלתין לתוך הסוגדים, וברעם ובעשן נערמו הנופלים ואני עובר בתוכם וכלי־נשקי שולח מוות בחיים ואהר הנה הוא כמוט בידי ואני מכה לכאן ולכאן בעיני הנשים ובקדקדי הילדים ואני הודפם ומפילם אל הלהבות והחיים עודם מרקדים ומזמרים בקול גדול לנוכח גופתה של נערתי וגיפת נערתי עולה באש ואני מכה ויורה עד התלהט קנהו של כלי־נשקי ועד תום הכדורים, ואם נותר מי מהם חי אני חונקו או משסעו בלהב שנטלתי מן המתים. עד הצהריים הומתו כולם באש בירי בחרב ובחנק, והעשן שקע אט־אט בין הגופות המוטלים.

ומכולם רק נער קטן הותרתי חי למען יחיה עמי עד הבוקר ולאחר־מכן ינחני, כמוביל סומא, בדרכים הרבות אל ביתי. בלילה הראשון בו נותרנו לבדנו, עם המתים, כבר ניסה לחנקני. על כן מאז ישן הייתי ורגלי מכפדת על צווארו והוא גונח מפאב ומפלימה. אחרי הלילה בא השחר וכבר אבד ממני מנין הזמן. אנו התעוררנו אל תיך בוקר יפה ובהיר ושקוף כזוכיית. השמיים היו כחולים מקצה הרקיע ועד קצהו והשמש רכה וצהובה והמים נקוו בחריצייהם והדרכים היו שחורות



ונאות. בצאתנו מן המקדש יכולנו לראות מראש הגבעה את כל הארץ, מקצה אל קצה, נאה ושוקטת ומתה בירקרק ובוורוד, בתכלת ובאפור. ואנחנו עזבנו את הבית הגדול ואת הגוויות הרבות שבו ואת אלקסנדר המת הוצאנו וקברנוהו בראש הגבעה ונלך אל המקום אשר ממנו יצאה השמש. הנער הקטן מוליך ושונאני, אותי ואת השמש, ואנוכי, עיני עודה שותתת, אוחו בזרועו בצבת ציפרניים ואנו הולכים. בלילות אני ישן וירכי על צווארו והוא מתפתל והוגה רצח והוא בוגר והולך תחת ירכי. בימים אנו ממשיכים והולכים. יבוא ליל וירצחני. אם לא אמצא את ביתי ואת אחי עד אז — אמות, ואם אמצאם — אמיתנו כהמת רמש. ועדיין אנו הולכים בשבילים ומי המבול הנורא שעבר שוטפים עמנו בחריצים שלצדי הדרך ואנחנו קרבים ובאים אל השמש.

## אסף דיין : שיר

החלון בבית הכנסת  
אינו אלהי.  
(אלהים אינו בחלוני  
אינו בחלומי  
אינו)

בפסגת הכפירה צולבים מחדש  
את בקעות היאוש.  
(לנו אין לאן ללכת  
ואין מקום לשבת  
ואין כהל להשען  
ואין)

לנו יש ספרים וספורים  
עם ובלי הקדמה.  
(אנו סוף פסוק  
מחכים לזה שיפסק  
את הסוף)

זה שיפסק את הסוף  
הוא זה שאינו אלהי  
ואינו כופר  
ואינו בחלומי  
זה אני,  
אני.

## נזירה נואיר : חול נודד

בבוא היום אהיה רק חול נודד  
וטוב לי כך, בלא מקום ובית.  
להיות בכל צלמו  
לשחות בכל פאין  
להיות מקום חולף  
בלי שרש ובלי מים.

צמותה לאדמה  
בין תמול למחרתים,  
צמרת רחוקה נושאת  
זכרון מחר.  
עולם קטן-קטן  
רובץ בין משפתיים,  
כי אין לצאת לקרב  
כי אין לצאת לאן..

### לא הודיתי

לא הודיתי  
לא עזבתי  
ולא אגחם.

רק הכוכבים אינם תועים  
במסלתם.  
רק הסנה מוסיף לבער  
ואיננו אכל.  
נסה אלי קרבי בינים  
אם תוכל!

לא הודיתי  
לא עזבתי  
ולא אגחם.

## נויכה שגריד : שקיעת דם

אור לבן של צהריים חמים היכה את עיניו. הוא שכב על המיטה, בחדר-השינה, וידע שלא יוכל להירדם. עייף היה מאד.

תתן לילדה לאכול. אני רוצה לגמור את הבית, אמרה אשתו.  
אני מוכרח לנוח קצת. אני עייף מאד, אמר.

התקרה שמעליו השילה רסיסים של טיח. הקירות האלה מזדקנים במהירות. הגיע הזמן לעשות בדיק-בית. מעבר לקיר, בדירה שכנה, צעקה אשה שאם זה ככה אז זה הסוף ואיש אהד צעק בהזרה שלא איכפת וככה אי-אפשר להמשיך לחיות.

מאז הבוקר הוא מנסה להבהיל את עצמו שפכה מתחיל הסוף. במשך שעותיים ישב בתור לפני משרד המעבדה וחיפה לשעה היעודה. הרופא הציע לו שיביא את דמו לספירה ואז אפשר יהיה להמשיך בבדיקות. אחות רחמניה יצאה כפעם-בפעם אל המסדרון ובישרה תוצאות. אזרח שהמתין ובידו צנצנת נאנח מתייהיה-פעם-סוף-לכל-התור-הזה.

בדרכו בחזרה לשיכון פגש אותו שכן ושאל אם הוא הולך הביתה. השכן אמר אני צריך לרוץ לדואר אבל רציתי לשאול אותך אם תוכל לשים כמה מלים בעתון על המוות שעושה לנו כל לילה הבית-קפה הזה שמנגן כל הלילה עד שעה שתיים בלילה. הוא הסביר לשכן, באדיבות, שהעתון עוסק בדברים חשובים יותר אבל הוא מוכן להרעניין. אתה מוכרח, אמר השכן, והוסיף כי המלים של העתון עושות רושם גדול וזו הדרך היחידה לעשות קצת שקט בלילה של השיכון.

כבר מעבר לדלת שמע את אשתו צועקת על הילדה.

מדוע את מרגיזה תמיד את אמא, שאל.

היא הורגת אותי, אמרה אשתו.

אני הולך לנח, אמר.

גם אני רוצה לנח, אמרה אשתו.

אני מוכרח לנח קצת, צעק.

בעוד שבוע תהיינה תוצאות לבדיקה. אז אפשר יהיה לדעת בדיק. צלילים עמוקים של מפותח-תפה נשרו על עפעפיו. הדיאזים ריבכו את האוויר בעצבות שקטה. מעבר לקיר, בעד החלון הפתוח, צעקה שכנה דני, דני. אם לא תבוא מיד הביתה יהיה לך סוף כזה שאתה לא מתאר לעצמך.

שתיל האורן שוב נטמן למרגלות תל תחוח. ענן כבד כיסה את השמש וגרר את צלו על ההרים הסמוכים. רוח קלה הביאה מן העמק פריחת אפרסקים.

לא נשפח אותך. אנחנו נפרדים ממך אך לא נשכח אותך, אמר בראש מורכן.

מישהו הידק את אחיזתו של האורן בקבר.

ככה זה. אנחנו הולכים אחד־אחד. עוד מעט לא ישאר מי שיצטער עלינו, אמר קובי.

מחר צריכה להתקיים הפגישה עם מנהל העתון בקשר לדרגה. אני מרגיש שאני תקוע, הוא יאמר למנהל. המנהל הוא קטן, נמוך. מחר שוב יאמר לו המנהל שתמיד ראינו בך אחד מטובי אנשינו וכמובן לא תישכח ההערכה לפעלך.

פעמים רבות מדי עשינו אותה דרך אחרונה, אמר.

בואו. צריך להתחיל לחזור, אמר קובי.

בדרך מגבעת־הארנים מצאה תרצה סביון שהחזיק מעמד, בבדידותו, משך כל הקיץ ההוא. האנשים עשו את הדרך האחרונה בחזרה. הילדה צעקה את שמו.

מה היא שוב רוצה, צעקה אשתו מהמטבח.

בואי, ילדונת, ונחולל קשר. שנינו. את ואני, אמר.

אני חולמת על בית קטן עם עצים מסביב, אמרה תרצה.

החופה נמתחה על קני־רובים, אי־שם בבוסתן קטן.

יפה מאד מצדכם שלמדתם להמשיך לחיות, אמר קובי.

למטה, ברחוב, פרץ יציצוף של מכונית. שקט, צעקו מחלון אחד. צפירת ברבור. הרשימות שלך תפסו תמיד את כותל־המזרח אצלנו, יאמר מחר המנהל ויגניב את עיניו הצרות לטפסים שעל השולחן. הוא פתח את עיניו אל האור הלבן של צהריים חמים ושלח את ידו לספר. מתחת למיטה, על הריצפה, שוחחה הילדה עם הבובה שלה.

"הפחד מפני השמדה גרעינית הוא כיום יצר־הקיום החזק ביותר. בימים כתיקנם הלכו אנשים למות בידעה ברורה שתמיד יישאר מי שיספוד להם. סיכוי זה של קיום כלשהו בזכרון אנושי הפיח בהם אומץ למות. אבל השמדה גרעינית תחסל גם סיכוי אחרון זה. הפחד שמה אי־אפשר יהיה". הטלפון צילצל. מחר שוב יהיה השלושה בחודש ושוב יהיה בבנק הור אפסר יהיה". הטלפון צילצל. מחר שוב יהיה השלושה של אשתו קטע את צילצול הטלפון.

מי זה, שאל בעייפות.

העבודה, אמרה אשתו וחזרה למטבח.

כן, אמר לתוך השפופרת. הפן הזה עודד קצת את רוחו.

תתכונן, חביבי, לעבוד קשה, אמר מזכיר־המערכת.

מה קרה, שאל.

שר־ההסברה הולך למות. אמר מזכיר־המערכת.

מה אתה אומר, אמר.

יש לך מספיק חומר עליו, שאל מזכיר־המערכת.

הוא איננו בחומר המוכן, אמר.

זוהי באמת הפתעה, אמר מזכיר־המערכת.

ממש אין לו סיכויים, שאל.

מזכיר־הממשלה ניסח כבר מודעות, פסק מזכיר־המערכת.

היינו פעם חברים טובים, אמר.  
 אני יכול למסור לך כבר את סדרי ההלוויה, אמר מזכיר-המערכת.  
 כמה חומר אתם צריכים, שאל.  
 לעת עתה פתוח כל המרתף של עמוד אל"ף, אמר מזכיר-המערכת.  
 אבל ודאי תהיינה הרבה מדעות, אמר.  
 אז נעביר חומר לעמוד אחרון, אמר מזכיר-המערכת.  
 הייתי מבקש שתודיעו לי אם משהו מתחדש, אמר.  
 הוא ימות עד סגירת הגליון. על כל פנים, נשאיר את העתון פתוח עד הבוקר,  
 אמר מזכיר-המערכת.  
 אני מתכנן משהו בסביבות אלף מלים, אמר.  
 זהו בערך האורך, טרק מזכיר-המערכת את הטלפון.  
 אשתו עמדה בפתח המטבח, קערה בידה, והסתכלה בו. הוא השפיל את עיניו. הוא  
 האמין שהיא הבינה מיד. מעבר לדלת, בחדר-המדורגות, קפצו ילדים ממדרגות.  
 האוכל מוכן, אמרה אשתו.  
 אני כבר בא, אמר.

בינו לבינה עמדה הכספת בה צבר את מאות ההספדים המוכנים. הוא ניגש לכספת  
 ופתח אותה. מתווקות, אחת לאחת, נחו מעטפות חייהם של כל השמות שאושרו  
 בישיבת המערכת. לשמו של שר-ההסברה לא היתה מעטפה. הוא נטל תיק כללי  
 שכלל פרטים על חברי הממשלה.

גל תקרא לי תמיד בזמן האוכל, אמרה אשתו.  
 הם אכלו מרק. דמעות עמדו בגרונו. הפתאומיות הזאת של החיסול. הילדה ליכלכה  
 את חולצתה. אשתו הרביצה לה על כף היד. הילדה שפכה אל הארץ את מה שנותר  
 בצלחת.

מי מת היום, שאלה.  
 תאכלי יפה את הסלט, אמרה לילדה.  
 תבוא אתי להתנדנד אחר-הצהריים, אמרה הילדה.  
 יש לי עבודה, אמר.  
 אשתו חזרה לשולחן וחזרה ומילאה את הצלחות. הוא חש בעיניה.  
 קובי אמר.

לראשונה, מזה שנים רבות, פגש בעיניה. עיניים גדולות ומכאיבות. הצלפתן רפתה  
 לפתע. הוא שמט את מבטו לעבר הילדה. הילדה הרפיכה לעצמה שפם מאטריות.  
 את ילדה איומה, צעק.  
 מה קרה לו, שאלה אשתו.  
 התקפת-לב כנראה, אמר.  
 היא המשיכה לאכול בראש מורכן.  
 זה מצחיק, אבל אין לי מספיק פרטים עליו, אמר.  
 אם תאכלי יפה נלך לטייל אחר-הצהריים, אמרה אשתו לילדה.

אני אפילו לא ידע בן כמה הוא בדיוק, אמר.

בן 41, אמרה אשתו.

מישהו דפק בדלת. מכתב רשום. הזמנה לוועידה. בברכת־חברים. הילדה ביקשה רשות לקחת כוס מים. אשתו החלה לפנות את השולחן.

אתה רוצה קפה, שאלה.

את זוכרת גם את שנת־הלידה שלי, שאל.

אל תהיה עלוב, אמרה.

הילדה הסתכלה בהם בחיוך. אשתו חזרה אל הסירים. לפתע נפל עליו מותו. אמש נפטר לאחר מחלה ממושכת חבר המערכת, זאב לוין. בן 40 היה במותו. השאיר אחריו אשה וילדה. על מועד ההלוויה תתפרסם הודעה מיוחדת. ועוד שני טורים מדברי חברים. תרצה, גם את אשמה.

באיזה בית־חולים הוא שוכב, שאלה אשתו.

אין כבר טעם לנסוע לשם, אמר.

אתה רוצה עוגה לקפה, שאלה.

את אהבת אותו, שאל.

זה מה שמדאיג אותך עכשיו, אמרה.

פעם אחת לתמיד אני מוכרח לדעת את האמת, צעק.

שכבתי אתו שבע פעמים בדיוק. אתה יכול להוסיף את זה לחומר שלך.

צעקה בטרם תטיח את דלת המטבח.

תלכי קצת לישון, אמר לילדה בקול רך.

הוא נטל את התיק הכללי ויצא אל חדר־האורחים. השולחן היה עמוס ניירות. הילדה ביקשה ממנו נייר ואת הצבעים. אשתו יצאה מחדר־הרחצה. פניה היו רטובים ושערה סרוק. הוא ישב אל שולחנו והדף שלפניו החל להתמלא משולשים. החורבות של הכפר. הציפיה הארוכה לפיבוש הסופי. גשם רך שירד כל הלילה עורר ריחות ישנים של תבון מרובם. בקדחתנות של אפס־מעשה חיבר שירים על אהבה ועל מוות. השירים הראשונים והאחרונים. שערה הארוך היה פרוש על השורות הקצרות.

אבא, אני רוצה עוד נייר, אמרה הילדה.

תיזהרי לא ללכלך את הרצפה, אמר.

אשתו ישבה בפינת חדר־האורחים, מאחרי עתון־הערב. מחר יהיו העתונים מלאים. הוא החליף את הדף בדף נקי והדף שלפניו התמלא משולשים. הוויכוח התמים בין כניעה ומאבק עד הסוף המר. אני מאמין שקובי היה נוהג כך והוא גם אמר זאת לא פעם שאנחנו זקוקים לאנשים ולא לקדושים, פסק המפקד ושלח אותו כדי לנהל את המשא־ומתן. הוא התערטל מנשקו כדי לעורר אמון בידיו הריקות.

תמיד היו לך מלים יפות. נראה אותך פעם מצליח גם להשתמש בהן.

למעננו, אמר המפקד.

תמיד ליגלגתם עלי בגלל המלים היפות, נכון, שאל.

נתנו לו דגל לבן ודחפו אותו קדימה. הוא הלך קדימה אך איש לא עצר אותו.

הוא המשיך ללכת והלך כשדגלו הלבן נישא ברמה. אחר־כך שמע מאחוריו את מטחי הרימונים. הוא הוסיף ללכת. אשתו השליכה את העתון.

הקפה שלך מתקרר, אמרה אשתו.

תודה בעד תשומת־הלב, אמר.

אל תשתטה, הוא באמת חייב אותך מאד, אמרה אשתו.

בסופו של דבר הוא היה באמת בחור טוב, אמר ולקח דף חדש.

כולנו היינו, אמרה אשתו.

אני מוכרח להתחיל לעבוד, אמר.

הוא פתח את התיק הכללי והעתיק ממנו את השורות המספרות על משרדו של שר־ההסברה. להדגיש את העבר הקרבי, כתב באחת הפינות והדגיש בקו את השורה. מעבר לקיר נטפו צליליו של ואלס מלכותי. חכוון קצת את הראדיו, צעקה השכנה. מפקד וחבר, לוחם וחולם, הנאום ביום השיחרור, המבוכה של היום האפור. הוא העביר קווים מתחת לראשי־הפרקים. זכרונות על רצ. את הכותרת יקבעו ממילא המעמדים. קובי היה ליד המחסום כשהחזירו אותו אחרי שנה וחצי. הוא בכה על צווארו ושאל איפה תרצה. כשהתעורר בבית־החולים עמדה תרצה ליד מטנו.

תרצה, אמר.

התחפשתי לאחות־רהמניה, חייכה תרצה.

ילדונת שלי, נחנק קולו.

אל תתרום, זאבון. אסור לך להתרגש, אמרה תרצה.

היא השאירה לו חבילת ביסקוויטים, שושנה וחוברת משוכפלת. על כריכתה הכיר את תמונתו. הוא קרא מלה למלה, מה שנאמר עליו לאתר מותו.

אי־אפשר היה לזהות את הגוויות, אמר קובי.

יש פה זכרונות נפלאים עלי, אמר.

תיזהר לא לקלקל אותם, אמרה תרצה.

מה שהיה היה. מעכשיו צריך לצבור חומר לחוברת השניה, אמר.

אל תדבר שטויות, זאבון, אמרה תרצה ואיימה עליו באצבע.

במטבח נקשו המים בכיור. הילדה הביאה לו ציור ושאלה אם אפשר לראות מה זה. זה אתה ואמא רבים, אמרה הילדה. מעבר לקיר התחילו החדשות. הוא מיהר לפתוח את המקלט. אשתו הופיעה בפתח המטבח וביקשה להגביר.

המערכת היתה מתקשרת אילו היה משהו, אמר.

אולי בכל־זאת נספיק לנסוע לבית־החולים, שאלה.

שוב צילצול הטלפון והוא נזעק אליו. קול חביב בישר שנודע לו שהשר גוסס בבית־החולים. אתה ודאי כבר מויע על ההספד שלו, שאל הקול השני, בעל־זות. ככה זה, אמר. אני צריך לכסות מחר את הקבורה, אמר הקול החביב. אולי אתה יודע כמה פרטים על פעילותו בשנים האחרונות, שאל. את אלה הידועים לי אי־אפשר לפרסם, צחק הקול השני. מה המצב בבית־החולים, שאל. הוא מת לאט מאד, אמר הקול השני



ושאל אם יש קצת חומר על ראש־הממשלה הוזה שצריך להגיע מחרתיים. בשביל זה צילצלתי אליך, אמר הקול השני. הטלפון הוא מכשיר קטלני. הצילצולים חוסכים פגישות של עיניים. שלום. מה נשמע אצלכם. גם אצלנו. מתי רואים אתכם פעם. גם אנחנו. אז להשתמע. שמת לב שהטלפון הוזה ניתק אותנו מכל הידידים הישנים, שאל. לא רק הטלפון, אמרה אשתו.

הייתי מבקש עוד כוס קפה. צריך להתחיל לעבוד, אמר. אשתו חזרה למטבח. השעון מיהר בעשרים דקות. בכוונה. נסיון לגנוב אשראי של זמן. הוא תיזמן לעצמו את האמת ובלחץ הזמן פתח דף חדש עם קובי־איננו־עוד. חלקת הדף הנקיה עדיין שיפרה את דיכאונו. עדיין הכל צפוי והרשות נתונה. הוא פתח סוגריים והכניס אליהם את שמו המלא של שר־ההסברה. מי יודע היום מי זה קובי. אשתו הניחה, בשקט, כוס קפה על השולחן. הוא רצה לומר תודה. אי־שם צעקה שכנה ילדים, אתם הורגים לי את הדשא. תסתלקו משם, ילדים. צריך להתרכז. לשבור את חומות הרעש, לחזור אל הדממות הקבורות בקרבו. פעם היה לו אוצר מלים. האפשרות לארגן מלים למשפטים היא כמו עמדת־כוח. אבל האמת היא שתמיד נולדו במשפטים משמעויות שונות מאלו שרצו בהן. הוא כאילו נולד להיות מטיפ־בשער, נכתב בחוברת לזכרו. הילדה לקחה את השעון כדי לעשות לו אמבטיה.

אמרתי לך אלף פעמים שאסור לך לקחת את השעון הזה, צעק. אל תצעק. השכנים שומעים הכל, אמרה אשתו ברודך. הוא מחק את הכתוב וכתב הלילה נסתלק שר־ההסברה. לפתע היסס לקרוא לו קובי. הפגישה האחרונה התקיימה במסיבת־גן חגיגית. הילה של אנשים היתה מסביב לשר־ההסברה. לפתע רצה לנקר את עיני האנשים ואמר בפומבי שלום קובי. שר־ההסברה אמר שלום שלום אבל מיד זכר.

מה שלומך, יקירי, שאל שר־ההסברה.

סוחבים קדימה, אמר.

מה אתה עושה עכשיו, שאל שר־ההסברה.

עתונאי, אמר.

פעם כתבת שירים יפים, אמר קובי.

מישהו ניצל את השתיקה ונדחק עם שלום קובי. שלום שלום אמר שר־ההסברה. שקיני עור שחורים נתלו תחת לאשמורות עיניו של שר־ההסברה. מישהו הגיש לשר כוסית.

זאב, קרא שר ההסברה.

האנשים פינו לו דרך.

מה שלום תרצה, שאל קובי.

בסדר גמור, אמר.

אולי תבואו פעם לבקר אצלי, אמר קובי.

בשמחה רבה, אמר.

כבר שנים שלא ראיתי אתכם, אמר קובי.

אפשר לצלצל ולקבוע זמן, אמר.

בהחלט, אמר קובי.

מישהו נדחס ביניהם ולחש שהאורח הגיע.

זכור. אני מצפה לצילצול מכם, אמר שר־ההסברה.

האורח ושר־ההסברה פנו להחליף ברכות בפומבי. המערכת הטילה עליו להכין ידיעה. הוא חילץ מן הברכות שני משפטים לפתיחה ומנה כמה שמות של משתתפים חשובים. בלילה צילצל העורך וביקש קצת "צבע" כדי שאפשר יהיה לכתוב את שר־ההסברה גם לעתון של שבת. אחר־כך, כשגדם הכל, ניסה לכתוב שיר. עוד מעט סתיו ומעבר לשיפון, הרחק־הרחק, הסתיימה אי־פעם מלחמה והאנשים זרים אבל הבתים המשותפים ופגישה המרחמת על עצמה ושוב המלחמה חוזרת. אבל הילדה התעוררה לפתע והוא צריך היה לחמם לה את התה. הוא הדליק סיגריה וחזר ולקח את העט.

הוא היה מפקד נערץ. ביום האחרון למלחמה נערך ביער מיפקד־לפידים והוא התייצב לומר מלים אחדות. השקט שקידם אותו לימד עד כמה חיבבוהו האנשים. "עכשיו צריך להפסיק למות ולהתחיל לחיות" — אמר קובי והסתלק לתוך החשיכה. הוא היה מנהיג וחבר, לחם ואוהב־אדם, איש־ביצוע וחובב ספרות יפה. הדף התמלא. הוא קרא את הכתוב. באזלת־יד חנקה ידו את הדף אל הסל שמתחת לשולחן.

תרצה, קרא.

מה יש, שאלה אשתו.

זה לא בא לי. אני ממש לא יודע מה לכתוב עליו, אמר.

אני אקח את הילדה לטייל. תוכל להתרכז, אמרה אשתו.

הוא הדליק את מנורת־השולחן. אם הם באמת יבואו אז הערב יהיה הרוג, צעקה, מעבר לקיר, השכנה. הוא סגר את כל החלונות. צעצועיה של הילדה כיסו את כל האריחים בחדר. הוא הוציא ממגירת השולחן תיק עבה ושלף ממנו את חוברת־הזכרון. "סיפר המפקד: אני זוכר כשבא אלינו במכנס־צמר עבות. זה היה יום חמסין והרוזן שלו גירה אותנו להריץ אותו על ההרים כדי לחזק את שריריו. אבל בישיבה הראשונה, פנים אל פנים, גיליתי מיד כי יש בו עוד משהו שאין לנו. אין איש שמצליח להתחמק ממחשבותיו על המוות. אבל זאב ביקש ללכוד מחשבות אלה ולשמור אותן על הנייר. תמיד היתה לו מחברת של שנים־עשר דף שאותה מילא באדיקות, מדי ערב בערב, באותן מחשבות שנלכדו אל תוך אוצר המלים המיוחדות שהיה לו. כשגילינו את ערימת הגוויות בכפר, חיפשתי גם מחברת־הטלפון צילצל.

החומר מוכן, שאל מזכיר־המערכת.

כמעט. חסר לי עוד משפט־סיום חזק, אמר.

יש לי הרגשה שהעסק נדחה למחר, אמר מזכיר־המערכת.

הוא מחזיק מעמד, שאל.  
הוא על הסף אבל חי עדיין. לפעמים זה נמשך שעות. אמר מזכיר־המערכת.  
טוב שהחומר יהיה מוכן, אמר.  
בהחלט. אתה מוכן להתחיל להעביר, שאל מזכיר־המערכת.  
כן, אמר.  
חכה רגע. אני נותן לך את הכתבנית. מזכיר־המערכת פינה את הקו.  
תן לי בכל אופן צילצול לפני סגירת הגליון, אמר.  
אני מוכנה, אמרה הכתבנית.  
הוא התחיל להספיד, בעל־פה, אל תוך שפופרת הטלפון. הכתבנית ביקשה שלא ימהר  
הוא השתדל להקפיד על קצב הכתבה נאות.  
זהו, שאלה הכתבנית.  
זה הסוף, אמר.  
הוא מחט את שפופרת הטלפון אל תושבתה. דמו כאב מעייפות. נדמה היה לו  
שהוא מרגיש את הצמיחה האטית לקראת היום שזה נגמר פתאום לאחר מחלה  
ממושכת. חוברת־הזכרון עדיין היתה פתוחה בעמוד ארבעה. הילדה נתלתה על  
צווארו בצהלה.  
הצלחת לגמור, שאלה אשתו.  
עשינו טיול עד לשיכון השני, אמרה הילדה.  
כן, אמר.  
בואי, ילדה. נלך לישון, אמרה אשתו.  
הוא פנה לחדרו ולא הדליק את האור. הוא קרס אל המיטה. הוא בכה כילד. קובי  
עצר את המכונית לצד הכביש. תירגע, חבוב. תרצה היתה זקוקה לניחומים ושנינו  
האמנו שכך אפשר יהיה להמשיך בידידות אתך. האמן לי, קובי, שלפעמים אני  
מצטער שבאמת לא מתי שם. אל תדבר שטויות. כל יום מאז מחק קצת ממה  
שהשארתי לכם. אבל אתה נשארתי וזה מה שחשוב. כן, אבל עכשיו אין לזכרונות  
ממה לגדול. אפשר לנסוע כבר? אתה אינך מבין אותי, נכון? הטלפון צילצל. הוא  
מחה באגרופיו את הדמעות וקם. בחדר הסמוך שרה תרצה לילדה שיר־ערש.  
יש לך אולי עוד כמה ציטטות לידיעה עצמה, שאל מזכיר־המערכת.  
אני מוכן לחפש, אמר.  
החומר שלך לגמרי לא רע, אמר מזכיר־המערכת.  
אני שמח לשמוע, אמר.  
קיצצתי מהסוף עשר שורות. יש הרבה מודעות, אמר מזכיר־המערכת.  
משהו השתנה, שאל.  
הוא בלי הכרה אבל נלחם קשה. נחכה עד הבוקר, אמר מזכיר־המערכת.  
הוא נטל מהתיק הכללי אסופה של נאומים ושלה מהם כמה משפטים.  
טוב מאד, אמר מזכיר־המערכת.  
תודיעו לי ברגע שתדעו סופית, אמר.

הוא ניקה את שולחנו משיירי הניירות. הראדיו בדירה הסמוכה התחיל להעביר את החדשות ועיקרן תחילה. הוא תחב את חוברת־הזכרון אל תוך המגירה.

מרגיש לא טוב, זאב, שאלה תרצה.

הילדה כבר נרדמה, שאל זאב.

אולי ניסע לבית החולים, שאל זאב.

תלך לישון זאב, אמרה תרצה.

לא נוכל לעזור הרבה, אמרה תרצה.

פעם היינו באמת ידידים טובים, אמר זאב.

אתה ודאי עייף מאד, אמרה תרצה.

תזמורת בית־הקפה החלה להשמיע את אותותיה. החצוצרה מחצה את השקט. תרצה סגרה את התריסים. מעבר לקיר הידרדרו צעקות אהבה. תרצה אותי, דרשה האשה. הוא התפשט ונכנס למיטה. נטל את הספר ועיניו המטות ליפול ריפרפו על תולדות חייו של המחבר. תהיה טוב אלי, נאנקה האשה מעבר לקיר. הוא שמט את הספר, פיבה את האור והתכנס לתוך עצמו. מעגלים־מעגלים לחץ הכאב על לבו. הוא נשם עמוקות. מעבר לקיר נשמעו נחירות קלות. ידו הרפה היפשה את תרצה. לפתע הונף עליו צילצול הטלפון.

## בתין כורגלית : שני שירים

אבקת נשיקותיה

בְּחֶשְׁכֵת־הַצֶּל  
נִשְׁקוּ שְׁפָתֶיךָ הַבְּקוּעוֹת  
אֶת מִשְׁבַּח קוֹלָהּ —  
הַלְלִיָּה רַחֵף אֵין־שִׁינָה  
וְעַל עֵינֶיךָ הַעֲצוּמוֹת  
בְּעַר גִּיחוֹחַ עוֹרָה —  
מְטַבְּעַת בְּאֶפְלוּלִית גּוֹפֵד  
הֵיטָה אַבְקַת נְשִׁיקוֹתֶיהָ  
הַעֲרַפְלִית  
מְכַמְרֵת אֶת דָּמְךָ —  
וּמוֹל תְּהוֹם יָדֶיךָ  
הַרִיקוֹת  
עֲרוּ חַיִּים.

## סהרור

וְהַלְלִיָּה קָרַב וְנִגַּשׁ  
מִתְפַּלֵּשׁ בְּצִלְלִים  
וְגֵהֵר לְצַדִּי  
רוֹטֵט.  
וְאָנִי  
נְבוֹכָה הַתְּבוֹנֵנֶתִי  
אֵיךְ בְּרָצוֹן עֵינָיו  
הַקְטָנוֹת, הַמְזַהֲרוֹת  
שְׁעוֹת אֲשֶׁמּוֹרוֹתִי  
נְמוֹגוֹת.

## אברהם רוזנברג : כאבן הנותגלגלת בהר

בערב, שעה קצרה לאחר שנכנס עוזי למחלבה וחקר בדבר מיכלית החלב ההולכת העירה, היה הכפר כמרקחה. לאמיתו של דבר ידעו בכפר על תשוקתו של הצעיר, אך הכל סברו לחומם כי הפעם לא יניח מיכאלי לבנו היחיד להינתק מעליו. אמנם, היה פעם ענין של צבא, ואף שהכפר מנע מן הצעיר גיוס לשירות — נעתר האב והתיר. "איני רוצה שיגנו עלי מפני בני", נאק בשעה שחתם, ושלושים חודש ישב במשקו לבדו. הצבא הושיב את הבן במערכת עתונו אבל רבים ידעו, ומיכאלי בתוכם, כי הצעיר יוצא מטעם העתון לפעולות והסכנה תלויה על ראשו. משחזר הביתה בתום השירות נשם מיכאלי לרווחה. אבל עכשיו היה הכפר כמרקחה ובביתו של מיכאלי שורה מועקה. האב מתבודד במטבח, והבן, בחדרו, אורז חפציו. משסיים אריזתו כבר עמד הלילה בעיצומו. פשט בגדיו ושכב במיטתו. געיית הפרות חתכה את הדממה וצבטה באזניו. משגברה הגעייה יצא הצעיר ממיטתו ובא אל האור במטבח. מיכאלי ישב אצל השולחן ופניו כבושים בכפות־ידיו. גליונות ועט של ציפורן היו מונחים לפניו.

"אבא", אמר הבן. האב לא זע. "אבא", שנה. "לא חלבתני", פלט האב בלי גלות פניו. "אתה נוסע?" "בבוקר. במיכלית". "בבוקר", הסתננה נאקתו של האב. "אני אעיר אותך", הביט הבן במרפקי אביו הנעוצים בעץ, "לילה טוב". תשובה לא באה מבעד לפפות ההדוקות.

בבוקר השתרכה עגלתו של מיכאלי בדרך העולה למחלבה. אחדים שהובילו שמה חליבתם ונשתהו ברחבת־העגלות לשיחה בטלה נשתתקו והחביאו עצמם מאחרי סוסיהם. הם הציצו נבוכים בעגלה הקרבה כבמסע אטי של הלוויה. עוזי ירד מן העגלה ומשך תרמילו אליו.

"אתה נוסע?" שאל מיכאלי והביט במיכלית כבחיה ענקית. הבן הניד בראשו. מיכאלי הוציא מעטפה והושיטה לבנו: "אם תיוקק לעזרה תמסור זאת ליצחקי, מן העיריה".

"מי זה?"

"חבר־נעורים. עוד מן האוניברסיטה. עלינו יחד. שלוש־ושתים שנה". קולו נאחו רטט חנוק. "היה... היה קשה לכתוב..."

"אני מבין", אמר הבן. "מבין", הימהם מיכאלי ופניו נעו. "מה?" "לא־כלום", חזר מיכאלי לנפשו. "בירושלים כבר קר, תשמור על עצמך".

"כן, אבא".

"כאשר תגיע, תלך אל אחיך".

עוזי נפנה אל המיכלית.

"תכתוב על הספרים שתקרא", קרא מיכאלי אחריו. הבן הניד בראשו ונעלם בתא הנגה. "כל שבוע", צעק האב מבוהל, "כל שבוע! על הספרים..." הצעקה נבלעה בשאון המיכלית העוקרת ממקומה. מיכאלי הביט אחריה מתוך רפיון גמור. אחר התרחק בעגלתו, מפקיר עצמו לטילטוליה. האנשים שנחבאו מאחרי סוסיהם יצאו אל הרחבה. "אבל אז זה היה צבא", רגש אחד מן המתגודדים ברחבה, "ועכשיו מה הוא רוצה? ספרות? מה זה, בכפר ספרות? ומי יחלוב את הפרות של אביו!"

"הוא הרוג", מילמל אחר, "הוא הרוג, מיכאלי. איזה גורל", הניד בראשו והביט בעגלה המתרחקת כבמחזה־בלהות.

בימים הבאים ככל שנתמשכה הציפיה גברו על מיכאלי ייסורי מתיחות. בוקר־בוקר נפקק גרונו למראה מכונית־הדואר האדומה. כעבור שבועיים, משבאהו המכתב, גברה עליו לפתע אימת המרחק. הוא עמד בחצר בקיפאון גמור, עיניו עצומות והמעטפה הסגורה בידו. לבסוף חתך בתוכה כבבשר החי ופקח עיניו. הפורקן שטף בתוכו כזרימה חמה. הוא פסע בכביש במהירות, המכתב מרשרש בידו והמלים צפות מן הרישרוש ועולות בו מתוך הליכתו. כעבור שעה קצרה עמד מתנשם בחצרו של ליסק, שהיה משמש בכפר בענייני תרבות. ליסק, שהתעסק אותה שעה בעיסוקי חצרו, נזדקף לעומת הבא.

"לא, אין לנו, בכלל אין לנו בספריה שום דבר של גוגול", ניענע ליסק בראשו וחש בדאבתו של מיכאלי, "אבל יש לי בבית שלי, ברוסית".

"ברוסית", עויה מיכאלי את פניו. "אני צריך עברית". הוא דישדש בחצר ויצא בצעד כבד. ליסק הביט אחריו בתמיהה.

בלילה חזר מיכאלי מן העיר רטוב מגשם ראשון ורצוץ מן היגיעה. סמוך לחצרו צבטה באזניו נאקת הפרות. הוא נכנס לבית הדומם, הוציא את הספר מתחת לחולצתו הלחה, והניחו על מיטתו הקרה של הבן. אחר יצא אל הפרות הנואקות.

"היו שבועיים קשים, אבל מכתבך הביא הקלה", כתב למחרת בבוקר. "עכשיו גשם ואני שבוי בידיו. אתמול ירד לראשונה, וכתמיד, נכנסים לחורף בלתי־מוכנים ושוקעים בבוץ. הלילה שכבתי במיטתך וקראתי ב'נפשות המתות'. לראשונה קראתיו רוסית, לפני שנים. אמך היתה צעירה ואחיך לא נולד עדיין. עכשיו קראתיו עברית, בשפתנו המשותפת. דימית שקראנוהו יחדיו ומחשבות משותפות ליוונו. כל הלילה היית עמדי. אושר רב נגרם לי בזה. כתוב לי עוד על הספרים שאתה קורא ואל תצפה לתשובותי. אינני רשאי לכתוב פן יתמלטו דברים שיפה להם המחנק".

מיכאלי נשא ראשו מן הגליון. עיניו העייפות נתלו בוגוגית הזולגת. משק עמום חילחל בחדר.

אחת לשבועיים, בתדירות גמורה, הגיעו מכתביו של הבן. מיכאלי היה גומעם בלהיטות

ומצניעם תחת לכרו. הם כיוונו משם את חייו כרוח המטפחת במפרש. קצתם של הספרים נמצאו לו בכפר ואחרים הביא מן העיר. היה לו עטם בתשוקה חריפה ומוצה אותם עד-תום. לעתים, משנוקק לספרים שאין להם מהלכים, נשאר בספריה העירונית. באחרונה, משלא נמצא לו גם שם אחד יקר-המציאות, התרוצץ בעבורו עד-חשיכה וחזר לבסוף לכפר רצוף וחסר-מנוחה. אותו לילה שכב בעיניים פקוחות. מדמה היה שקורעים מעליו את בנו. הדאבה כוססה בחזהו.

למחרת, משעמד בחצר ועיניו אדומות, הגיע לפתע שלא-בזמנו מכתב הפוח. באצבעות רועדות פתח את המעטפה. לבו נתפעם בחזקה. הוא החזיק בעתון הספרותי, גומע כשיקוי את מאמרו של הבן.

"יפה, יפה", הימהם ליסק כשהוא מחזיק בעתון הספרותי. "הוצאנו כבר קצינים וטייסים ואפילו פ"יזיקאי אחד, ועכשיו סופר". הוא נשא ראשו וחש בהתפעמותו החריפה של מיכאלי. "ודאי יבוא לחנוכה ונוכל לברכו". מיכאלי השפיל מבטו.

"אדרבה, ירצה לפנינו בשחרית-של-שבת", נהרו פניו של ליסק. "יחד עם בנו של פלגי, ישלימו לפנינו זה את זה, הפ"יזיקה והספרות".

"אינני... אינני יודע אם יבוא..."

"הכיצד?" תמה ליסק, "לא יבוא לחגו של הכפר? עליך לכתוב לו עוד היום".

מבטו של מיכאלי נתעכר. בזהירות קיפל את העתון, תחבו מתחת לחולצתו, ודומם פנה אל שער החצר. ליסק בהה אחריו ממקומו.

באחרון-של-חנוכה, קודם לערביים המקדימים, נתקבץ הציבור ברחבה שלפני המחלבה. משהגיע שמה מיכאלי כבאקראי כבר היו הכל מצופפים במעגל וליסק, מוגבה מעט מעל הציבור, אמר דברים של חג. מיכאלי הסיט מבטו בשביל שלא להיתקל בעיניו ופגע בן פלגי. דן עמד בתוך הציבור, נוגע בכתפו באביו. דאבה חילחלה בחזהו של מיכאלי. כפף ראשו כמצטמצם מעיני הציבור וגרר עצמו אל קיר המחלבה. קולו של ליסק רדף אחריו אל הקיר. מחר יישב ליסק על הבימה באולם-התרבות. דן יעמוד לצדו וידבר על אנרגיה גרעינית. אביו יישב בשורה הראשונה ויתלה בבנו מבטי-פליאה. פלגי לא ויתר על שום דבר בבואו לכאן. הוא בא שלם ונשאר שלם. דן עומד עכשיו לצדו וכתפיהם נוגעות. מיכאלי השעין עצמו לקיר וכבש פניו בכפותיו...

"אבא". יד נגעה בכתפו. מיכאלי נרתע. הוא בהה אל בנו כמתוך הזיה.

"אבא", שנה עוזי.

"עוזי", הגיד מיכאלי בראשו כמהעתע, "מתי... מתי באת?"

"עכשיו. השארתי את החפצים במחלבה".

"בוא נרד", חזר מיכאלי באחת אל עצמו וקווי-פניו התישרו. "הבית מרוקן מכל, אולי

הצרכניה עוד פתוחה".

עוזי הביט בו בתמיהה.



"לא... לא חשבתי שתבוא", גימגם האב במבוכה, "גם... לפני שנתיים לא באת, אני זוכר, כאשר היית חייל ואמך עוד היתה בחיים".

"אבא!"

"כן, עוזי, אתה רחוק, ואני לא כתבתי. ואצל אחיך היית?"  
עוזי נייענע בראשו.

"מה שם?"

"אתה יודע, מסקלים את האבנים בשביל החיילים הצעירים."  
הם פסעו בשתיקה בתוך הדימדומים. משנכנסו לבית עמד עוזי בפתח חדרו והביט בעירבוביה השרויה בו. מיכאלי כפף עצמו ואסף ספריו מן הריצפה.  
"אני... אני מצטער", מילמל במבוכה, "לא...לא חשבתי שתבוא".

"האמנם? זו הפתעה כה גדולה?" הפטיר הבן במרירות.  
ספר נשמט מידיו של מיכאלי ונחבט בריצפה. מבטו נתקל בעינו הקשות של הבן.  
"אני מבקש שלא לצאת מחייך", נתעוותו פניו. "אני נאחז בהם מרחוק, כדי לא להטרידך. משתמט מן הציפיות המוליכות לאכזבה, מן החגים העלולים לשבות ולהכאיב, חי לבדי, ככה, בעירבוביה הזאת, כדי לא להתאכזב גם בפעם הזאת..."  
לפתע נתירא מן הגילוי הפתאומי ונסוב לאחוריו.  
"אני מצטער", אמר עוזי, "לא יכולתי אחרת".

"אינני מבקש שום דבר", כבש האב קולו, "אלא את המעט שאוכל לקחת בלי להכביד".  
עוזי הביט בו. אחר התכופף, הרים את הספר והגישו לאביו.  
"גוגול, 'נפשות מתות'", הפטיר מיכאלי בקול רפה ומישש את הספר באצבעותיו.  
"רצייתי לכתוב עליו בשעה שקראתי", אמר עוזי בשפל-קול.  
"כתוב!" אמר מיכאלי בקול אחר.  
"זה קשה".

"כתוב!" שנה מיכאלי. "אין לך צידוק אחר. מכרתי את הפרוט".  
עוזי השפיל מבטו.

למחרת, משנפרדו, הושיט מיכאלי לבנו צרור דפים: "משהו על גוגול", אמר בהיסוס.  
"נפשות מתות, אולי יעזור לך".  
"שלך?" תמה עוזי. מיכאלי הניד בראשו. "מתי כתבת?"  
"הלילה..."

צפירת המיכלית עברה ביניהם כסכין. עוזי פסע לקראתה והדפים בידו.  
"כאשר תגיע תלך להר-הרצל", קרא אחריו מיכאלי, "אל אחיך..."  
שאון המיכלית התפרץ נוכח פניו. הדממה החוזרת לאטה מצאתו לבדו ברחבת המחלבה.

"הדברים שלך על 'הנפשות המתות' טובים. שיבחו אותם הרבה ואפילו ביקשו להדפיס. אינני יודע מה היה לי באותה שעה. נתתי. שמי נקשר במחשבותיך ואני חלש מפדי לשבור את גאוותי. סלח לי על הנאתי הגנובה. אל תשפטני מן המרחק..."

מיכאלי הניח מידו את המכתב. המלים זרמו בתוכו כמֶשֶׁב קריר והמסו את הלאות. חזר ונתן מבטו בספר הפתוח וליהוה בעט על הגליון שלפניו. כעבור זמן חזרה הלאות הפכדה ונתקרשה באבריו. נטל לידו בשנית את המכתב, כסגולה, וחזר ונתאושש. עוד באותו לילה סיים את המאמר והעתיקו. בבוקר, לאחר שהניח את המעטפה בתיבת השילוח, הפקיר עצמו ללאות הטובה, המשחררת. כעבור שבועות אחדים, בספריה העירונית, נתקל מבטו בגליון טרי של העתון הספרותי. דיפדף בו מעט ונתפעם. מאמרו שלו היה מונח לפניו ללא סירוס, נוגע בתוספותיו של עוזי כשנים הנוגעים בכחפיהם. שמו של הבן סגר מלמטה ללא חציצה.

עכשיו נשתקע מיכאלי בכתיבה השתקעות גמורה. מה שנבצר ממנו במרוצת השנים נתפרץ עתה מתוך פורקן חריף. גליונות הנייר הלבנים נכבשו תחתיו כחול הנכבש בגשם. באמצעותם היה מערה עצמו אל תוך חייו של הבן, בלהיטות וללא מעצור. המרחק עשאו חפשי. המאמרים רדפו זה את זה בתדירות קבועה. במהירות מפתיעה נתיחד לסטודנט הצעיר מקום של קבע בעתון הספרותי. הוא עורר פליאה. כל השערים נפרצו, מאליהם. האונים המצטברים בשמו סחפו בתאוצתם הגוברת. ללא מעצור. כאבן המתגלגלת בהר.

"שוב פנו אלי מן העתונים והזמינו מאמרים. אבל השבוע, לאחר שהזמינו מן הראדיו להשתתף בדיון משודר, הוגדשה הסאה. ברצוני לחזור לעתונות. כבר כתבתי לעתון הצבאי, הם יכולים לסייע בידי. אם ירצו אעבוד אפילו אצלם. אתה תדאג, אני יודע, אבל עליך להבין. אינני יכול לעמוד בשפע שאתה משפיע עלי. לא שיערתי שפוחתיך מרובים כל־כך ועוד אתה הולך ומתחזק ואני נואש מלהשיגך. אתה הופך אותי לענק ואני ערום־ועריה ואין לי במה להתגונן. אבל עכשיו אני מוכרח, ואפשר שבעתונות אהיה מתרומם. אני ממשיך, כמובן, גם בלימודים. השנה השניה קלה יותר. אינני מבקש ממך לחדול. כבר הבנתי פעם שאנו כפותרים ללא מנוס. יש בתוכנו דברים החזקים מאתנו..." מיכאלי חזר וקרא את המכתב כעוף המבקש את היבשת. התמיהה כיסתה על הכאב. מדוע לא כתב על הספרים? הרי איננו מבקש שאחדל. בפירוש. אפשר שכת. טרוד הוא בחיפושיו. רק לא העתון הצבאי. לבטח שכת, מחמת הטירדה. מיכאלי הניח את המכתב מתחת לכרו, עתה, בפעם הראשונה בחייו, חש בריקנות האורבת. הביט סביבו ופגע בספרים המונחים בעירבוביה. נטל אחד וחזר וקרא בו. אט־אט, בשביל לנצח בו את זמנו.

באחד הלילות שמע צעדים ונשא מבטו מן הספר. "עוזי", פלט. הבן הביט בו מן הפתח. מיכאלי שמט ספרו והודקף. ביקש לחבק את בנו וזורעו נגעה באריג הצבאי הגס. קיפאון בא באבריו. "אבא, לא היתה לי ברירה", אמר עוזי בשפל־קול. מיכאלי הביט בו בשתיקה.

"עכשיו אהיה מתרומם. לאט-לאט. בזה אני לבדי, אתה יודע".

"אסדר לך את מיטתך", חזר מיכאלי אל עצמו.

"אין צורך", אמר עוזי, "אני רק בדרך".

"בדרך?"

"הלילה מתחיל תמרון גדול. אני נוסע שמה. כתבה ראשונה מאז חזרתי לעתון הצבאי".

מיכאלי פסע החוצה בעקבות בנו.

"מעולם לא ביקשתי", רטט קולו באפלה, "רק הפעם".

"לא, אבא", אמר עוזי ונכנס לגיפ הדומם, "אני מוכרח להגיע עוד הלילה".

"רק הפעם", נאחו מיכאלי בגיפ, "הישאר. רק הלילה".

"עליך להבין אותי", אמר עוזי, "אני נוסע לקראתך". הוא הושיט ידו ומיכאלי חש בכריכות הספרים המושטים אליו. אחר, משנשאר לבדו, חבק את הספרים בחוקה והביט אחר אורות הגיפ המתרחקים. עוד באותו לילה פתח וקרא. גם למחרת, כאשר באה הידיעה כציפור שחורה והקפיאה את דמו של הכפר, לא פסק. בצהריים הביאו את הארון והניחוחו באולם-התרבות. הכל עמדו בכביש מצופפים בגוש מאובן והביטו בבית הדומם. לבסוף נפתחה הדלת וליסק יצא משם לבדו. שנים שראוהו מקרוב מיהרו לתמוך בו. הם תמכו בו כל הדרך בחול עד לבור הטרי סמוך למצבתה של האם. איש זולתו לא ראה את מיכאלי. גם בימים הבאים. הוא התחפר בספרים בעקשנות נואשה כזוחל במחילתו האפלה. פותב היה עכשיו בשקיקה מטורפת. ליסק לבדו היה נכנס אצל בתדירות, נושא בשתיקה ספריו ומעטפותיו.

שבוע־שבוע נתפרסמו בעתון הספרותי מאמרים מעזבונו של עוזי מיכאלי, אלה שבאו מן הכפר.

באחד הימים פתח מיכאלי מכתב שהובא בידי ליסק ופרץ בצחוק זר.

"ספר־זכרון", גירגר בצחוקו וקולו אחר, "ספר־זכרון לעוזי הם רוצים. שמעת על ספר כזה לסופר חי?"

ליסק הביט בעיניו הנוצצות ונתירא.

"כל שבוע עוזי מפרסם אצלם", ניפנף מיכאלי בעתונים, "והם... חה-חה".

ליסק ביקש לצאת.

"ואני אומר לך: זה מקנאה", תפס לו מיכאלי. "הוא ענק והם לא רוצים ענקים. כן, כן. והוא יהיה ענק עוד יותר. ענק עוד יותר, אני אומר לך. חה-חה".

ליסק נחלץ לבסוף ונשען על הדלת מבחוץ. צחוקו הזר של מיכאלי היפה באזניו. הוא בכה.

ימים אחדים אחר־כך לא נכנס אל מיכאלי. יום אחד ראה מכונית אצל הבית ונכנס.

"זה האיש מהעתון הספרותי", קרא מיכאלי ועיניו דלקו. "אמור לו גם אתה, ליסק, האם נהוג להוציא ספר־זכרון לסופר חי?"

מבטו של ליסק פגע בעיניו של הזר. אימת־בלהה נשקפה מהן.

"ובשביל זה בא מירושלים", צחק מיכאלי וגופו פירפר, "בשביל זה. אין דבר", הוסיף

ופישפש בין הספרים על שולחנו, "תקח אתך לפחות מאמר של עוזי ולא תצטער על נסיעתך. מאמר מצוין". הוא הושיט לזר צרור דפים. הזר קפא המום במקומו. "קח, קח", הרעים מיכאלי ודחק לידו של הזר, "תחסוך טירחתו של ליסק". פניו של הזר נתעוותו. לפתע ניתק ממקומו ופרץ החוצה. ליסק יצא אחריו וראה יושב במכונית, משעין ראשו על ההגה. בשבועות הבאים חדלו מאמריו של עוזי. "אולי הוא חולה", אמר מיכאלי. ליסק הביט בשתיקה בפנים העכורים. "אני צריך לנסוע אליו", אמר מיכאלי. "אולי עוד יופיע השבוע", התאמץ ליסק לעצור בקולו. "בשבוע הבא חג העצמאות, בירכהיכה אתה עולה לירושלים ביום־הזכרון". "כן", אמר מיכאלי, "אתה צודק". ליסק נשם נשימה עמוקה.

ביום־הזכרון, בעיצומו של השרב, הגיע מיכאלי ברכבת וירד בתחנה הצרה והמחניקה. בכבודות השתרך ברחובות הלוהטים וכתבתו של עוזי בידו. בתי־האבן הכבדים פלטו גלי חום צהובים. לבסוף עלה במדרגות והקיש בדלת. אשה פתחה את הדלת ומיצמזה בעיניה מחמת הלהט המסנוור. "אני אל עוזי מיכאלי". נתנה כפה אל פיה ונרתעה. לפתע צעקה וסגרה את הדלת על פניו. במערכת העתון הספרותי פגע בנער־שליח שהתעסק בחבילות של חוברות. נטל חוברת. עוזי חייך אליו מן הדף המבהיק. קרא משהו על צבא ועל תאונה וצחק. יצא לרחוב החם. נתקל ברוכל צווחני וניפנף לעימתו בחוברת הכחולה.

הרוכל הביט בו ונהם: "לך לאוניברסיטה, יא אדון. לא פה". רחבת־האוניברסיטה המרוצפת היתה שוממה מאדם. היה צמא. המחנק סגר עליו כשמן חם. אדם בא מאצל הבניינים ומיכאלי עצר בו: "אולי ראית את עוזי מיכאלי?" הלה משך בכתפיו. "עוזי מיכאלי", ניפנף מיכאלי בחוברת, "הסופר, הנה". הלה נתן עיניו בחוברת ומבטו נתרך. "טעית", אמר בשפלי־קול. "אתה לשם", הגיף ידו, "להר־הרצל".

הר־הרצל קדח בשרב. משמר חיילים חמושים דמם במבוא בית־העולמים. הקסדות להטו ככוויות בוערות. עבר ביניהן ועיניו כאבו. המצבות המלופנות ליבו גלים צורבים לעומתו. דישדש בחצץ והסתחרורת מסבכת דרכו. לבסוף הגיע לקבר. המצבה הסתובבה סביבו כגלגל לבן. התכופף לעצור בה, החטיא ונפל. שכב בעפר וראה כיצד מכסים החיילים את הבור. אשתו מזנקת לפתע ורצה כדחופת שגעון. "המדרון", צעק ליסק, "היא תתגלגל במדרון!" החיילים הניחו כליהם ורצו אחריה. עוזי הקטן פרץ בכבי. הוא ניתק מידיו ורץ אחריהם ברגליו הקטנות. "עוזי!" חירחר מיכאלי בגרונו היבש, "עוזי!" הוא קם על רגליו, התנווד ודידה כשיפור לקראת המדרון. השמש העגולה התהפכה בתוך השמיים. היא הסתחררה סביבו ככדור גומי לבן. בערב באה רוח. היא מצאה את החוברת ליד המצבה. היא שיחקה בה כשחק ילדה ביישנית באלבום כחול.

## ויליאם שקספיר : שיר הפיות

מתוך "חלום ליל קיץ"

נְחַשְׁגָּקוּדִים כְּפּוֹלֵה־לְשׁוֹן  
וְקַפּוּד בְּרֵה־קוֹץ, הֶעֱלְמוּ ;  
צַב וּלְטָאָה, הַשְּׁמְרוּ מַעֲוֹן,  
מִקְרַב לַפִּיָּה מִלְכָּתְנוּ.  
פָּצַח הַזְּמִיר, וְחָן קוֹל בְּנָעִים,  
בְּשִׁיר־הַתְּנוּמוֹת־וְהַנִּים,  
נִים־נִים, נוֹמִי־נִים ; נִים־נִים, נוֹמִי־נִים ;  
רַע וְכַחַשׁ,  
עַם לַהֲט־לַחַשׁ,  
עַד בֵּל יִשְׁיגוּ שְׁרֵת־נְעָמִים ;  
לִילְךָ־מְנוּחֹת אֶל שִׁיר־נוֹם־וְנִים.

(תרגום: אהרן אמיר)

## נורים ברנשטיין-כהן : בנובחן

לכבוד... לכבוד...

האוויר מרשרש. ואולי הנייר הוא שמרשרש. אפשר מאד. לא ברור. איושה שכזאת. המיית חלל. או זבוב? זהו. זבובון גלכד בין קפלי וילון ושימשת חלון. מתדפק על השימשה כאשר המבכה חרישית את אלמנותה בבית-עולם על מרצפות מצבתו של בעלה. ומזומם. בקול דק, מפוצל. חדל-אונים. אזלת-יד מזדמרת. הנה מחריש. ושוב. מזומם.

האוויר מרשרש.

העט על השולחן. עט יפה. מצופה תחריטי-כסף אמנותיים. עט יפה. היד על הנייר. יד יפה. אצילית. אצבעותיה דקות ומחוטבות. כמו גבעולים ארוכים לבנים דובבים. ומפת חיים רבי-נפתולים בסבך הורידים הסגלגלים. יד יפה באמת. לכבוד הנהלת...

יכולה היא להיות כמו צבת, היד הזאת. יד גברית. יד גבר. זו מנגינה ישנה נושנה. כמו של תיבת-נגינה של אותו המהוני, שתום-העין, שהיה גורר מחצר אל חצר את רגליו הפושלות ותופי לו שאולף להוציא במקורו המסוקס פתקים מתוך קופסת-עץ צבועת ירוק. פתקים ורודים מקופסה ירוקה. ונוצותיו של התופי ורודות וירוקות ואפורות. עינים לו פיקחות ורעות-מבע. דוקרניות כאלו. הזדון רכון בעיניים הקטנות. המנגינה מחריקה, מתגלגלת בכבודות של מנגנון חלוד על שיני המתכת החורקניות. למה-זה שבה עכשיו אל אזניו הנעימה הזאת החורקנית. המתמשכת? מניין באות מנגינות-זכרונות אלו, היכן נטמנו? האם בחביוני המוח האפורים? זכרונות אפורים בחביונות אפורים. כך. תדפיס מוזיקלי, נאמן כמו תקליט. מרגיז. אר-נגן יתר על המידה.

מרגיז, משום שנעימה זו, על גליה-צליליה, מגלגלת את כל שטף גליה-התהפכות של הזמן ההוא. הזמן המיסר שנדבק אליך על כרחך, על אף היותו מיותר, על אף העובדה שאין הוא אלא "ההוא", שאותו טמנת בעבר הרחוק, שקצת בו, שאינך רוצה אף להעלותו על דעתך, ואתה מסתייג מצל-צלו באלף הסתייגויות. והוא, הזמן, כמתוך הפתק הורוד למבט עיניו הזדוניות של התופי, חוור הוא, השכס-הוערב, מכל תו ותג של יומיומיותך. למשל מתוך קפלי מגבת נקיה שמגישה לסמואל — סליחה, שמואל! — האחות הראשית. קפלים מגוהצים כאלה, כמו בבית אמה כשהיתה מוציאה מגבות נקיות בערב-שבת, למענו ולמען בְּנֵי, הוא ברטולד אחיו הצעיר. קפלים-קפלים שקטים, רגילים, מבטיחי מרגוע.

איזו יומרנות במרגוע שכזה! לא היה להם יסוד כלשהו להתימר כי יש בכוחם להרגיע את רוחו על-ידי קביעות קפלים זו הסדורה כל-כך. משוא-פנים, ולא עוד.

והנה הנעימה הזאת. צפה וחזרת. הזמן מזדחל בממדים דורשי־כבוד של 560640 שעות, של 23360 ימים, של 768 חדשים, של 64 שנות החיים. מזדחל כמו נהוג על־ידי קטר זקן שהגיעה שעתו לצאת כבר בדימוס והוא נושף נשיפותיו האחרונות במאמץ אי־קץ, אגב חריקה והימהום אי־אונים. קרוניות־קרוניות. שרשרת משא כבד של מטען ערטילאי, של המראות וצניחות, של כנפי מלאכים מרוסקות, של חבורות טריות. שעות... שנים, ימים ושעות־חיים — כלום יחידות־זמן קבועות הם? יחידות־זמן שהוצבו מרגע פרעונן בטור סדיר אחד שלא יידע עוד תמורת כלשהן. או, לא — היפוכו של דבר. יחידות אלו נעשו עתה יסודות הנודדים לעולם־ועד. כדוריות הסובבות נצחית בתוך מנגנון מחזורו השכלי. הוא צבר בתוך עצמו מכלול של רגעים נעים בלי הרף — בלא סדר, מתוך ערבוביה מתמדת.

קרונית מתגלגלת. חייכנית. ורדרדת־אשליות.

שנת השלש־עשרה לקיומו. טלית־קטן. איזו חמימות, איזה צהלה וחג. עליה־לתורה בבית־הכנסת, וסבא קרון, ואמא בקישוטי שמלתה החדשה, ושפע של משקאות, והער דוקטור ופראו יוסטיץ־ראט ואונקל ברנארד. ונאום חגיגי וראש מתולתל.

היד היפה מחליקה ברטט־מה את הקרחת. קרחת סגלגלת, בלי זכר ושריד לתלתלים משנת השלש־עשרה. פעם גילתה קתה איזה שיקוי־פלאים: ג'ון קראוון ברליי מנבא עתידות מתולתלים לבעלי־הקרחת המיואשים. בקבוק ראשון הצמיח על קרחתו שערה אחת. הססנית, כמו ניצן באביב; בקבוק שני — עוד אחת. אחרי שימוש נאמן בבקבוק השלישי של התכשיר עדתה קרחתו שלש שערות ארוכות, רכות כמשי. הן היו כשלושה דקלים בודדים בשימון המבריק של הפקר־קרחתו. נווה־מדבר. לאחר חישוב מדוקדק באו הוא וקתה לכלל מסקנה שהצמחת כמות של שערות העתידה לכסות את שטח־ההפקר כולו עלולה להביאם לידי התרוששות גמורה ושאין לקוות לראותו מתולתל עד היותו בן שמונים־ושלש לפחות, בהסתמך על שימוש מתמיד בשיקוי־הפלא של ג'ון קראוון ברליי.

כמובן. כמובן. הרי זה מתקבל על הדעת. זנב קרוניות של רכבת־העבר, אין תימה. הגיוני. מגיע. טלית־קטן בקיפוליו נוסכי המרגוע, המסודרים בידי אמא, קבור כיום בארון, בחדר, לא בשרידי חדרו שבמיינקה־שטראסה. ואולי במרתף. מי גר שם כיום? אבל מה איכפת מי.

קירות הבית שממול לחלונות חדרו סוידו, הלבינו. פשטו חילוניתם היומיומית. גם השמיים סוידו תכלת. העצים ערכו שיפוץ־אביב בעלוותם, כמו עבר בהם לפתע חלום חדש ירוק־עיניים. אל חלל הריאות פלש אוויר ממלוא היקום. והלב הפך זירה פועמת.

על המרפסת שמנגד נתהבהב ראש זהוב והבליח צחוק בעיניים ששיקפו את התכלת, את מלוא שפע האוויר, את ירקות הזלולים. חייכו העיניים וחייך הוא. ותיבת־הנגינה חרקה למטה בחצר שבין הבתים, ותופיים הוציאו פתקי־נבואה ורודים. ברגע זה מן הנמנע היה לחשוב, אפילו להרגיש. החיים ניצבו דום, על הסף. התורכי הוציא שָׁנִים, לה ולו. ורודים היו. מקופלים יפה, ועליהם — ציפור שבמקורה

פרטים על העתיד להתרחש בחייהם. הורוסקופ מפי התוכי המתנבא. למענו Per aspera ad astra. כן, ישר אל הכוכבים. אמנם בנתיב של ייסורים, אבל — אל הכוכבים.

ולגני — "תפגשי בדרכך אדם שיהיה נאמן לך ויובילך אל עתידות מזהירים. היהירי מחברה כזובנית. מצפה לך נסיעה למרחקים. אשרך בידריך". סמואל מתחייך. האצבעות תופפות חיוכים על הנייר הפרוש לפנייהן, אהה, כן... לכבוד הנהלת בית...

איך קרה בכל־זאת שנבואותיו של התוכי Per aspera ad astra המכוונות אליו נטו לפתע מדרכן ופנו אליה, אל לני? מדוע קרה שדווקא היא זכתה בדרכך אל הכוכבים? על שום שרגליה הובילוה במישרים אל הכוכבים. על־מנת להגיע אל הכוכבים אפשר שנחוצות רגליים בלבד — וד"ל. אבל איזה זוג רגליים! יפות, חסונות, חטובות, תמירות, שריריות כאלו. חיות עצמאיות בעלות עצמה משלהן. בהצגות בית־הספר היתה תמיד ה"פרימה באלרינה". בעלת משיכה מינית חריפה מעת היותה בת חמש, וריח שכזה, מיוחד, חריף, מגרה נדף ממנה. הרגליים אומנו, טופחו, עוּסו בשמנים, הפכו מכשיר תקין, ממושמע. וכך שולחו — והגיעו.

עד הבמה. עד הבד. עד לאותיות־ענק במודעות. המהוללת, פצצת־המין, שאין כמותה. מגרה את כל החושים. עד למַרְסֵדס נהוגה בידיה. עד לכיפוף קל־שבקלים של ראשה הזהוב המחוטב — הה, די בלוֹנְדָה בסטיה! — וזאת לאות ברכה, כעבור זמן, בפגשה אותו במבואות הבית. רגליה! הן שהביאוה, מתוך תבונה מחושבת ושיקול־דעת מאוזן, עד לחולצה החומה, הלופפת יפה־יפה את חיטובי חזה המיתמר. עד למיטות־החשק שטופות־הזימה בחיקם של רמי־המעלה הנושאים צלב־קרסם על כרס. לכאורה היה אשרה ברגליה. הוא עמד לה גם לאחר שירדו כל אלה אל תהומות הטמיון. לני המהוללה. בעצם, גם היא כיום כבר בת ששים־ושתיים, אם לא למעלה מזה. אך מזלה עמד לה, נשארה בחיים. ואילו הוא, דווקא ידיו הן שעמדו לו. על אצבעותיהן הדקות, הגמישות כל־כך, הצבתיות כל־כך, עד שבתפסו את הצבת או את האיזמל ידע לחולל בהן פלאים על שולחן־הניתוחים.

ולא אבא אפשר שהיה הכל אחרת. הדרך נתמשכה, נתמשכה שנים ספורות בלבד. ולפתע נתפצלה מאליה. הטלית־הקטן נשאר מכופל לבצח על עצמו. רק אמא שמרה אמוניה לטלית ולכל אשר מהווה את עולמו. היא נהגה אפילו לצום ביום־הכיפורים. כן, הוא לא. גם אבא לא. ודאי שלא.

מן הכתלים, מנבכי העלטה והשיפחון, כמו מתוך ערפל בולעני החלו לצוף אליו בסך חלקיקים מעורפלים, קרעי צורות. נצטרפו, נתמזגו והותכו לדמות אדם, לגוף מוצק של אדם גמלוני וכבד־צורה. קרצו מתוך החשיכה כפתורים של מדי־שרד פרוסיים. הלפיץ פס השיבה שבבלוריתו. עכשיו צנה־התישב בכורסה זו שליד השולחן ממולו. רהוי, שתקן. כמאז. מפירורי רמזים, מריסוקי תכונות, צף ועלה כנגדו האב. כך ראה את אביו למראשות מיטת־חליו. בן כמה היה אז? בן שבע־עשרה או בן חמש־עשרה? האב כבר לא התגורר עמם. לילה תמים רבץ אז האב למראשותיו,



ומתוך החשיכה ננעץ בו מבט עיניו כמו להב של סכיף-פלדה. ופס־הכסף על הרקה. בדברו דיבר קצרות, נמרצות. ככדורי־עופרת כבדים צנחו המלים מפיו, כבדות, קהות, פסקניות. גזור היה. תס־ונשלם. אין מה ואין על מה לערער. תם ונשלם. לא היו להן כנפיים למליו. הן צנחו קצרות, מתות, פרוסיות, מרגע היולדן. מתות. נטולות כנפיים.

בבוקר על שולחן־הניתוחים נפרד לנצח מן התוספתן שלו. מאז למד בשיטתיות של התמדה את סוד העגמה שבפרידות־לנצח. ולאמא — דווקא לאמא היו עיני־כנפיים. פירפור כנפיים באישוני עיניה. מבוהלות היו על־הרוב. מאז ינקותו ועד לטרזינישטאט. לא נתחדש בהן דבר. פעמים היתה משתקעת כמהופנטת בתוך איזה חלל ללא מחשבה והאתר על סביבה היבהב וחילחל, ולפתע היתה מגיעה אנחתה אל אזניו — אנחת־הרווחה? אנחת־מועקה? — "מאמישה מיין!" אט־אט, חרש כְּנֶשֶׁב רוח, מילמלו שפתיה. פעמים הציפתו בשטף זכרונות מיתריים, שמות של יצורים שלא ידעם, מקומות שלא הכירים — ואז הופיעו איזה דמויות אגדיות מן העולם הֶלְמְקְרִי של מולדתה, ולדוד אוסוואלד קראה אז פתאום "אושר" ו"שכנא" היה אז בפיה הדוד זיגמונד, והדודה מינה הפכה משום־מה מלכה. עולם מסתורי שכזה, בדוי כולו, והוא הקשיב קשב רב כאילו מתוך מילמולה קיוה למצות משהו חשוב, משהו בעל ערך לא־ישוער, בעל ערך שרשי. אך רגע גז והתפזר כאבכי עשן, והנה נסתבר לו שאין זו אלא בדיה, תעתועי חזיונותיה בלבד, בילבול־חושיה המתערפלים, ואין חשוב ואין עיקר ואין אחיזה כלשהי.

שבילי השתיקה שבחדר. צלצלי שתיקה. יש להקשיב לה. מאז... מאז התרגל לתמורות אין־סוף עשה מנהגו קבע לשבת כך בכורסה עמוקה, משופשפת משימוש, על ידיותיה העשויות עור. יושב ומטה ארון לדממה. ארון קטנה כזו, שקופה, כמו מדונג צהבהב. יושב וקולע את אצבעות שתי ידיו זו בזו, זו בזו. ידיים דקות כשל אמא, שהיו כמו שקופות אף הן. ואצבעותיה ארוכות כאצבעותיה, כה ארוכות, כה חושניות, כמו זיזים. כמו רטט פנימי תדיר היה חולף בהן ומחיייה אותן כשהיה מעתיר עליהן חיים משלהן, עצמאיים, עירניים. היה בהן משהו משותף עם צלצלי השתיקה הריקה האורבנית, אלא שלמעשה היו ההיפך ממנה: הן דובבו בלא הרף את שלהן, בכל דקה, בכל נימה; בעלעלן בספר, בהרהרן את הירהורן הרהוי האורבני, וציפּרניים, קצוצות קצר, צהבהבות ומאודות כביכול בנקיון האַנְטִיסִפְּטי.

מה זה? רעש. נפץ זה מהו?

הרוח טרקה בחלון הפתוח.

לקום, לסגור.

אין נייע.

הרוח ממשיך, מתחצף להפוך את דפי הספר הפתוח, מעיף ניירות משולחן־הכתיבה, מפזרם בכל חדר, תחת המקלט, מאחרי הספה. לקום.

הוא לא זו.

כי אם ירהיב עוז בנפשו ויקום, הרי יתפורר העבר והיה כלא־היה. ורכבת הקרוניות תיעלם בא־ישם שאין ממנו שיבה. והעבר יהפוך הווה, ואז יפצע אותו. לא לקום, שיתפזרו הניירות. ישתולל לו הרוח. נחשול בא, נחשול חזור. בולש הוא, רוח זה, על שולחנו, מעלעל במה שאינו שייך לו. "לכבוד הנ..."

הדף כבר הועף. הוטס אל מתחת לארון כלי־הניתוח. איזה משכן של הוד. כלי־ניתוח. הניצנוץ המלכותי הזה של ניקל הצבתות. האלגנטיות המעודנת של האיזומלים למיניהם, למן הגדול ועד לקטן. מלחצים ומדקים ומלקטים, דקי גיזרה, זעירים. שורה־שורה מוצבת על מדף הזכוכית. אחד־אחד. עולם נוצץ, אומר כבוד. מנקרים כבירים אלה, והמשטפים נקיים ללא רבב, שיא הנקיון. המעקר הענק. וזה הקטן, לידו. צבא ערוך ודרוך לקראת לחימה. לקראת לחימה על חיו של האדם.

חלקם קיבל מאביו. ארון כלי־הניתוח של אבא היה גדול פי־שניים. וחדרו היה ענקי וכהה. מלא קדרות. ריח הסיגרים חדר אל כל פינותיו. ריח עשן ישן. שהרי אבא זה שנים לא עישן. ובעיניו של אבא עמד תמיד איזה מבע. מוזר, כמו של קבס עמום, כאילו עתה־זה עישן סיגריה על קיבה ריקה. אבל רבבות סיגרים וסיגריות לשעבר החדירו את ריחם המבחיל שנים על שנים, יום ביום, והיו אלה הסיגרים של הלקוחות. כל העשן הזה, האטי כל־כך, נספג אל תוך קפלי הכורסות הרפודות עור ישן ובלוי, אל תוך הכריכות והדפים של הספרים הישנים הניצבים טורים־טורים על הכונניות והמדפים. והעשן התמיד. עשן מת היה, אבל נשאר שרוי בחדר לנצח־נצחים.

מתי היה הדבר? ואיפה? וכי מה זה חשוב! מה־חשוב המקום, הזמן. כל הזמנים הם שווים, רק צירופיהם שונים. כדוריות המתגלגלות תדיר. והוא ממול עצמו, בבואת המראה. בה יש לו ממש.

החלון נאנח. קרונית עברה. קרונית הגיחה.

עתה עמד מול עצמו. עלם צנום, עיניים חולמניות, נחבאות בארובותיהן. מבע חיוך ותמוה. גבה אחת אל־על. זוויות פיו שמוטות, משתפלות. הזרועות תלויות משני צדי גופו. בלורית שובבה, סוררת. העיניים שאלו: ועכשיו? מה עכשיו? מי זה כאן? מי זה כאן? אני או לא אני? לאן נעלם זה הצחקן הכדורגלן, הבלורית המבודרת, לאן? כלום התחבא "ההוא" מאחרי הגב? ההוא והזה — האמנם שניהם אני? זה אחרי הניתוח, כנראה. ניטל משהו מלבד התוספתן. ואיוו שמחה — לראות שוב איך רועד עלה זה על העץ. ועוד אחד, עוד "אני" חדש: זה שאינו עוצם עין בלילות, עד לסלידה, עד לצביטות בבשרו, עד לאבדן נשימתו. האגרופים מתכווצים באין כוח למעוך, למחוך, ובאין מטרה מוחשית למכה — ניחתת המכה על גופר הוא. מועכת פו, זורקת בתנופה, השמיכה והסדין גם יחד, הכל. חנק! וכפל־חנק באפלה החונקת. שפתיים מתכווצות, אנחה נגנחת, פה חרוך. לבלוע. לנשום. למעוך את גופה של לני. מבע פניה בעלי האף הסולד־המחוצף לנגד עיניו. הנה, ראוני —

אומר האף — חגיגי כליכך, שחצני כליכך — אני היא זו החיה המנצחת, לני. לני. לני. עוד דוסטויבסקי אמר שבן-תרבות לעולם אין לו ארשת-פנים חגיגית ומנצחת. ובכן, אין לה תרבות. אלא שלא תרבות הוא מחפש אצל לני. לני... האמנם גם זה הוא? הה, מן הנמנע. הרס כזה בחובו — כיצד להשתחרר ממנו, איך לשאתו ממנו והלאה? אש, אש, אש. איך למסרה לזולת? שאם לא כן, הרי ימחץ עתה את עצמו! ועוד כמה "אני", צייתנים, אחרים, מזדנבים בכבואה. האחד יושב יפה במכללה ומסתכל בזה בגופה המעלה צחנת פגרים ופורמאלין. גופה קשוחת-אברים כאבן ירקרקת עתיקה, ששרירי רגלה הימנית גלויים בלא קרימת עור לעיני כל המסתכלים בה. רקמות ובדים תלויים כחוטאי-חשמל קרועים, שמוטים, תמהוניים עד-לזוועה. אצבעותיו מעלות רעד זעיר ורוטטות בהציתן את הסיגריה הגואלת. כן, כך הוא. הוא-הוא זה, אין ספק, הוא ולא אחר. וזה הרכון על עדשת המיקרוסקופ, כשעינו האחת עצומה ובשניה הוא תר עולמות של חיי-נצח בנטף פעטוטי, עולמות של גופים זעירים, רוטטי חיים נסתרים. בחלל מימי תחת עינו שטות ממלכות אדירות, מאוכלסות בטריפנוזומות, ספירוכיטות, פרוטוזואות למכביר. והנה, גם ידו אוחת סוף-סוף באיזמל. לראשונה. ניתוח-בתולים שלו. יד מהססת וזהירה. אלא שבעצם אין שחר לזהירות זו, כי זיק החיים נזח זה-מכבר את הבדים והרקמות המיותרים האלה, הסרוחים לפניו על שולחן-הניתוחים.

ואחד שמהלך כחלום, כמופנה-חלום-שוא בשדרות הטירגארטן, והכל ובבת-אחת פותח בדיבור אליו, כאילו נבחר להיות קונכיה לעולם-ומלאו. הכל אליו — אל עיניו, אל האפרכסת: פגיונות הקרניים הזהובות מאותה שמש אכזרית, שטה-לא-שטה במרום; והידהוד צעדו שלו בפקעת הסמטות האפלות שבסביבת פרידריכשטראסה. בתיקן קפואים על עמדם. היהוד של קשרי-סתר על מרצפות ריקות מאדם. קשוב, דרוך. לקראת מה? צמרות העצים קורצות משום-מה ערמומית: אנו יודעות. הכל גלוי וידוע. אין תימה. זה טבעו של דבר. אין בכך כלום. אכן, אין בכך כלום. ואיזה בושם משפר, חריף, דבק לאחר-מכן אל בגדיו, אל עורו. כאילו נדבק בו, חדר עמוק-עמוק אל נקבובי עורו, לנצח. מה זה? ריח שערותיה של ההיא? טיפים-טיפים של תאוות-בשרים. ומנגינת-ג'ז, אפרודיזיאק חריף זה, שיקוי-החשוקים — באזניו. אות-קלון אשר ילווהו בכל, עד קץ?

ועתה... עכשיו לא כך. הבבואה היא אחרת. אחרת-בתכלית. הוא תלה על דלתו שלט: ד"ר סמואל בלנק. עם שחר היה יוצא לבדוק: כן, כאן השלט: ד"ר סמואל בלנק. כמו ידיו היה מצחצחו השפם והעבר ודימה שאת עצמו הוא מנקה ומצחצח. "שלום, דוקטור!" היה מחייך אל השלט. עד ששמע "שלום, דוקטור!" מפי אחד ראשון, מסכן, חדל-אישים, דל ואביון. בא אליו ובעצם-שוקו הפנימית מיגול והתפרקות-העצם. אצבעותיו של סמואל תרות עתה אחר העט שעל שולחנו. הוא ממששו, הוא מגפפו. כאילו היה הוא העט. ה"טיביה" הממוגלת הזו, שמצבה הגבינתי הזהיר מפני חירחור כל הרגל כולה והכריחו לקרצפה, לקרצף עד היסוד. הקבצן המחלים אושפו בבית-

החולים, ועם שיתרוורו היה סמואל תומך בו בגאווה: הלקוח הראשון שלו! מת. כעבור שנה. מכווצת. שתיין היה. חדל-אישים.

היא באה יום אחד עם מיניסקוס ונשארה לנצח. לנצח יחסי, בעצם. כי נצח נצחי אינו מציאותי. מלים קצרות היו לה וצחוק ארוך ומסתלסל.

קתה. קתרינה דמפף. אילו הגיעה אף היא הנה ודאי היתה מעברת עתה את שמה לקטינה אָדים. שם מזור. קטינה אדים. לא היא. לא שלה. אילו, אילו, אילו.

משפחת שניידר שממול לפניסה אל דירתם שידלו אותו לקנות מכונית. הם כבר קנו להם איזוטה פרסקיני בהירה, יפה. הוא עמד עם קתה ליד חלון-הראוה. שורת מכוניות פאר התגנדרה מאחרי השמשה הנוצצת.

"ן?"

"או זו?"

מחר, אמר, יילך וינסה.

כאשר ניגש למחרת היום אחרי קבלת החולים כבר היתה השימשה מנופצת, חלון-הראוה מרוקן. השלט שמעל לחנות "לוי ובניו" שמת בעקמומיות מעוררת-רחמים והתנדנד ברוח. טבעית והגיונית היא העובדה שנבצר מ"לוי ובניו" מאז והלאה לסחור במכוניות פאר ברחובות ברלין. לא במכוניות ולא בשום סחורה אחרת.

את הגלידה לגמו מעתה בפניות הנידחות של סמטות באוראניינבורגר שטראסה. לא נעים, לא מעניין, אפילו מפחיד היה זה עתה לשבת בבית-קפה שבמרכז. הרחובות בו צהלו מצחוק-התנשאות ומעוזו-שריר. המגלבים והמגפיים השחורים ייצגו כהלכה את אומת-האדונים. כל עיפועף-עין גילה חרדה. הלב היה אפוף חרדה. הזמן קפא על עמדו כחיה מוכנה לזנוק, לטרוף, לטרוף, לטרוף, להשמיד.

הרוח שככה. אט מזדחלת אל החדר החמישית של צ'ייקובסקי מבעד לחלון פתוח. חמישית גורלית זו, וזהרורי אורה ותקוה בצלילי האַנדנטה-קוֹן-אַנימה שלה. "עם נשמה". כן. אצבעותיו הגבעוליות של סמואל מציינות את הקצב תוך תיפוף קל-שבקלים, בלא-יודעים. נעימה נקלעת ברעותה. שתיים הן הנעימות התאומות הנקלעות זו בזו. נפרדות ושוב נצמדות. הד-כזבים. הדי התראה בוקעים החוצה. איך לעמוד בפני התראות אלו? איך? תוגת חלום שנגזר, ויתור עליו מאולת-יד, ויתור על חלום של נוסך בנפשו אנדנטה-קאנטאבילה זה. חוט נותק, משהו עולה, ממריא מעומקי הנשמה, כהה, כבד, קדורני. מי פתי ויאמין עוד בכזבים ורודים? מי? בלבד שלא תגענה פרודות הצלילים בפצעים שאינם נגלדים לעולם. שהרי אז, כן, אז, יחד עמה, עם קתה, ספגו את הצלילים האלה. ועוד. ועוד. ולא בקונצרטם בלבד, גם בכנסיות. את הבראנדנבורג... את מוצארט... איך זה היה אז, ואיך ניגנתה, איך...

כך אפשר לרבוץ שעות על שעות. רק להקשיב. אף הרכבת של קרנויות-הזכרונות נעצרה במחצית הדרך. ואולי? אולי בכל-זאת יש תקוה? אולי זהו מצב ארעי בלבד? אולי בכל-זאת ימשיך? יפעל, יעמוד על שלה, יתגונן? הרי בעצם איש עדיין לא אמר לו מאומה! רק מבט! מבט בלבד! וכי יש ערך למבט? ומה

יהיה אם הוא, סמואל, יתעלם, יעמיד פנים שאינו מכיר בעובדה. מה יהיה אם ישלול את המקרה. ואולי בכלל טעות היא, חשש סתמי בלבד. אולי רק נדמה לו שדוקטור שרעבי תקע בו אותו מבט חטטני. היה זה מבט ודאי, מבט יודע־דבר, בטוח. זה המבט אשר כה הביך את רוחו הבוקר בבית־החולים. אבל הוא חשדן מדי, ד"ר בלאנק! על שום מה ולמה? גוח הוא מדי להיעלב, להעלות על דעתו שמישהו המביט בו חושב עליו כך ועוד אחרת. ומה איכפת לו, סוף־סוף, מה חושבים עליו כל אלה? כלום לא הוכיח כל עברו ברבים את יעילותו, את מקצועיותו המעולה, ובעיקר — את כשרונו היוצא־מגדר־הרגיל לחולל פלאים בכלים אלה על שולחן־הניתוחים? כלום לא מאות אינספור יצאו מתחת ידיו בריאים ושלמים, והמאות הללו נושאים את שמו בברכה על שפתותיהם? ועתה מה? לסגת? הרי פרט למקצועו אין לו ולא־כלום בעולם הזה? בגלל מבטו של איזה פרחח של פרוורים, ינוקא בן שלושים־ואחת!

צייקובסקי משתדל לפייסו באנדאנטה מאיסטוזו. קרבים, עולים רעמי הפיוס. הוד נוסכים הצלילים האלה. נצחון. התגברות. כמו שרה המלחין הכושל עם המלאך השחור המכלה — ניוכל לו.

היו לו לקוחות לרוב. היו להם תוכי, שתי כנריות וכלב מגזע דקל. כשהיתה העוזרת קרבה לנקות את כלובו של התוכי, היה זה מקדם פניה ב"ר־ראוס!" גרגרני וב"גיי וק, דו שוויין!" תוכי, שתי כנריות וכלב. וילונים לבנים עם מכווצת קישטו את החלונות בתומם הצחור. הם חיכו לילד. לבן.

כשהגיע הנה ושחרר סוף־סוף ממחנה־עתלית היו שכניו לחדר שבמושבה מתלוננים בכל בוקר על שמדי־לילה פורצות מחדרו צעקות עד לב השמיים: "קתה! קתה! הסירי את זה! הורידו את זה, קתה, הורידו!"

היא לא הורידה. היא הלכה באמצע הכביש, אט־אט, עקב בצד אגודל. רעמתה האדמונית כיסתה על פניה. מבטה כבוש בקרקע. חולצתה פרומה, עקב נעלה השמאלית נשבר ונגרר אחריה, תוך שיפשוף חורקני בכביש, תלוי על שרידי מסמר. על השלט התנוססו מלים, מפנים ומאחור, על גבה: זיהום הגזע.

זיהום הגזע. הגזע הגזע. אדם הוא גזע. והגזע של זה בנו העתיד להיולד היה טבוע בו מיום התעברותה, גזעו של ד"ר שמואל בלנק. הוא עלול היה להיולד בחדוש מאי. החיים יכלו לזכות לכתוב על דף חלק זה מגילה מזוירה. הם העדיפו לחרות עליו כתב־דמים. האדמה היתה חרוכה, והיא נסחבת בעל־כרח, כשהיא נחפרת בכרסה הצבה כמו הר, נאחזת מתוך ייאוש בידיה, ברגליה, בציפרניה, כמתרפקת אל הקרקע. "את, אדמתי... את, מולדתי... את, הצילי!" ואחר — ידיים ורגליים פשוקות. ומזווית־פה — נטפי דם, סילון דקיק ותמוה.

ד"ר קלאוברג טיפל בה במסירות רבה. וכי אפשר אחרת? רעייתו של הקולגה סמואל בלנק, הייתכן? מה צר, מה־צר הדבר! מה המריץ אותה לבחור דווקא ביהודון זה? על־כל־פנים, המדע עדיף על הכל. ועל שום כך, ובשם המדע, בעבור המדע, יש ויש להמשיך בניסויים מדעיים אלה העלולים להביא ברכה רבה — אם

לא לאנושות כולה הרי לפחות לגזע האָרי האַביר. כל סגולות הטבע נעקרו — אחת אחת — מתוך רחם האמהות של קתה. בשם שיפור הגזע האבירי. אדם היה עשוי להיות אדם. מי יידע לומר אדם מהו? הנה כאן, בארץ, מכירים את ד"ר בלנק כיום כמנתח דגול. מכירים אותו כחבר המועצה של הסתדרות־הרופאים. כבא־כוחם של דיירי הבית המשותף הזה בו קנה לו דירה כשעבר העירה והחל לעבוד. בתור, בתור... אך בתור בן־אדם בשר־ודם מי יכירנו? אין הוא אלא טישטוש דמותו של אדם. וכשהיה נשאר לבדו על כורסתו, כאדם, סתם לבדו, היה תוהה: מה עליו לעשות עוד בעולם הזה? איך הוא כדוגמת יצור חי אחר — דג, למשל. כי לדג אפשרויות רבות — דג־ימים, דג־בריכה, דג־נהר, דג־אגם. אפילו צלוי הוא, ממולא או מבושל, בכל אשר יקרהו, הריהו דג ולא עוד. ואילו האדם לובש צורה ופושט צורה, ובהגיע רגעו הגדול, המכריע, להיות אדם סתם, הריהו עירום־ועריה בעיני עצמו. מעין גלולה של תמצית אישיותו.

כל הזמן הוא נרדף על־ידי ודאות שלא ניתן לו לסיים לחשוב משהו במשך היום שחלף ועתה לא יסיים כבר לעולם את המחשבה. אלא, בעצם, כלום לא די לו בזה שחי הוא? האמנם מחויב הוא עוד להאמין במשהו, ולגלות: במה אני מאמין? לולא היה זה קשה כל־כך, כאוב כל־כך, להיות אתה־עצמך, אילו יכול היה מצב זה של שיחורר־עצמי מכל־דבר המובן־מאליו, עד לאיבוד־עצמך־לשיכחה, אילו היה מצב זה מובן־מאליו, אפשרי, מפייס, אילו ניתן להפוך את הרגע למשהו יציב. כך היה ד"ר בלנק פותח עם בואו הביתה את הדלת וטובל לפתע בתוך ים של שתיקה. שתיקה זו היתה נישאת מעם האצטבות הגבוהות, מכל ספר מספריו, שמוכרים היו לו יפה־יפה. הנה "אנציקלופדיה בריטניקה" משנת 1933, מימין, למעלה. והנה המחקר על השפעת קרני־ז'ולפראם על הרקמות החיות. עבודתו עם גמר המכללה, שאותה מצא באקראי בספריה האוניברסיטאית בירושלים והחזירה אליו, למזכרת. ומבטו היה נינוח על הדגירטיפ של אמו במסגרת־עץ חטובה והיא, האָם, דקת־גרב, דקת־גיזרה, דקת־אצבעות ודקת־שפתיים. צמה בהירה וכבדה עוורת את ראשה, ועיניה צבע מימי להן והן מלוכסנות כלשהו, כמו מסתכלת בכיוון הדלת: מתי יבוא סמי?

את הדגירטיפ קיבל רק לאחר זמן, מן הדוד זיגמונד אחי אמו. שהשפיל לחמוק ממחנה טרוינישטאט והקדימו בבואו ארצה ב"טייגר־היל". כל עוד היה הדוד חי היה לו לסמואל לפחות קרוב אחד. ממהר היה לבקרו בשבתות במלבין. מאז הסתלק לו — נקודה. לא היה יוצא עוד מביתו אלא עם רדת החשיכה. בשבת היה רוחץ אט־אט, אגב נימנום של אדישות, נועל ולובש אט־אט כל חלק מחלקי מלבושיו, כאילו היה לו יחס פרטי, אישי, אל שרוכי הנעליים, אל כפתורי המקטורן, אל קיפולי לבניו. הקפיד — על־מנת למלא במשהו את חלל זמנו, מסתכל ושב ומסתכל בכתם אפשרי על דש מעילו. כאילו היו כל אלה עמיתיו הנאמנים לו. הרי מאז ומתמיד היה אטי, רהוי — והיא, קתה, היא שהיתה סערה אדומת־שער, עיניים לה כמו כלי־ירי. צורמת בחירותה. יוצאת־דופן. קתה.

לאחר־מכן שוב היה יושב שעות על שעות בכורסתו, לפני המראָה. עיניו עצומות זמן רב. פתאום היה קורע את מבטו ורואה לפניו מבט־עיניים זגוגי, דמות מעורפלת. של מי? מי היה אלמוני מוזר זה? המקריח, עטוף אדישות מופלאה של חלל שמעבר־לו? קרחת. קמטי עור מעוררי־רחמים כשל תרגולת זקנה. טְרָפֶת אשכים שיצאו מכלל שימוש, ידיים סגולות־ורידים ובלות.

זמן רב פחד אפילו מפני חיות־בית ולא מבני־אדם בלבד. במושבה נהג להלך בדרכי־עקיפים וסחור־סחור, שלא להיפגש עם אותו זאב ענק השומר על ביתו הלבן של הפרקליט, בפניה. אלכסון — וסחור־סחור. ושוב אלכסון־אלכסון וסחור־סחור. ויום אחד צף הכלב פתע כנגדו — ואז ראה בכאב־פתאום גגם עיניו של הזאב הענק הוזה דומעות הן, כעיניו שלו. נתחייך: הה, ככה! עמית ורע!

אפשר כדאי היה לו לקנות כלב, אבל היה בזה משום חילול הזכרונות על הבית ההוא, על הווילונים הצחורים, על התופי, על הפנריות — ועל ה"דאקל" שלהם. עתים היתה מחשבתו מתפצלת גם בחדר־הקבלה למראשותיו של חולה. כמו שני פסים מקבילים רצו החיים לאיוו תחנת־סיום. כל העולם החיצון היה כמו נרשם בתת־הכרתו על־ידי איזה סייסמוגרף סמוי ועובר הדייר, בלא הפוגה, תהליך של ניתוח במעבדתו זו הנפשית. כך היתה מתקבלת אלקטרו־מחשבוגרמה. חיידקי המחשבה התסיסו והפעילו את התהליך, הפרו אותו, עד שלפתע־פתאום היה בא לידי מסקנה מרגעת, אפילו פוריה: הנה, לא תבוא עלי טְרָפֶת של רגשות, לא אשפיל את עצמי עד כדי אדישות אל מקצועי. ולעולם לא אפנע לגורל פִּיליסטרי ותרני. הוא השתקם אט־אט, אך לבטח. בכוחות עצמו.

סמואל מחייך. יום אחד אחרי בואו לארץ הזאת, לאחר ישיבה של חצי שנה במושבה שעל שפת־הים ובה רבים מפני ארצו — ולהם כמו לו, בדיוק כמו לו, מטעני זכרונות כשלו — קם לפתע וניגב את האבק מפל רהיטיו שבחדרו וגם מחייו. חדל מלצפות על החוף לבשורה מעבר־לים, למכתב מהסדרות־הרופאים ולהודעה מבית־החולים. חיכה רק לבשורה מתוך־תוכו. נסע לתל־אביב. החל בסיבובים בבתי־החולים, כאורח, בשעת ביצוע ניתוחים. לראשונה ראהו כתמהוני, חייכו אליו: "יש להסביר פנים לעולה חדש". אחרי זמן ביצע ניתוח. פשוט שבפשוטים: הרחקת ערמונית. החלו להסתכל ביתר תשומת־לב באצבעותיו בשעת ניתוח. הרצינו.

במושבה אומרת היתה בעלת־הבית, הגברת שוורצמן, בראותה את הנערה העובדת מזל מתקרבת אל הבית: "אהה, הנה כבר היא הולכת, די בהמה!" בהמה קראה לה. הם היו רבים שם במושבה, "השחורים". ישראל השניה, ישראל זו בעלת העיניים העירניות והחייכניות, אפילו בשעת סבל, אף בשעת מאמץ של עמל קשה. אף אם פסנתר כבד היה טעון לאחד כזה על גבו. אף־על־פי־כן. עיניים מאמינות כאלו לא אירע לו לראות זה כמה. וכי היכן יראן? במחנה־הריכוז, או בדרכיו ארצה? הן הפתיעוהו. ביקש פירוש לביטוי: ישראל השניה. משמע: נחות־דרגה, הסבירו. כבדי־תבונה? מטושטשים, אמרו. קהי־שכל, אמרו. אבל הוא למד אט־אט להכירם יפה כאשר ניתן לו כעבור חדשים להבין את שפתם הגרונית. עכשיו ידע אל־נכון:

טעות ופשע בפי הרואים בהם משהו נחות-דרגה. נחות-תרבות — אולי. אבל ההם אמרו גזע זר, גזע נפרד מאתנו. שוב גזע. גזע טהור, מזוקק, לדעתו. מדוע הם — ישראל השנייה, כשדווקא בהם האורגאניות, הטבעיות, כאן, בטבע זה. ומהגם שהם פיקחים ומוכשרים להפליא.

וד"ר שרעבי — מיהו? תימני או עיראקי? סיים את חוק-לימודיו בברן. מדבר גרמנית רהוטה וגרונית כל-כך. תימנית או שוייצית? יודע את מלאכתו, בהחלט. ידו בטוחה וגורפנית, ובתוך כך — בררנית ועדינה במגע. ירחיק לכת. האופן בו נהג באותו מקרה בלתי-נתיח כמעט של סרטן-הריאה... מרץ, העזה, זהירות — בצירוף עם מירב היכולת הניתוחית. הכל הסתכלו סביב כיצד זהיר-זהיר פלח בזריזות את העור, חדר אל השכבה התת-עורית, בין הצלעות, אל חלל הריאה, ואצבעות דקות וכנות חתרו כמנגנון ממושמע ומכוון.

אצבעות דקות, חזקות וכהות. אצבעות ממושמות דרושות לו למנתח. הרטט הזה. לראשונה בא הרטט הזה בראותו כך את קתה, כשהלוחות על גבה ועל חזה. כל דמו עלה אל ראשו. הציף את העיניים. העורקים המו כמיתרים דרוכים. חנק בגרונו צימק את הלשון. השיניים נקשו זו בזו. אגרופיו התכווצו. מעיו הופכו בקרבו. ופיק-ברכיים זה. הארור, המרפה, הממסמס. הוא נמצא אז על סף הקליניקה הפרטית בה עבד. אותו יום היה עליו לבצע שלושה ניתוחים — תוספתנים, כליה, רחם... הוא לא היה מסוגל לבצע אפילו אחד מהם. האצבעות רטטו כעלים ברות. לא יכול היה לאחוז איזמל. ועד אשר נרגע — לא הוא! הוא לא! המרגוע ממנו והלאה! — עד אשר שכך זה הרטט נסגרה הקליניקה, וד"ר בלנק נמצא ברחוב. לא שב אל דירתו. אלוהים, אלוהים! דירה ריקה, וילונים לבנים, על החלונות השלווים, רוחה של קתה בכל אתר, בקומקום שעודו נוצץ, במפית הרקומה.

בבית אמא ריק היה. ברטולד נעלם לפני תשעה ימים. לאן — לא ידע איש מן השכנים לומר. אייזה ברטולד? סמואל עמד על מפתן הבית, על מפתן הדירה שדלת-כניסתה נפרצה, ולא העז להציץ פנימה. ואז, אט-אט ומחדש, הציף את לבו גל פראי זה של אימה וזעם. אילו באותו מעמד היה מופיע בטווח-ראייתו מישוה זר שעלול להיות חשוד בעיניו — אך לא, אחת היא, אפילו סתם יצור-אנוש, שאבד לו בעיניו דיוקנו של אדם. כל-שכן דיוקנו של אלוהים — אילו רק הופיע מסוגל היה לקרעו לגזרים, בידיה, בציפרניו, בשיניו, עד-זוועה ועד-דם. הוא עצמו כלום היתה לו ארשת של יצור אנושי באותו רגע?

חלחלה זו נשארה בו גם לאחר-מכן. לימים ליותה אותו בכל. במחנה חפר בורות בין גדריה-התיל ותוך כדי עבודתו הוזעק לפתע אל המרפאה. רופא הוא זה — אמר המשגיח-על-העבודה אשר הביאהו. לפניו על גבי אלונקה היה סרוח קציץ-ס.ס. קינקל, בעל העין הפוזלת, ורגלו רסוקה בברך. "תקן אותו". לתקן את זו הברך של קינקל נקרא. ואז שוב סירבו האצבעות, המיובלות עתה, להיכנע לו. פירפרו כמו חיות מבהלות. והרי ידע שבחיינו הוא הדבר. אם לא יצליח לבצע את המוטל עליו, אז... והן התפתלו, הפילו איזמלים ותחבשות, רטטו. אילו ניתן להן



תוך כדי ניתוח להגיע אל גרונו של קינקל, ודאי שהיו תופסות בו בכוח־שטנים. עלי לשקם את ידי, שומה עלי — שידל את עצמו. ובלבד שלא ישגיהו הם העומדים על סביבו ברטט מסיכן זה. ברגע זה למד לדעת כוח־הרצון מהו. מאחר שהונחה התחבשות קנה את עולמו. שוחרר מעבודות־חפירה וצורף אל צוות עוקרי־השיניים.

זה היה פרוגרס. זה היה נצחון — בכלוב זה שהיה נתון בו.

הוא ידע: אם ישקם את ידיו, יתחיל הכל להיות כשורה. עשה זאת אט־אט, היה יושב שעות על שעות בשדרה. תכלת של רקיע סתמי מעל לראשו. איך היה נראה הפעוט שלו עתה אילו הופיע, אילו ניתן לו להיולד ולגדול, להיות אדם? איזה עיניים יכלו להיולד — כשל קתה, ככלי־ידי עליו ונוצץ, או כשלו — עגמומיות כלשהו ולא־זאת כאלו? ומה־יפים בארץ זו התינוקות הללו. כלום אירע לו אי־פעם שם בגרמניה לראות ילדים בעלי מבע מאושר כזה בעיניים? כך. לגדל דברים, להצמיח עצמים, פה, על קרקע בטוחה, ולא להרסם, כמו אז, כמו שם.

הם היו טובים אותו בשדרה על־מנת לקבל מידי סוכריה או גומי־לעיסה. הם הכירו את הדרך הקירח שעל ספסל־השדרה. כשהיה מושיט אל כרסתן זאטוט שפזה את ידו ללטף את בלוריתו... להיות אבא. וללטף את ראש תינוקך. איך, איך? מחשבה המטריפה את הדעת. כל החלל כמו היה ניצת על סביבו, הנשמה היתה נפרדת מגופו וזונקת קדימה. החלום היה מתפרק. שוקע.

האוויר רגע מאיושה. מפויס רבץ עתה על סף החלון שנטרק. בעצם, מה לו ליד שולחן־הכתיבה ברגע זה? העט לפניו, בלא־יודעים הוא מגלגלו באצבעותיו, מסתכל. בהן הוא מסתכל, באצבעות הבוגדניות האלו.

כמה פעמים השמיעו ב"קול ישראל", בשידורי המדור־לחיפוש־קרוכים, את שמו של בני, ברטולד בלאנק, אשר אחיו, ד"ר סמואל בלנק מחפש אחרי? לבסוף אמרו לו: די, זה־רזה. איש אינו יודע. זה אבוד. ואף־על־פי־כן, מי יודע? מי לידו יתקע שאין בני מצוי אי־שם בעולם ההרוס הזה, סובר גם הוא שסמואל אחיו נשמד? האם אל העולם הזה, דרוך־האימה־והכאב, רצה לכתוב עכשיו? או אל המדור־לחיפוש־קרוכים? שימשיכו בחיפוש אחרי בני. או מה? אולי על שום כך נרעדת ידו?

סמואל, סמואל, מה תועיל לך בריחה זו מעצמך! הרי את עצמו ירמה. רק את עצמו. זה ודאי לו: הוא בורח, משתמט. מתחמק מהחלטת גמר, מגור־דין על עצמו, גורלי ובלתי־נמנע. זהו חיסול־עצמו־לדעת — חיסול־מדעת.

הבוקר בשעת הניתוח — מקרה של ספטיצמיה — לאחר שניתן האילחוש לצעיר חולה חדר דוקטור בלנק אל חלל הבטן ופה איחר לתפוס את קצה העורק בחוסם־עורקים. לפתע רטטו אצבעותיו באותו רעד מהריד, בוגדני, וידו טעתה ימינה ושמאלה ונעה הלך־ושוב כאילו תר אחרי משהו בלתי־ברור, וזרם הדם קלח ושטף את כל חלל המעיים. והוא עמד מהסס ונבוך עד לפיק־ברכיים. עד שפמעט באקראי, בדרך־נס ממש, נתפס — לא שהוא תפסו, לא, אלא נתפס כאילו מעצמו קצה העורק שנשמט מאחיותו, והוא הצליח — זיעה קרה כיסתה את מצחו, הציפה את המסיכה,

נטפה על עיניו — הוא הצליח סוף־סוף, ברוך השם, ברוך השם, לאחות את הקצוות, להדקן. אלא שבינתיים — כמה דם איבד המסכן המוטל לפניו אין־אונים, אחוז חלום־בלהות של אלחשה. והספטיצימיה... אם לחשוב היטב, הרי גורלו של זה נחרץ מראש. הוא ניגב חררות־דם, זו אחר זו, ומשהרים את עיניו נתקע מבטו התוהה בזוג עיניים חטטניות, מבינות, יודעות של ד"ר יוסף שרעבי. רק כהרף־עין נצטלבו מבטיהם של שני זוגות העיניים מעל גופת המנוחה — וד"ר בלנק ידע: זה הסוף. עכשיו ודאי לשרעבי. הוא ידבר על כך, לא יתאפק, הוא יעורר את הבעיה כהווייתה. בכך יחסל אותו. יסגור עליו את עולמו. יסגור שנית ולחלוטים, לנצח. את זה העולם שהשתקם אט־אט, שחזר אל ודאות בנתיב של ייסורים. אחרי מותה של קתה, אחרי המחנה, אחרי הטירוף. וזה הרי עולמו היחידי, האחד־והיחיד. ייעודו שבחיים.

סוף־פסוק, סוף־פסוק. ובדיקת דמו של סמואל הרי גם היא הפגינה שקיעה מופרזת. הכדוריות הלבנות מציפות אותו, בשיטתיות ולבטח. מין תהליך אטי ומתוכנן על־ידי איזה כוחות־סחר מתרחש בו, תהליך של התפוררות כללית. ויש להודות: הרשתית, הרשתית אף היא בוגדת בו... והיד רועדת, ועתה. הנה, עתה תם ונשלם. עליו לוותר, עליו להיפרד ממקצועו. שומה עליו. תם ונשלם.

האדם. Ecce homo. חיי אדם, חיי בני־אדם רבים — בכפך. החזק חייך בידך. היה אדם. גזירה היא ואין להשיב.

"שומה עלי!" — הוא אומר בקול. אל תשלוכת הפרידות־לנצח תצטרף עתה עוד פרידה אחת. האחרונה.

הגליון איננו עוד לפניו. הועף עם הרוח. לא איכפת. הוא נוטל גליון נקי וכותב עליו:

לכבוד הנהלת בית החולים...

## נחנן ליסט: צדק הקומוניסטרן... (ד)

### חלק רביעי: דוקטרינות

השנים 1923/24 היו שנות חוסר־עבודה והתנוונות פיזית ורוחנית, שנות ה"משרד" לעבודות־ציבוריות — יום־עבודה אחד לשבוע ותזונה בפתקים של "המשביר" ומטבח־הפועלים. מציאות אכזרית כירסמה באידיאלים, לעגה למשימות, קיצצה מעוף, חסמה אפקים, זרעה אכזבה וייאוש. מרץ־עלומים התנדף בבטלה, מצא לו פורקן בוויכוחים לוחטים, בסערת־רוחות; חיפש מוצא, נקודת־אחיזה חדשה, תקוה אחרת, וככל שרבו הבטלה והמרירות גברו הוויכוחים ליד לשכות־העבודה ומטבחי־הפועלים, באהלים ובצריפים, על שפת־הים ובקרנות הרחובות, פעמים גם באמצעם, כי כלי־הרכב נדירים היו בימים ההם.

"הפועל רעב, הולך בטל", ועק ברל כצנלסון מרה בימים ההם. "המצוקה הקיפה את הציבור כולו, מן הפועל המומחה ועד העולה היושב במחנה ועיניו כלות לצאת מיוון־הבטלה ולחם־החסד. הפועל מתנוון. התקוה לחיים פרודוקטיביים, לקיום אנושי כלשהו בעבודה — ניטלת ממנו. עולמו הולך ונחרב..."<sup>1</sup>

"סבלו של העולה בארץ עובר כל גבול", הוסיף לזעקתו י. נמירובסקי. "אחרי שלש שנות עבודה ישן החלוץ בבגדי עבודתו או בחליפת 'אדם הראשון' מחוסר כתונת לבשרו, ומאחר לקום בשביל לחסוך ארוחת־בוקר, לפעמים גם צהריים..."<sup>2</sup>

גם אני עבדתי בעבודות היוזמות, עבודות־הדחק של הימים ההם. יישרנו חולות וסללנו כבישים ברחובות ללא בתים וללא תושבים, הלא הם רחובות בן־יהודה ופינסקר ההומים כיום מרכב ואדם, צפופי בתים, חנויות, בתי־קפה ומסעדות. יחד אתי עבדו שם מנהיגי פועלי־ציון: ישראל נֶשֶׁר המנוח, וכן זאב אברמוביץ; האחד מלא מרץ, מטיף ללא הרף, והשני שותק, נתון למחשבותיו, מוביל את מריצת־החול בעצלותיים אך ברצון, מתאמץ שלא לפגור אחרי קריאות ה"לילה!" וקצב העבודה המהיר של הימים ההם, ושפמו העבה מלא זיעה ואבק.

אכלתי אבק ורוויתי זיעה ככל פועלי־הדחק של אז, אך לא הייתי מן הסובלים ביותר. לקבוצתי, קבוצת "הכוח", יצא שם טוב, וגדולי הקבלנים של התקופה — ברמן, מווס ואחרים — היו מוסרים לה את רוב עבודותיהם המועטות. נוסף לכך עמדה לצדי אותה נפש טובה — ליוסיה איידלסון — אשר יחד עם אברהם מינדלין המנוח עברנו אתה מאמור בדרך טיפלים ובאטום, קושטא וביריות עד תל־אביב. אביה של ליוסיה, בעל בית־חרושת למשקאות קלים, צייד אותה בקומקום בעל תחתית כפולה — ובה זהב ששימש לכיסוי הוצאות־הדרך של שלשתנו. ליוסיה, שהיתה סטודנטית מצטיינת מן השנה השלישית בפקולטה לרפואה, לא שבתה אף יום אחד בארץ. בתחילה עבדה במשק־בית, כמנהג רבות מן החלוצות בימים ההם, בעיקר אצל הזמר הר־מלח המנוח.

וכמנהג הימים ההם היתה מביאה לי מהארוחות שהיתה מכינה במקום עבודתה. אחר־כך עברה ליוסיה לעבודה כאחות בבית־החולים "הדסה", שעמד אז ברחוב נחלת־בנימין סמוך למשפנה של מועצת פועלי יפו—תל־אביב. אז הייתי אני מכין את הארוחות בשביל שנינו. זמן־מה התגוררנו ארבעה בחדר יפה ומרווח, יחד עם רחל וסיומה מבאקו<sup>3</sup>. בבית בן שתי קומות מאחרי רחוב גאולה. מעלינו גר אליעזר קפלן המנוח עם רעייתו. לפני כן היה לנו חדר בבית האחרון — כיום לפני האחרון — ברחוב גאולה סמוך לים. עד עתה שמור באזני זעף הגלים, הסופות והרעמים, שאותם היה החדר הזה מלא בימות הגשמים. מאז שובי לארץ גרתי שוב סמוך לים ברחוב הירקון. הגלים הוסיפו לזעוף, הרעמים לרעום והסופות להשתולל, אולם לי נדמה היה שהים נעשה מרוסן, שקט יותר, בדומה לוויכוחים ששכחו, לרוחות שרגעו — להוציא פרשיות ללא אידיאולוגיה, "עסקי ביש" וענייני־איש.

לא הייתי בין המתווכחים, אך הקשבתי קשב רב לדבריהם. האמונה בבניית ארץ בכוח העבודה ובשיטת ההגשמה־העצמית התערערה בי, והדרך של הטלת נטל הבנין הזה על הפועלים נראתה לי מוטעית ובלתי־מוסרית כאחת. תרתי אחר דרכים חדשות ובעלי־ברית אחרים על מקום היהודים העשירים שלא הזדרזו לעלות לארץ — ובמידה שאמנם עשו זאת שימש להם בנין הארץ כסות לשמירת הונם ורווחיהם. באנגלים לא האמנתי מעולם. לא תליתי בהם שום תקוה. עוד בשבועות הראשונים לבואי ארצה, כאשר ידידי הטוב כרמי — שכה היטיב לשיר ולפרוט על באלאליקה בהנעימו את הערבים שלנו ב"מסילה חדשה" על־יד קושטא — הציע לי להצטרף יחד אתו לז'נדר־מריה האנגלית, בטענה שזהו שירות לאומי חשוב, דחייתי זאת בשאט־נפש על אף הפיתוי של הכובע הגבוה וההגורה האדומה. בחוץ־לארץ עוד חשבתי שהאנגלים לפחות לא יפריעו את הגשמתה של הצהרת־בלפור, והנה בארץ נוכחתי חישי־מהר לדעת שאמנם מתנהגים הם בארץ־ישראל כככל קולוניה אחרת — מפריעים להתפתחותה ואדישים לצרכי תושביה.

אז חדל הקומוניזם להיות בעיני נושא לאהדה אפלטונית והמהפכה הסוציאליט הצטיירה לי כמוצא; ברית־המועצות ותנועת־הפועלים המהפכנית בעולם נצטיירו לי כבעלות־ברית. הטייתי אוון קשבת לדבריהם של אלה שדגלו בהן.

#### אִי־הַבְנֵה הִיסְטוֹרִית

וכך הייתי עד מן הצד, חוזה פאסיבי בדבר הנראה עכשיו כטעות היסטורית ולמעשה היה חלק מן ההיסטוריה של התנועה הקומוניסטית העולמית, התחלתו של אותו תהליך שהוליך מפרוגרמטיות לפרגמטיות, מאידיאליזם לאופורטוניזם, מאידיאור־לוגיה — למשחק בה, מעקרונות — לדיאלקטיקה של תהפוכות.

פק"פ וקפ"פ השתדלו אז שתיהן להתקבל אל שורות הקומוניסטרן. השניה היתה מריצה למוסקבה חדשים־לבקרים תזכירים מפולפלים מלאי השמצות נגד יריביה ה"ציוניסט־לאך" של הפק"פ. פעילי קפ"פ — איטקין וקוטיק, אשר עליהם כבר דובר<sup>4</sup>; וייגאסין הנגר, שעזב את "הגיהנום הציוני" בדרך בגדאד, הגיע לברית־המועצות ושם נעלם;

מנדלי "דער בעקער", בחור עליו ויפה-תואר שהיטיב לחייך אך התקשה מאד בביאורים תיאורטיים — הם וזולתם ייחסו חשיבות לחתימתו של אחד חבר הוועד של אגודת-פועלי-המתכת, חלוץ הפרולטריון במושגים הקומוניסטיים בימים ההם, והם הלעיטוני בתזכיריהם.

לא יכולתי לעשות את מבוקשם. הניהיליזם של ק"פ, יחסה השלילי ל"יישוב" ולארץ, דחו אותי מהם. תזכיריהם רק חיזקו בי את הרושם שהקומינטרן נוטה חסד לפק"פ — והכרתי לו טובה על זאת. אך טבעי היה אז בעיני שבמוסקבה מעדיפים את פק"פ על ק"פ, כי הראשונה התייחסה אז בחיוב אל ה"יישוב", הועידה לו תפקיד פרוגרסיבי בפיתוח הארץ כשם שייחודה תפקיד מהפכני לפועל היהודי — לא רק בפלשתינה אלא גם בכל המזרח התיכון. אולם לאור מה שהתרחש אחר-כך מסתבר שלא בזכות זאת קיבל הקומינטרן את פק"פ אל שורותיו, והשאלה הכפולה תלויה ועומדת: אם היתה כאן טעות היסטורית או אולי פעל כאן אותו טכסיס, אותו משחק ששיחק ראדק עם פועלי-ציון-שמאל שלש שנים קודם-לכן, הפעם בתוצאות טראגיות ביותר.

כי למעשה היתה עמדתה השלילית של ק"פ קרובה יותר ל"רוולוציה" של לנין בקונגרס השני של הקומינטרן מאשר זו של פק"פ, הולמת יותר את יחסו של האינטר-נציונל השלישי אל ה"יישוב" ואל הקומוניסטים היהודים בשנים הבאות. מנהיגי הקומינטרן בתקופה היא שבה נתקבלה פק"פ אל שורות האינטרנציונל לא השפילו לראות את הנולד — נכון יותר: הם לא יכלו לתאר לעצמם שיוכל "להיולד" כדבר הזה. אין ספק שכבר אז היו לנגד עיניהם שיקולים טכסיסטיים של שימוש ב"יישוב" ובקומוניסטים היהודים לשם החדרת הקומוניזם לרחוב הערבי, שהיה אז סגור-ומסוגר בפניו, החובה אשר הטילו על פק"פ ליהפך למפלגה ערבית בתכנה ובהרפכה — תוכיח. אולם אין טעם לחשוך שפאילו כבר אז ידע ראדק וידע ראסקולניקוב, שבא על מקומו למחלקת-המזרח של הקומינטרן, שהצטרפות פק"פ לאינטרנציונל הקומוניסטי תביא את חבריה היהודים לידי כך שיראו בפרעות נגד ה"יישוב" מעשה מהפכני.

#### חובתו של יוסף

קרל ראדק, האיש שניהל את המו"מ עם פק"פ וביצע את ההצטרפות, גילה בדיונים שהתנהלו במוסדות הקומינטרן מסביב לבקשת פועלי-ציון-שמאל להצטרף לאינטר-נציונל הבנה לבעיות הספציפיות של העמלים היהודים, ובהזדמנות זו נשא דברי תוכחה נגד הקומוניסטים, בייחוד היהודים, המתעלמים מבעיות אלו ואינם נלחמים באנטישמיות — דברים שאפשר היה להפנותם אל חברי פק"פ אחרי הפרעות ביישוב ובמידה ידועה אל חברי מק"י כיום.

ואשר לראסקולניקוב, הרי הוא נמנה על אותם מעטים מן המנהיגים הקומוניסטיים הוותיקים שבחרו להגר מארצם ובלבד שלא להיות מעורבים בפרשת הסטאליניזם עקוב-הדמים — לא כעד שותק או מוחא-כף, לא כתלן ולא כקרבן המחפה על הרשע. לא כאן המקום לעמוד על התעלומה הגדולה של התנהגות הבולשביקים הוותיקים במשפטי-מוסקבה, אולם מאחר שהזכרנו כאן את ראסקולניקוב אולי כדאי להביא

עדות של ניקולאי בוכארין, אותו פגשתי בפאריז ב־1936 בדרכו למוסקבה, שנתיים לפני סופו הטראגי. נוכחתי בפגישות מפלגתיות אתו בחוגים מצומצמים סגורים ונדהמתי לראות את העצבות הנסוכה על פניו. שש שנים קודם־לכן פגשתי בקונגרס של הקומינטרן, שבו היה הוא הרוח החיה. פניו קרנו אז מאור אינטלקטואלי, אף כי במסדרוני הקונגרס דיברו בגלוי על המריבה בינו לבין סטאלין. דומה שהוא לא חשש אז לנצחוננו של זה האחרון עליו, אבל בפאריז נראה היה שאין לו כל ספק בכך. נראה היה בו כאילו יודע הוא את הצפוי לו במוסקבה. אף־על־פי־כן לא היסס לחזור שמה; יתירה מזו: הוא נפגש בפאריז עם מנהיג המנשביקים, ניקולאייבסקי, ולא הסתיר את הדבר, אף כי היה לו יסוד לחשוש שהדבר ינוצל לרעתו. והוא בדיק שקרה במשפטו, מקום שם הפך וישינסקי את הפגישה להוכחה חותכת ל"בגידתו" של בוכארין. כאמור, בוכארין לא היה היחיד שחזר למוסקבה מרצונו. ראסקולניקוב לא עשה זאת. אמנם הוא נקרא לחזור לשם בשלב מאוחר הרבה יותר, ב־1938. אחרי שורה של משפטי־ראנה שהוכיחו בעליל את הצפוי לחוזרים. אולם שלא כקרסטנינסקי, קאראבאן ושגרירים סובייטיים אחרים שנקראו לשוב באותו זמן, חזרו ונעלמו — העז ראסקולניקוב, שהיה אז שגריר ברה"מ בסופיה, להמרות את פקודת הוועד המרכזי, עבר לפאריז והקיע בגלוי את מעשי סטאלין.<sup>6</sup>

שירות רב־ערך עשה מכון־רינגלבלום בפרסמו את המסמכים הנוגעים למו"מ בין הקומינטרן לבין פועל־צ'שמאל בראשית שנות ה־20. פרטי הדברים שקדמו להצטרפות פק"פ לאינטרנאציונל הקומוניסטי — וכן פרטי היחסים ביניהם אחר־כך — נשארו נעלמים ברובם. האישים שהשתתפו במו"מ על ההצטרפות, הן מצד פק"פ הן מצד הקומינטרן, נשחקו כולם תחת גלגלי הסטאליניזם והמסמכים הנוגעים לדבר מונחים כאבן בלא הופכים, גנוזים במרתפי הארכיונים הסודיים במוסקבה באין סיכוי להוציאם משם או לעיין בהם. על־פי נס נשארה מהתקופה הרחוקה היא עדות חיה חשובה, זו של יוסף ברזלי. האישי השתתף בחיבור התזכירים של קפ"פ לקומינטרן נגד פק"פ; הוא היה חבר הוועדה הפאריטטית של שתי המפלגות, שהורכבה לפי דרישת הקומינטרן כדי לעבד מצע של איחוד ביניהן; הוא היה היחיד משלושת חבריו מן הקפ"פ שנשאר בוועד המרכזי של המפלגה המאוחדת, ומתוך כך היתה לו אינפורמציה רחבה על המו"מ שהתנהל אז וקודם־לכן עם הקומינטרן. נוסף לכל אלה הכיר מקרוב את אנשי המחלקה המזרחית של הקומינטרן מתוך הקשרים אתם — ובתקופה מאוחרת יותר, גם מתוך עבודתו במחלקה זו. מן הראוי הוא שיתן את עדותו.

#### דניאל

את המו"מ עם הקומינטרן ניהל וסיים בהצלחה מנהיג פק"פ, דניאל. גרם מזלו והוא נאסר בדרכו למוסקבה ב־1923 ונשאר בכלא בלטביה משך ששה חדשים. כך נתאחרה קבלת המפלגה לקומינטרן עד פברואר 1924. דניאל, על שם בנו הצעיר דני — הוא אבן־זיאתם, על שם בנו הבכור זיאמה, הוא חג"ר, הוא פנחס כץ, ובשמו האמיתי וולף אוורבוך — הנו אחיו של אלכסנדר חשין, ממיסדי

תנועת פועלי-ציון ברוסיה, חברים של בר בורוכוב, של נשיא-המדינה המנוח יצחק בן-צבי ושל דוד בן-גוריון. חברי פק"פ והפיראקציה הדביקו לו את שם-החיבה "דער אלטער" (הזקן) משום שהיה מבוגר מיתר חברי המפלגה, ובעיקר — בגלל נסיונו המפלגתי העשיר וידיעותיו הרחבות.

דניאל היה מזכיר ה"י.ק.פ." (יידישע קאמוניסטישע פארטיי — המפלגה הקומוניסטית היהודית פוע"צ) באוקראינה, ובשמה השתתף בוועידת-דנציג של הברית העולמית פועלי-ציון (שמאל). שנגמרה בכשלון המו"מ עם הקומינטרן ובפילוג התנועה. דניאל היה מאלה שנטו לקבל את תנאיו של הקומינטרן ולוותר על הסעיף הפלשתינאי, ה"ליקוידאטורים" (חסלנים), כפי שפינו אותם חבריהם שנשארו נאמנים לסעיף הנ"ל. אך ראה זה פלא: דניאל החסלן לא חזר לברה"מ אלא בא לארץ בנובמבר 1922 וקשר בה את גורלו. מי שהכיר אותו יודע שהוא לא היה עוזב את ארץ-ישראל לולא חזקה עליו פקודת הקומינטרן אחרי מאורעות 1929, כשקומוניסטים ערבים הועמדו בראש המפלגה באופן אדמיניסטרטיבי על מקום המנהיגים היהודים הנבחרים.

דניאל היה מהפכן רומנטי; אהב פילפול והיה ממש משתכר — ומשכר את שומעיו — בתיאוריות ובמינוח מארקסיסטיים. עם זאת חיפש מקוריות וחתר למעשיות. דניאל לא העמיק הגות, אך שופע ומבריק היה במחשבתו. במידה שהיתה אידיאלוגיה לפק"פ, חותם מחשבתו של דניאל היה טבוע בה. בקומינטרן התייחסו אליו ואל התיאוריות שלו בחשד של "ציונות", ויש להודות שהיה קורטוב של אמת בחשד זה, אם הפוונה בכך לקשר נפשי אל הארץ ואל המוני היהודים. דניאל אהב מאד את העממיות היהודית, דיבר בסגנון זה והיה עוטר את מחשבתו המארקסיסטית ביידיש עסיסית. במפלגה פיבדו אותו וחיבבוהו. הוא לא היה נואם מזהיר, למרות נטייתו העזה לריטוריקה, אך תמיד היה בדבריו כדי לעורר את המחשבה ולפרנסה. מכל-מקום, "רפראט" (הרצאה) של דניאל היה יום-חג לחברי המפלגה והפיראקציה, ורק אלה שמסירותם ונאמנותם בדוקה זוכים היו להשתתף במאורע. אפילו האופוזיציונרים, הנרגנים התמידיים שהיו מחטטים באורח-חייהם של מנהיגי המפלגה, היו מכוונים את חיציהם נגד מאניה, אשתו של דניאל, אף שדווקה היא הצטיינה בחילוקי-הדעות שלה עם בעלה. יש לומר שגם היא היתה עשירה בידיעות ובנסיון מפלגתי, מחוננת בדעה ושיפוט עצמאיים. עוד קודם הפירי את דניאל שמעתי מדברים עליו בחוגי הפיראקציה והמפלגה, ביחוד על הופעתו בוועידת-ההסתדרות השניה, חודש אחרי כואו ארצה — הופעה שהשאירה רושם עמוק לא בחוגים הנ"ל בלבד. הוא דיבר יידיש — זכות מיוחדת שהעניקו לו באורח יוצא-מן-הכלל — משך שעתיים. בן-גוריון השיב לו בנאום שארך חמש שעות רצופות...

מיסטיקה ערבית ומשיחות יהודית

עם כל זיקתו העמוקה לעם היהודי, הקדיש דניאל תשומת-לב רבה לתנועה הלאומית הערבית, כל-אימת שנודמן לי לסור אל ביתו, ואחר-כך כשגרנו יחד, ראיתיו שקוע בכרכים עבים של מזרחנים אנגלים, צרפתים, רוסים והונגרים. אל "העבודה הערבית",

כפי שהיו נוהגים לכנותה במפלגה, התיחס דניאל כאל מלאכת־קודש. היו לו עוזרים דוברי־ערבית — אדיוטאנטים (שלישים) היינו קוראים להם — נוח'קה פוליאק, יליד הארץ, טיפוס של הרפתקן שפרט לכך שידע ערבית השכיל גם להתחבב על ערבים; יצחקי הממושקף מחיפה; גם לוקאצ'ר, שהיה נלווה אל דניאל במקרים חשובים ביותר; אייזנברג, שעסק בעיקר בהדפסת ספרות בערבית בבית־הדפוס המחתרתי של המפלגה. בעזרתם היה דניאל מקיים את הפגישות עם האישים הערבים המעטים שעמדו בקשרים עם המפלגה בימים ההם. דניאל אף הסתכן ביודעים בפגישות עם אותו בעל בית־הדפוס הערבי בחיפה שהיה מדפיס את הספרות הליגלית של פק"פ בערבית, בעילום־שמה, אף שהיה האיש חשוד מאד בקשרים עם המשטרה. פגישות אלו התקיימו לפי דרישתו של אותו האיש, שדבר קיומו של דניאל נודע לו באורח מסתורי למדי (דבר שהוסיף חשד לחשדות שהטילו בו), והוא איים להפסיק את העבודה אם מבוקשו לא יותן לו. כה חשובה היתה עבודה ערבית זו — הפצת ספרות מודפסת — עד שמזכירות המפלגה ניאזתה לפגישות מסוכנות אלו, לאחר שדניאל עצמו עמד על כך בתוקף.

אין ספק שדניאל נשא אז בלבו את הרעיון שהיה מקובל מאד על האגף הקומוניסטי של פוע"צ ברוסיה — צירוף של מיסטיקה מהפכנית ומשיחית כאחת ורצון עז לשמש את המהפכה הסוציאלית במזרח — הרעיון שלפיו שליחות היסטורית מוטלת על הפרולטריון היהודי בארץ לעורר את ההכרה המעמדית בקרב העמלים הערבים, לארגנם, ולצעוד יחד אתם נגד האימפריאליזם. דניאל האמין בכך, הקדיש הרבה מזמנו, ממרצו וממחשבתו לארגון מפלגות קומוניסטיות בארצות השכנות, וחלם להיות מעין "לנין של חצי־האי ערב". אותה תקופה קצרה — שנתיים או שלש אחרי קבלת פק"פ לקומינטרן — עוד הביטו על זה במוסקבה בעין יפה. אבל עם גבור הלחץ למען ה"ערביזציה" של המפלגה הפכה שליחות היסטורית זו בעיני הקומינטרן מעין "אימפריאליזם ציוני" ו"אמביציות" אישיות של דניאל. בשעות הגורליות לא היססו בג.פ.או. ובג.ק.וו.ד. לטפול זאת על דניאל וחברי פק"פ אחרים שנפלו לידיהם. האמת היא ש"אימפריאליזם ציוני" זה לא היה למעשה אלא פרי מהפכנות מופרות, מעין אקזוטיזם מהפכני ואמונה תמימה ביותר באינטרנאציונליזם.

#### בורגני, שמנמן ועב־שפם

אחרי הפרעות של 1929 נאלץ דניאל, לפי דרישתו המפורשת של הקומינטרן, לעזוב את הארץ. שנים אחדות הוסיף עוד לשרת את הקומינטרן בשליחויות חשובות, שגם הן היו לו לרועץ בשעה הגורלית. כך, למשל, היה שליח הקומינטרן ברומניה. אירע לו שהצליח להימלט משיבת הוועד המרכזי של המפלגה בבוקארשט שעה שרוב המש"תתפים בה נפלו בידי ה"סיגוראנצה"<sup>8</sup>. מעשה נועז זה של מהפכן מנוסה בעבודה מחתרתית הופיע אחר־כך ככתב־האישום נגד דניאל, במשפט האדמיניסטרטיבי שערך לו הקולגיום של הג.פ.או., כהוכחה לקשריו אל המשטרה החשאית הרומנית שכאילו הניחה לו להימלט — אף כי אחרי שובו של דניאל משליחותו הפקידה המפלגה



הקומוניסטית הרוסית בידיו את התפקיד החשוב של מזכיר תא-המפלגה בבית-החרושת הגדול לטרקטורים ברוסטוב. אחד המפעלים הגדולים אז בבריה"מ. יוסף ברזלי, שנפגש עם דניאל בבית-הכלא לוביאנקה במוסקבה, מצא אצלו אותה תמימות מהפכנית שאיפיינה אותו. הוא לא רצה להאמין בעובדות, היה משוכנע שמאסרו ומשפטו אינם אלא טעות אחת, אף האמין שיוכל להוכיח זאת. יוסף יעץ לו לקבל עליו את הדין של 5 שנות מאסר שהטילו עליו ולא להסתבך בעירעורים. דניאל לא קיבל את עצתו, עירער על המשפט נגדו, נדון למיתה כרבים אחרים במשפט חוזר בימים ההם, והוצא להורג בחטף, יחד עם הרבה אסירים אחרים, באותו בית-כלא הידוע-לשימצה, בקיץ 1941. אחרי פרוץ המלחמה עם גרמניה, בזמן הפינוי של הברייה הסובייטית מאימתם של גיסות היטלר המתקרבים.

לפני הכירי את דניאל במפלגה משך את תשומת-לבי, בשעות הפנאי שאותן הייתי מבלה על החולות של שפת-הים בתל-אביב, אחד טיפוס בורגני, לפי המושגים החלוציים של הימים ההם, שמנמן, בעל כרס ועבר-שפם, לבוש חליפה ומקל בידו, המתהלך אנה ואנה משך שעות רבות עם אחד חלוץ מובהק, סגפן לפי מראהו ולבושו, והם שקועים בשיחה עמוקה, האחד מדבר וחברו בולע את דבריו, כשמצחו ומשקפיו עולים ויורדים ללא הרף. היה זה דניאל ועמו מי שעתיד להיות תלמידו הטוב ביותר במארקסיזם: נחמן לשצ'ינסקי, ניוני בפני רעיו.<sup>9</sup>

ועוד פגשתי בדניאל לאחר זמן, בהיותי חבר "קבוצת בורוכוב" כשבאתי עם יצחקי המנוח להקביל את פני זאב אברמוביץ' ורעייתו לידה בערב יום בואם ארצה. בחדר-מלון קטן ברחוב ליליינבלום, אם זכרוני אינו מטעני, עמדו מזוודות פתוחות ולידיה התעסקה בהן כשנפתחה הדלת ונכנס הטיפוס הספק-בורגני עבר-השפם. הפגישה היתה צוננת, מלאה שתיקות ואי-נוחות. ראיתי את החיוך הספק-ביישני, מהול בעצבות ולעג קל, על פניו של דניאל, וחשבתי כי הפגישה הצוננת היא שגרמה; למעשה, כפי שנוכחתי לדעת כעבור זמן, היה חיוך זה מלווה אותו תמיד, חוץ מאשר בישיבות והרצאות שבהן היו פניו לובשים ארשת רצינית ביותר. דניאל לא נשאר זמן רב אצל האברמוביציים, ובצאתו נודע לי שזהו ה"ליקוידאטור" ושיחסם הקר של האברמוביציים אל חברים-למפלגה-ולמאבק מימי המהפכה הסואנים ברוסיה נבע מכך שזאב אברמוביץ' בא לארץ-ישראל מטעם מפלגת הס"ד (סוציאל-דמוקרטים) פועל-יציון כדי לשמש משקל-שפנגד לפעילותו של דניאל בארץ.

"מארגאריטקעלאך אין וואלד"

כשהצטרפתי לפק"פ הייתי נפגש עם דניאל בביתו הקונספירטיבי אחת לשבוע וגם יותר מזה. כאשר היה בא לירושלים היה מתארח אצלי. היו אלו פגישות תכליתיות בענייני המפלגה. במוסקבה, בימי קונגרס הקומינטרן הששי ומליאת הוועד העולמי של מופ"ר<sup>10</sup> בקיץ 1928, גרנו יחד במלון סויוזנאיה ברחוב טברסקאיה. היחסים בין הקומינטרן לפק"פ היו אז מתוחים למדי והלחץ של מוסקבה לערביציזה גבר והלך. דניאל סבל מאד מן ההאשמות והחשדות שטפלו חברי המחלקה המזרחית על המפלגה

מנהיגיה, בעיקר עליו, הוא היה שופך לפני את מרישיחו. קשרינו נעשו אז ידידותיים יותר ונתהדקו עוד יותר בשווי ממוסקבה לארץ, כשעברתי לגור יחד אתו ועם יוסף ברזלי במשכן הקונספירטיבי של מרכז-המפלגה בבית-צפפה ליד ירושלים. בבית זה נערכו הישיבות של מזכירות המפלגה ונתקיימו פגישות חשובות ביותר, בעוד אשר הישיבות של מליאת-המרכז ומועצות-המפלגה היו נערכות לא הרחק משם, בבית ערבי בן שתי קומות שעמד על כביש בית-לחם, בשטח הנמצא עתה בממלכת-הירדן.

יושבים היינו סגורים ומוסגרים בבית ההוא — קוראים, כותבים, מתווכחים, מכינים את ארוחותינו מן המזונות שהיה ה"אפאראט" הטכני (מורכב חברים קונספירטיביים ביותר) ממציא לנו. רק בערבים היינו יוצאים לטיול קצר בסביבה, בעיקר לאורך מסילת-הברזל, והיינו חוזרים על עקבותינו בזהירות מרובה. רדיפות המשטרה, המאסרים והגירושים גברו בימים ההם וה"אפאראט" הטכני עמל קשה להבטיח את שלום היושבים בבית הקונספירטיבי, בייחוד בצאתם לפגישות, ישיבות ואסיפות.

דניאל אהב לשיר. תכופות היה "נקרע" מכתיבה או מקריאה, מסתובב בחדר ומפזם שירים ביידיש, בייחוד את השיר האהוב עליו, "מארגאריטקעלאך אין וואלד" (קולניות ביער) של זלמן שניאור. מטעמים קונספירטיביים לא היה קולו מתרומם מעל שפמו כביכול, אבל נראה היה שהוא נהנה מאד מן השירה.

אגב, על בית זה שבבית-צפפה עברו מאורעות ליריים פחות, שעלולים היו להסתיים סיום טראגי. היה זה בימי הפרעות של 1929. אני ואניוטה היינו כבר בדמשק. דניאל נעדר אז מן הארץ. בבית הקונספירטיבי גר אז יוסף ברזלי, ויחד אתו שליח הקומינר טרן, הסינטור הצ'כי שמראל, תושבי הכפר, שראו בגרי הבית יהודים, זממו להתנפל עליהם. יוסף ושמראל ניצלו ממוות בטוח ברגע האחרון, כשחברי המפלגה הזעיקו את ה"הגנה" מירושלים והעבירום תחת משמר כבד מבית-צפפה. שמראל, שחש בפרעות מקרוב וניצל הודות ל"הגנה" האימפריאליסטית, הצטרף תחילה לדעת המפלגה שמיאנה לראות בהן התפרצות אנטי-אימפריאליסטית, אך גם הוא נכנע לבסוף לדעת הקומינטרן.

קמצנותו של הוועד הפועל הערבי

לא קל היה לדניאל לשכנע את הקומינטרן לקבל את פק"פ אל שורותיו, וכפליים קשה היה לו להתגבר על הקשיים שעוררה הצטרפות זו במפלגה עצמה ומסביבה. במלוא מובן המלה אפשר לומר שהוא ניהל מאבק מבחין ומבפנים.

ראשית-כל היה עליו לשכנע את חברי קפ"פ, יריביו החריפים, בצורך האיחוד עם פק"פ, כי זאת דרש הקומינטרן כתנאי לאישור סניפו בפלשתינה. היה זה תפקיד על-אנושי בתנאי ההשמצות והשיקוצים ההדדיים שהטילו שתי הקבוצות הקומוניסטיות אחת על רעותה, ובכל-זאת מילא אותו דניאל בהצלחה. יוסף ברזלי היה אחד הראשונים מנהיגי קפ"פ שעבר אל צדו. כפי שסיפר לי באחרונה, הושפע אז מאד מן הארגומנטציה של דניאל באשר לסיכויי הפעולה בהסתדרות והחזות שהעלה לפניו מתהליכי ההתפתחות בקרב ה"ישוב".

אחרי יוסף הצטרפו לפק"פ יתר מנהיגי קפ"פ ואתם רוב חבריהם. פרט לאיטקין ועוד כמה קנאים ששללו כל אפשרות של קיום מפלגה קומוניסטית בארץ, ורובם הגדול של אלה נסעו לחוץ-לארץ. אולם כשבטלה האופוזיציה מבחוץ קמה אופוזיציה בתוך פק"פ. זו היתה מורכבת בעיקר חסידי קפ"פ לשעבר ואליהם נוספו דווקא אלמנטים מבין אלה שלא רצו לוותר על הסעיף הפלשתינאי. היה זה ה"טאנדם" משה—מנחם<sup>11</sup> והנהגרים אחריהם, אשר יחד עם הנקודה הפלשתינאית איבדו גם את אמנותם במפלגה וגם את מקומותיהם בוועד המרכזי. עכשיו טענו אף הם שבארץ אין מקום למפלגה קומוניסטית והם הציעו להפוך את המפלגה לחוגים מארקסיסטיים עיוניים. ברבות הימים טושטשו ההבדלים בין האופוזיציונרים מקרב חברי קפ"פ לשעבר וחסידי משה—מנחם. כולם הפנו את חיצו בקרתם המרה נגד ה"אפאראצ'יקים" וה"פונקציונרים", נגד מה שהם כינו "אופורטוניזם" לגבי ההסתדרות, נגד ההשתתפות בבחירות לאספת-הנבחרים, ובעיקר נגד האיסור לעזוב את הארץ, שאותו הטילה המפלגה על חבריה. בקרב האופוזיציונרים בשטח זה היו כאלה שהרחיקו לכת ופנו באורח הפגנתי אל הוועד הפועל הערבי בבקשה לעזור להם לעזוב את הארץ. כה גדולה היתה קמצנותם של חברי הוועד הנ"ל, או סלידתם מכל מגע עם יהודים, עד שהם לא נענו לבקשה זו. רבים מן האופוזיציונרים האלה מצאו אפשרויות אחרות להגשים את משימתם. אחרים נשאר בארץ על-כרחם. בתוכם אותו זוג סימפתי, טיפוסים אמיתיים של עמלים ישרים, שצריפם בכרם-התימנים שימש בימים ההם זמן רב בית-ועד למפלגה ולפראקציה. כל היום וגם בערבים ישבו שם חברים בישיבות או סתם בשיחות כשבעלת הצריף כפופה על גיגית-הכביסה ובעלה, שהפך אחר-כך טפסן סוג א', עוזר על-ידה ומגהץ בידו (הם התפרנסו מפכיסה). עכשיו הם סבא וסבתא מאושרים, הורים לבת חברת-קיבוץ.

#### ציונות אנטי-ציונית

פק"פ ויתרה על ייחודה היהודי וקיבלה עליה את צו הקומינטרן להיעשות מפלגה ערבית בהרפכה ובתכונה. בינתיים היתה מורכבת אך-ורק יהודים, להוציא ערבים בודדים ביפו ובחיפה, ופעולתה התנהלה בתוך הישוב היהודי. אז היו לה כמה תיאוריות מקוריות, לא חיקוי סתם של המצע הקומוניסטי המשותף לכל הארצות הקולוניאליות. מיד לאחר מלחמת-העולם השניה נזדמן לי לשמוע בפאריז את נאומיהם של מנהיגי מק"י, מאיר וילנר ושמואל מיקוניס. הם פיתחו את התיאוריה של שילוב האינטרסים של הישוב היהודי והערבי במאבק נגד מדיניות-המכס של השלטון הבריטי, המפריעה את ההתפתחות הכלכלית של הארץ — האחד ביתר-הצלחה ומשנהו בגימגום-מה. דימיתי אז לשמוע קולות מן העבר.

תיאוריות אלו היו, כאמור, בעיקרן פרי מחשבתו של דניאל, התוודעתי אליהן מתוך קריאה בספרות פק"פ והפראקציה עוד קודם הצטרפותי למפלגה ולמדתי על-בוריין לאחראי-מכן. אין בידי להביאן כלשונן מהמקור, וגם אין זה מכוונתי, כפי שהסברתי בראשית הפרקים האלה: אני מסתמך על זכרוני ועל התרשמותי מאז. עם זאת חזקה

עלי שהדברים נכונים, שהרי כה הרביתי לדבר ולהרצות עליהם משך ארבע שנות פעילותי בפראקציה ובפק"פ...

היו אלו תיאוריות "פררפולשתינאיות" ביסודן, אם גם בכסות של אנטי-ציונות חריפה. פק"פ ויתרה על הסעיף הפלשתינאי, אך החליפתו במה שאפשר לקרוא לו "ישוביזם". לפי תיאוריה זו לא די שהציונות היא ריאקציונית, בורגנית, לאומנית ובעלת-בריתו של האימפריאליזם אלא שהיא גם פשטה את הרגל. במידה שהיא קיימת רק מפריעה היא את התפתחות הארץ, כולל ה"ישוב" עצמו. כדי שיישוב זה יתפתח ויגדל, עליו להשתחרר מן האפוסטרופסות הציוניות, לחדול מהקמת משק לאומי נבדל, ולהשתלב בתהליכים של התפתחות הארץ על כל יושביה.

את התעמולה למען ה"עליה" ואת ארגונה יש להוקיע כמעשי-מרמה — הורתה תיאוריה זו — אך עצם התופעה הזאת היא תהליך היסטורי, כורח אובייקטיבי, תוצאת התנאים המדיניים והכלכליים אשר בהם חיים המוני היהודים בארצות מזרח-אירופה, שאז היו נתונות, רובן-ככולן, לשלטון ריאקציוני ואנטישמי מובהק. ולא רק המוני העמלים היהודים במזרח-אירופה חיים בתנאים כאלה: גם העשירים בהם, ואפילו אלה החיים בארצות הדמוקרטיות של מערב-אירופה ואמריקה, נדחפים היו להגר לארץ עקב המשבר ששרר אז בענפי-הכלכלה היהודיים המסורתיים (טקסטיל, הלבשה וכו') ועקב אפליה גזעית ודתית. אין זה ענין לאידיאולוגיה, טענה פק"פ, ואין זה חשוב אם הדבר מוצא חן בעינינו או לא; זהו תהליך טבעי, בדומה לתהליך של הצבר ההון, או הנדידה מן הכפר אל העיר — עובדה היסטורית ולא עוד, וכמו שאין הגיון להתנגד להצבר ההון, או ליציאה מן הכפר, כך אין הגיון במלחמה נגד הגירה יהודית לארץ-ישראל.

זאת ועוד: פק"פ ראתה בהצהרת-בלפור את ברית הציונות עם האימפריאליזם האנגלי, לעגה לבית הלאומי שתחת משמר הפידונים האנגלים, והוקיעה את תכניה נגד העם הערבי. יחד עם זה הכירה בעובדה שהמוני היהודים הסובלים מרדיפות ומחוסר-בטחון בפולין, רומניה, הונגריה וכו' מקווים למצוא מקלט בטוח בארץ-ישראל. גם ההון היהודי, הנדחק משוקי הארצות אשר בהן הוא נמצא מטעמים לאומיים ובלחץ התחרות הקפיטליסטית המחריפה, מחפש לו משק לאומי, יהודי.

תיאוריה "ציונית" זו היתה מלווה בקורת עוקצנית כלפי אלה הבאים לארץ לשם גישומה. תוך קביעת העובדות התלווצצה פק"פ על ה"לופט-מענטשן" (אנשים החיים מאוויר), כפי שהיו נוהגים אז להגדיר את קיומם החברתי של המוני היהודים במזרח-אירופה, ועל המתווכים הבורחים מן המציאות תחת להיאבק על שינויה, אך הסבירה שאין הם מסוגלים לעשות זאת בגלל אפיים החברתי.

והוא הדין ב"בנין הארץ". פק"פ יצאה חוצץ נגד הציונות, המטילה את נטל הבנין על הפועלים, אך היא לא שללה את המשימה עצמה. בחברה הקאפיטליסטית, היינו טוענים, מחולקים התפקידים: על הבורגנות לספק את האמצעים הדרושים לפיתוח הארצות הנמצאות תחת שלטונה, ואילו הפועלים ממלאים את תפקידם ממילא — בעבודתם, בויצת-אפסם ובדמם. אסור לדרוש מהם יותר.

## חזות קאפיטליסטית

מתוך הנחה זו התנגדה פק"פ למדיניות-שכר המיוסדת על הצרכים של בנין-הארץ, יצירת עבודה והקמת משק-פעילים. היא דרשה להטיל את הדאגה לחסרי-עבודה על ההנהלה הציונית, הממשלה והעיריות, ההנגדה בתוקף להקמת ה"משרד לעבודות ציבוריות" (אשר ממנו צמח הענק "סולל בונה") ול"כיבוש העבודה" מידי הפועלים הערבים בסקטור היהודי על-ידי הורדתם ממקומות-עבודתם או התחרות בשכרם. שיטת הקבלנות, שהיתה נפוצה אז מאד בקרב פועלי-הבנין, היתה בעיניה אמצעי לניצול-יתר, ובקבוצות שקמו בעקבות שיטה זו ראתה גורמים המפריעים להתפתחות ההכרה המעמדית בין הפועלים, זורעים תחרות, פירוד וסיכוסוכים ביניהם. פק"פ דרשה מן ההסתדרות להתרכז אך-ורק בהגנה על האינטרסים המקצועיים היומיומיים של הפועל, לנטוש את הקונסטרוקטיביזם ולהתרכז במלחמה מעמדית.

פק"פ לעגה להכניות של הקמת משק סוציאליסטי ("חברת-עובדים") בסביבה קאפי-טליסטית חחת שלטון קולוניאלי. היא הוקיעתו כפרי דמיונם של בטלנים, בחוריי-ישיבה, הווי הזיות-שווא. היא היתה גדה לקיבוצים ולחבריהם האידיאליסטים התמימיים. התלוצצה, כאמור, על סוציאליזם-של-דלות, שהיה אמנם אז מנת-חלקם, וניבאה רעות למחזיקים בו. פק"פ לא האמינה בקיומם ובהתפתחותם של הקיבוצים והתנבאה להפיכתם למשקים פרטיים. אגב, כל ההתישבות העובדת נדונה, לפי דעתה, לגורל דומה, כי "הקרנות הלאומיות" לא היו בעיניה אלא מוסדות-הונאה המכניסים את הקרקע למפעלים פרטיים נושאי-רווחים — בכספים הנאספים מהמוני היהודים בתפוז צות ובעבודתם של חברי הקיבוצים ויתר גופי ההתישבות השיתופית והקיבוצית.

ככל שייראה הדבר פאראדוקסלי, עובדה היא שהמפלגה הקומוניסטית בארץ-ישראל האמינה באפשרות של התפתחות קאפיטליסטית בארץ לפני ארבעים שנה, כשהדבר היה מוטל בספק בעיני הרבה ציונים לא-סוציאליסטים, התנבאה להתפתחות כזאת ותמכה בה. ופק"פ לא הסתפקה באמונה זו: היא הטילה את האחריות למשבר הקשה של אותן שנים על הציונות ועל שיטות ההתישבות שלה וראתה בהתפתחות הקאפי-טליסטית את המוצא מן המשבר. רעיונות אלו פותחו בהרחבה בשתי חוברות פרוג-ראמטיות שהופיעו בשנים 1924/25. הראשונה נשאה את השם: "מאטעריאלן צו אן ארבעטער פראגראם" (חומר לתכנית פרוליטרית), היתה חתומה בראשי תיבות צ. ק. (צענטראל קאמיטעט — הוועד המרכזי, כלומר של המפלגה), ונשאה את השם שהגדיר בשלש מלים את הפרוגראמה האנטי-ציונית, ה"ישובית" של פק"פ: "קריזיס אדער באנקראט?" (משבר או פשיטת-רגל?). בתוך החוברת היתה תשובה: אין זה משבר אלא פשיטת-רגל מוחלטת של הציונות, שהביאה לידי משבר זה. המוצא ממנו נעוץ בהתנערות מן השיטות הציוניות, בהסרת המגבלות מדרך ההתפתחות הקאפי-טליסטית, הן מצד המוסדות הציוניים והן מצד השלטון המנדטורי, בויתור על המשק הלאומי ובהשתלבות במשק הארצי, תוך שיתוף-פעולה עם האוכלוסיה הערבית.

רעיונות אלה נשנו-וחזרו בחוברות המרובות שהיו פק"פ והפראקציה מוציאות בשנים ההן — קצתן ליגליות, שהיו מופיעות תחת שמות שונים שבכולם נזכרת המלה

'ארבעטער' (פועל): "ארבעטער געדאנק", "ארבעטער וועג", "ארבעטער פראבלעם-מען" וכד' (רעיון הפועל, דרך הפועל, בעיות הפועל...), כל זה כדי להטעות את השלטונות שסירבו להעניק רשיון לכתב-עת קומוניסטי בעל שם קבוע. כתב-עת כזה, בטאונה הרשמי של המפלגה, היה מודפס במחתרת ונשא את השם "פארויס" (קדימה). גם שתי החוברות הפרוגראמטיות הנ"ל הוצאו במחתרת בגלל תכנן הדוקטרינרי המובהק. הן היו אז האורים-והתומים של המפלגה לחבריה והן גם עכשיו המקור המוסמך ביותר להכרת תורתה של פק"פ בתקופת הצטרפותה לקומוניטרן וסמוך לאחריה.

החזון הקאפיטליסטי של פק"פ לא היה מקרי. ראשית, תאם חזון זה את הקונצפציה הקומוניסטית, שהכירה בתקופה ההיא בצורך בהתפתחות דמוקרטית רכושנית במוש"בות, לפחות בשלב ראשון אחרי שיחרורן, קונצפציה שהיתה קשורה בהכרת תפקידה הפרוגרסיבי של הבורגנות הלאומית באזורים הללו. שנית, היא נבעה משלילת דרכיה של ההסתדרות ומן המאבק נגד הקונסטרוקטיביזם שלה. שלישית, חזון קאפיטליסטי זה שימש תרופה לפשיטת-הרגל של הציונות ותחליף לציונות, אף נתן ביטוי לאמונה בהתפתחותם של הארץ וה"ישוב". כי פק"פ לא נואשה מגורלו של ה"ישוב". היא אף נלחמה נגד רגשי הייאוש שתקפו אז חוגים רחבים בציובריות העברית ויצאה חוצץ נגד העזיבה וה"ירידה" — אם גם בלשונה שלה ובדרכיה-היא.

המפלגה אסרה על חבריה לעזוב את הארץ ללא סיבה מספקת ואישור מן המוסדות המפלגתיים. היא ראתה בעזיבת הארץ בריחה מן החזית. היא לעגה למנהיגים הציונים, השופכים דמעות על רוע-הגורל תחת לארגן את ה"ישוב" למאבק נגד האימפריאליזם. "לא קינות ולא תחנונים — מאבק מהפכני!" דרשו תעמלני המפלגה. הם התקוממו נגד אשמת הבגידה שטפלו על היורדים. "לא בוגדים הם אלה הרוצים לעזוב את הארץ", טען אז דניאל בשפתו הנמלצת, אלא "נשמות ציוניות אומללות", שהוטעו עלידי הציונות והן מבקשות דרך להיחלץ ממנה. אך עם זאת התקוממה המפלגה נגד הירידה — נגד "בהלת הבריחה", רגילים היינו לומר: היא קראה לארגון מהפכני ולמאבק בציונות ובאימפריאליזם. הפועל צריך לדעת, היינו טוענים אז, שהמוצא מאבטלה, מניצול ומעוני איננו בהגירה מארץ אחת לחברתה אלא במאבק במקום למען הטבת מצבו, למען שינוי התנאים הסוציאליים.

#### טריטוריאליזם, יישוביזם, ראדיקליזציה

את פשיטת-הרגל של הציונות הסבירה פק"פ בשורה של סתירות אורגאניות אשר בהן הסתבכה. מצד אחד, טענה המפלגה, זקוקה הציונות לפיאודליזם, המאפשר לה לרכוש קרקעות ולהקים משק יהודי נבדל, אולם מצד שני מחוללות העליה וההתיישבות היהודית התפתחות כלכלית ההורסת את התנאים הפיאודליים ודורשת את ביטולן של שיטות המסים האגראריים מימי התורכים. התעשייה היהודית מצדה נפגעת משיטות אלו, נוסף למדיניות המכס והמס הקולוניאלית המכבידה על קיומה ועל התרחבותה. המשק היהודי זקוק לדמוקרטיזציה של המשטר, להשתתפות בשלטון,

לקביעת מדיניות התואמת את צרכיו — בעוד שהציונות נדונה לתמוך במנדטור הבריטי, בן־בריתה.

ניגודים וסתירות אלה מביאים לידי סיכסוך מחמיר והולך בין הציונות לבין צרכי ה"ישוב", מעודדים גיבוש חברתי, דיפרנציאציה מעמדית והלכידות מהפכניים בקרב הפועלים היהודים, וראדיקליזציה מזוהת בקרב ה"ישוב" בכללו. עם ש"ישוב" זה מתערה בארץ ומכה בה שרשים, לא די שהוא משתחרר מן האפטרופסות של הציונות אלא שהוא נכנס במאבק מחריף והולך אתה. וככל שהמאבק מחריף, כך ה"ישוב" מתקרב והולך אל האוכלוסיה הערבית וחלקיו השונים מתקשרים בשותפות־אינטרסים וגורל אל החלקים המתאימים של האוכלוסיה הערבית. פועלי שני העמים נדחפים לסולידאריות לשם הגנה על האינטרסים המעמדיים המשותפים להם; הקיבוצים והמושבים מחפשים להם בני־ברית בקרב הפלחים; שני הגורמים האלה, כולל ההסתדרות אשר בה הם מאורגנים, חייבים להיות שליחי ההיסטוריה, הקידמה והסוציאליזם לא בהקמת חברת־עובדים לאומית אילו־זו־רית אלא בהריסת המחיצות הלאומיות, בהתקרבות לפועלים ולפלחים הערבים, בארגון משותף ובמאבק משותף למען האינטרסים המעמדיים שלהם. הבורגנות היהודית שוב אינה יכולה להסתפק בשוק היהודי הצר. בחתירתה הטבעית להתרחבות היא הודרת לשוק הערבי ומתקשרת בקשרי אינטרסים חיוניים אל עמיתה הערבים, הסובלים כמוה מן המדיניות המנדטורית, המטילה מסים כבדים על יבוא של המריגלם וציווד תעשייתי ומציפה את השוק המקומי בתוצרת־חוץ פטורה ממכס, לרעתם של התעשיה הצעירה ובעלי־המלאכה המקומיים. גם האיכרים היהודים, למרות היותם "בועזים", מופיעים בתיאוריה זו כממלאי תפקיד פרוגרסיבי, אנטי־ציוני ואנטי־אימפריאליסטי, ע"י שגם הם נדחפים למאבק נגד התנאים הפיאודליים בחקלאות, ואפילו על־ידי שהם מעסיקים פועלים ערבים, גם אם זו עבודה זולה. העיקר: הם הורסים את המחיצה הלאומית ומזרזים את ההתקרבות ההכרחית בין הפועלים היהודים והערבים, על אף הניגודים שביניהם בשלב הראשון.

כל הגורמים היצרניים האלה מתוך ה"ישוב" אינם יכולים להסתפק במוסדות לאומיים (אסיפת־הנבחרים, הוועד הלאומי וכו') ובאוטונומיה לאומית, כביכול, אשר בעזרתם רוצה הציונות להפריע למאבק נגד השלטון המנדטורי. צרכיהם החיוניים דורשים דמוקרטיזציה של המשטר, השפעה ופיקוח על דרכי השלטון, ויותר יותר הם נדחפים לשיתוף־פעולה משקי ומדיני למען הקמת מוסדות־יצוג נבחרים של כל התושבים.

מתוך תפיסה זו נבעה הפרוגנוזה בדבר קיום משותף של שני העמים, והיא שנתנה כעין משען מעשי לאמונה התמימה והעזה באינטרנאציונליזם. פק"פ נזהרה שלא להעמיק חשוב בענין זה ולא היתה לה דעה ברורה על עתידו של מיעוט יהודי תחת שלטונו של רוב ערבי. היא האמינה שלא יאונה לו כל רע ודחתה את פתרון הבעיה לאחר המהפכה הסוציאלית. את המתרחבות בין שני העמים היתה מיחסת למדיניות הבריטית של "הפרד ומשול" ולמדיניות הלאומנית של הציונות. הכל ישתנה, היתה מבטיחה, כאשר תיפסק הפראקטיקה של "כיבוש עבודה" ו"כיבוש אדמה", תחלנה

ההסתה, הורות וההתבדלות ויקום אותו שיתוף-פעולה בין שני העמים שההתפתחות ה"אובייקטיבית" מחייבתו. קורה הפרדה לא יהיה אז לאומי אלא מעמדי. בקרב שני חלקי האוכלוסיה יתגבשו האינטרסים האמיתיים המשותפים ותחול דיפרנציאציה חברתית בין נושאייהם של אלה; עמלי שני העמים יתעוררו להכרה מעמדית, וישוב אחד לא יחתור להשתלט על משנהו ולדכאו. במשטר הסובייטי נהנים כל העמים משוויון-זכויות ומאוטונומיה לאומית חפשית, ואין שום יסוד להניח שלא יקרה כדבר גם בארץ — היינו טוענים באותו הגיון ובאותה התלהבות שבהם מק"י כיום מבטיחה שלום עם הערבים וקיום בטוח של מדינת-ישראל אם אך יוחזרו הפליטים הערבים למקומותיהם והעם הפלשתינאי יקבל את זכויותיו הלאומיות.

במסגרת המבנה המאקסיסטי הזה, והפרוגנוזה שובת-הלבבות בדבר חיסול השנאה בין יהודים וערבים, הועידה פק"פ תפקידים מהפכניים היסטוריים להסתדרות, המשת לפועל הערבי דוגמה מושכת לארגון ולמאבק; לקיבוצים, ששדותיהם גובלים עם הכפרים הערבים, ולאותו האלמנט הוותיק של ה"ישוב" שהתערה בארץ, נטש את מנטאליות המהגרים ושילב את עסקיו ואת צרכיו עם עסקי המשק הארצי וצרכי הארץ כולה. בהיעדר ערבים ממש קיבלו ילידי-הארץ מביני היהודים, בייחוד דוברי-ערבית שבהם יוצאי העדות המזרחיות, מעמד מיוחד, מיוחס בתוך המפלגה, שראתה בהם סוללי-דרך להתקרבות בין שני העמים, לארגון הפועלים והפליחים הערבים, לטריטוריאליזציה ולערביזציה של המפלגה עצמה.

(ה מ ש ר י ב ו א)

## ה ע ר ו ת

1. ב. כצולסון: "מן המיצר".
2. י. נמירובסקי: "מתוך האוהל", ילקוט אחדות-העבודה ב.
3. ר' "קשת" יח.
4. ש. מ.
5. ר' "קשת" כב.
6. פ"ודור פ"ודורוביץ' ראסקולניקוב היה — יחד עם דיבנקו — גיבור הצי הבלטי, שמילא תפקיד מכריע בנצחון של מהפכת-אוקטובר. הוא היה חבר הרבנינסובייט בצדו של טרוצקי ופעל בקשר ישר אל לנין. לאחר זמן עמד ראסקולניקוב, יחד עם קירוב ואורג'וניקידזה, בראש פלוגות הגווארדיה האדומה שנלחמו נגד הלבנים והנחיתה הבריטית באזור הים הכספי. ראסקולניקוב היה האדמירל הראשון של הצי הסובייטי, מפקדו בים הבלטי ואחר-כך גם בים השחור, זכה פעמיים במיסדר-הדגל-האדום על פעולות-מלחמה. בתום מלחמת-האזרחים נתמנה ראסקולניקוב שגריר ברה"מ באפגניסטן, הצליח בתפקידו והתמחה בבעיות המזרח. בשוכו למוסקבה הפקיד הקומינטרן בידו את מחלקת-המזרח. אז גם טיפל ראסקולניקוב בפק"פ בשלב הראשון שאחרי הצטרפותה לקומינטרן. נוסף לכך היה ראסקולניקוב גם סופר מצליח: השתתף בעתונים המרכזיים "פראבדה" ו"זוידה", היה עורך כתבי-העת "מולודאיה גווארדיה"



ו"קראסנאיה נוב", שימש מנהל ספרותי בהוצאת הספרים "מוסקובסקי ראבוצ'י"; חיבר ספרים על השתתפות המלחים במהפכות פברואר ואוקטובר, ומחזה בשם "רובספייר"; עמד בראש מחלקת האמנות ב"נארקומפרוס" (הקומיסריון העממי להשכלה), והיה חבר הקולגיום של הקומיסריון. מזלו גרם והוא נתמנה שוב לתפקידים דיפלומטיים בחו"ל, וכך ניצל ממוות בטוח. מ־1930 עד 1938 היה ראסקולניקוב שגריר ברה"מ באסטוניה, בדנמרק ובבולגריה, עד שנקרא לחזור למוסקבה. האדמירל הראשון של הצי הסובייטי, גיבור המהפכה ומלחמת האזרחים, סירב לעשות זאת. הוא בחר בגלות בפאריז ומת שם בספטמבר 1939 — אומרים שאיבד עצמו לדעת — זמן קצר אחרי חווה מולוטוב—ריבנטרוף ופרוץ מלחמת העולם השנייה. מוסקבה הכריזה על ראסקולניקוב כעל "עריק" ו"אויב העם" והעמידתו מחוץ לחוק, כלומר — הפקר לרוצחי הג. פ. אר.

עתה זכה ראסקולניקוב לריהוביליטציה. הסופר טיכומירוב הקדיש פרק לתולדות חייו בקובץ המוקדש ל"גיבורי מלחמת האזרחים", שהופיע במוסקבה. "איווסטיה" הביא חלק מפרק זה בגיליון מיום 2 לאפריל 1964, ובו נאמר: "ראסקולניקוב סבל קשה מן הרדיפות בתקופת פולחן האישיות... רבים מאלה שאבדו כתוצאה מן ההפקרות ואמיהחוקיות היו מכריו האישיים. הוא נקרא לחזור למוסקבה, ידע את הצפוי לו שם, ועבר לפאריז... ראסקולניקוב לא נכנע אף בתנאי חייו הקשים באַמיגרציה. גם שם ניהל מאבק נגד פולחן האישיות של סטאלין, ופירסם הצהרה בשם: 'איך עשיתי אויב־העם?' אשר בה הגן לא רק על עצמו אלא גם על חבריו שנספו על־לא־עוול בכפם. סמוך למותו פירסם מכתב גלוי אל סטאלין שבו הוכיחו על ההפקרות ואמיהחוקיות שבמעשיו, ציין בדאגה שהשמדת הקאדרים הצבאיים (משפט טוכאצ'בסקי וחבריו — ג. ל.) מהלישה את הכוחות המזוינים של ברה"מ נוכח הסכנה הפיא־סיסטית הקרבה והולכת. ראסקולניקוב האשים את סטאלין בזיוף ההיסטוריה..."

7. ר' "קשת" כ.

8. המשטרה החשאית ברומניה.

9. ר' "קשת" יח.

10. מודונארודנאיה פומושץ' רבולוציונרום — עזרה בינלאומית למהפכנים.

11. ר' "קשת" יח.

## ז'קלין כהנוב : עדות במועבר

כדי להכיר את העדות הספרדיות והמזרחיות של ישראל כדאי יהיה לבדוק אותן על רקע השינויים שחלו בעדות-המזרח במשך המאה שעברה. הדבר שהיה אפייני לפחות לעדות העירוניות של מזרח-הים-התיכון היה עובדת התפתחותן מחוץ למסגרת המיושנות של העבר לקראת התמערבות שנשארה בכל-זאת מעוגנת באדמת האסלאם. תהליך זה של התמערבות רחוק הוא מסיומו, אף כי מהלך המאורעות הטה אותו למסלול חדש באורח אכזרי למדי. במדה שיצורי-אנוש בוחרים בחירתם ביודעים, הרי בחרו העדות האלו בהתמערבות במזרח גופו, ומעטים למדי היו אלה שפיקפקו בכך שהאסלאם גם הוא עתיד לשדד מערכתיו כדי להתאים עצמו לעולם המערבי. מאז באו גילגולים רבים, שהביאו עמם — בתוך שאר דברים — גם את קץ הסימביוז היהודית-הערבית.

התמערבות זו נתלוותה תסיסה עזה של ישובים יהודיים במרכזי פעילות חדשים עד שבא פיזור חדש והפסיק התפתחות זו, שלפי כל הסימנים נראתה הרתי-עתידות. ההתמערבות היתה בראש וראשונה פעלה של חברת כל-ישראל-חברים, שהפיצה חינוך בעל אוריינטציה צרפתית ועודדה נטיית-רוח חדשה, פתחה יותר לעולם החיצוני. בעקבות יזמתה של כ"ח באו עוד הרבה יזמות. במצרים, הארץ בה נולדתי, המשיכו בתי-הספר של הקהילה היהודית במפעלה של כ"ח, ונוסף על כך היו בתי-הספר החילוניים והדתיים — צרפתיים, אנגליים, איטלקיים ואמריקאיים — מושכים אליהם הרבה תלמידים יהודים, כשהם מביאים עמם התמערבות קוסמופוליטית למדי באפיה מכוח הריבוי והשוני של הזרמים שהתערבבו בהם.

סקר חטוף של העדה היהודית במצרים יש בו כדי להבהיר התפתחות זו בכיוון המערב, שכן מאז פתיחתה של תעלת-סואץ ב-1869, וכמעט עד לשעת הלאמתה על-ידי הקולונל נאצר ב-1956, היתה מצרים ארץ-הבחירה שבה התנהל מיוזג בין יסודות שונים מתוך היסודות הפעילים ביותר של כל הקהילות היהודיות מחופי הים התיכון ומן המזרח התיכון. בכל מקום נפרדו תאים משפחתיים מן הגרעין של קהילת-המוצא שלהם ופנו אל מרכזים חדשים, כגון מצרים, ושם העמידו טיפוס חדש של קהילה יהודית ימתכוננית, מקורית ועתירת-חיים מכוח המזיגה שהיתה מתהווה שם בין מזרח למערב. גם אם אמנם באה ההיסטוריה ועל-ידי שילוב התוצאות של מלחמת הערבים בישראל ושל החרפת הלאומנות הערבית חוללה יציאת-מצרים חדשה, כדאי וכדאי להזכיר אותה דחף יוצר שבו השקיעו כל עדות-המזרח חלק מפותחיהן החיוניים, לפי שברי לנו כי פרשה זו העידה על חיות שאין להטיל בה ספק.

מצרים היתה קרקע המיפגש והמזיגה העיקרית של יהודים שבאו מסוריה, מלבנון ומעיראק, מיוון ומתורכיה, מאיטליה ומצפון-אפריקה, וכן גם, בעיקר לאחר מלחמת-

העולם הראשונה, מאירופה המזרחית, בפרט מרוסיה. האוכלוסיה היהודית במצרים לא מנתה אלא 5,000 נפש בעת מסעו של נפוליאון, לדברי ליין בספרו הידוע, "המצרים החדשים". ממחרת מלחמת-העולם השניה מונה היתה בין 80 ל-100 אלף, וחסילה חל בדבבד עם הלאמתה של תעלת-סואץ. תקופת-הזוהר של עדה זו, שהיא יוצאת-מגדר-הרגיל בשוני שבה, ארכה כ־50 שנה, פחות מתקופת-חיי הרגילה של ילוד-אשה. רוב אלה שנקברו בה נולדו במקומות אחרים, ורבים מאלה שנולדו בה גרים עכשיו במקומות אחרים, בצרפת, באנגליה, באיטליה, בברזיל, בארצות-הברית, בקנדה — וכמובן בישראל, אשר בה מצויים כיום כ־30,000 יהודים מיוצאי מצרים.

יכולים אנו ללמוד על התמורה התרבותית ששינתה את פניה של קהילה זו אם נעקוב אחרי התפתחותה משך שלושה או ארבעה דורות. אם ארשה לעצמי להעלות כאן את קורות משפחתי שלי, הרי זה משום שהיא משקפת היטב למדי את הזרמים והמאורעות אשר הביאו בכנפיהם שינויים כה רבים במרוצת המאה שעברה.

הנה כך ישבה משפחת אבי בעיראק משך מאות-בשנים. לעתים קרובות שמעתי את אבי אומר כי ראשיתה של קהילת יהודי עיראק נעוצה בגלות-בבל, ושמבחינה היסטורית היא הגולה החשובה ביותר בזכות התלמוד הבבלי ובזכותו של ר' סעדיה גאון, ששבר את הפטירה הקראית. בדומה לרבים מבני-ארצו חש מידה של גאנה על העובדה שאבות-אבותיו אלה מעולם לא עברו את הים אף לא ישבו בספרד. בעיראק היו אותן משפחות מתחתנות ביניהן, והכל היו קרובי-משפחה במידה זו או אחרת. סבי מצד אבי, יעקב, בדומה ליהודים אחרים מעיראק ומסוריה, היה מממן את השייך רות ששימשו אז אמצעי יחיד לחילופי-סחורות בין המערב למזרח. פתיחתה של תעלת-סואץ, ופיתוחן של דרכי-החבורה חדשות, החריבו את הסחר הזה והיו מן הסיבות להגירתם של בני הקהילות האלו לאנגליה ולמצרים.

בבגדאד באה הדחיפה הראשונה להתמערבות בשנת 1880 לערך, בזכות בתי-הספר של כ"ח. חידוש אחד שהנהיגה חברת כ"ח היה זה שהקימה כיתות לבנות, וכאשר שלח סבי את בנותיו ללמוד שם עורר הדבר שערוריה בקהילה.

סוחרים יהודים כדוגמת סבי הכניסו את מוצריהן של המטוויות האנגליות, בפרט אריגיכותן, לשוקי המזרח, והם היו בין סוכני התפשטותה הכלכלית של בריטניה-הגדולה. לעתים קרובות גם היה אחד מבני-המשפחה קובע מושבו במאנצ'סטר כקונה קבוע, וכך גם עשה אחד מדודי. יצוין כי הפנייה אל הקיסרות הבריטית נסתמנה עוד קודם-לכן, ונזכיר בקשר לכך את גדלה ופריחתה של קהילת יהודי בומביי, שהם מיוצאי עיראק. מצרים, שנעשתה ממעוזיה של הקיסרות הבריטית, משכה אליה גלים-גלים של קבוצות משפחתיות מן הקהילות האלו שבמזרח.

היו עוד מניעים שהמריצו את הנדידה הזאת. כאשר שאלתי את אבי מדוע עזבו את עיראק, משיב היה שהיה זה מן התכונה לבחור בסדר, בצדק ובבטחון אשר להם ערבה בריטניה-הגדולה מאשר להמשיך בקיום עלוב בצל השחיתות ושרירות-הלב של מושלי עיראק התורכיים. בתוך המשפחה מדברים היינו בשמץ בוז על הקרובים

שנשארו בעיראק, וכאשר היו באים אלה למצרים נראו לנו טרדניים, וקצת מצחיקים, או, כמו שהיינו אומרים אז, "מפגרים".

משך זמן־מה התנהלו הדברים מחיל אל חיל, אך אם גם רבות מן המשפחות האלו אשר נושבו לא־מפבר במצרים הסתגלו למערב תחילה במכרן את מוצריה, הרי עדיין לא תפסו את מלוא היקפה של המהפכה הטכנולוגית אשר ממנה כוחה ועצמתה של אירופה. בקטנותי היתה השאלה מטרידה אותי: משתמשים היינו ברכבות, בטלפונים ובמכוניות בלי לדעת מי המציא את המכונות האלו ואיך מיצרים אותן.

רמת ההשכלה, שבמצרים היתה משתפרת והולכת בלי הרף, פתחה אפשרויות לגיוונם המודרג של משלוחי־היד, אבל רק ניניו של יעקב הזקן הסתגלו במלוא המידה למהפכה התעשייתית, רק הם למדו באוניברסיטאות וראו בכך דבר טבעי והכרחי. דרושה היתה תקופה של הכשרה, של מעבר — שלמעשה הצריכה שלושה או ארבעה דורות בתנאים הכלכליים הנוחים שמהם נהנינו במצרים — עד שתתאפשר התמורה הזאת.

קהילת היהודים של עיראק נעלמה בינתיים כמעט כליל, ובניה, שנתפזרו במשך כמה עשרות שנים, מתמזגים והולכים כיום בעדות אחרות. יוצאי־חלציהם של אלה שנושבו באנגליה לפני מלחמת־העולם הראשונה או מיד לאחריה גאים על היותם יהודים אנגלים. אחרים, שיצאו מעיראק או ממצרים, מתאחים בארצות־הברית, ושם הם משתלכים ביהדות האמריקאית. ולבסוף, מאז מלחמת הערבים בישראל, באו לישראל 100,000 יהודים מעיראק. הרבה מן המשפחות האלו הפוזרות מקיימות ביניהן קשרים רצופים, אבל העובדה עומדת בעינה שהן משתלכות בדפוסים חדשים, שונים מאד מאלה של העבר, אשר, חוץ מאשר אולי בישראל, כבר אין בהם כמעט ולא־כלום מן המזרחי.

משפחת אמי מוצאה מתוניסיה. שם היו מדברים איטלקית וניב יהודי־ערבי עסיסי. אף שבקרב יהודי תוניסיה מצוי למדי הטיפוס הֶבְרֵי־י, נוהגים הם להתפאר באבות־קדומים שבאו מספרד. ממונאסטיר, העיר שבה התגוררה המשפחה, יצאו אבי־אמי ואחיו הבכור לתוניס, ושם התפרנסו למחייתם כרוכלים ועירים. היה הדבר בראשית הכיבוש הצרפתי. עניים היו, וכמעט נבערים־מדעת, ורק בדי־עמל קראו מעט עברית. כנגד זאת היתה בהם רוח של יזמה, וכיון שעשו חיל הקימו בית־מסחר כל־בו, שבו נמצאה תעסוקה לכל המשפחה שאותה הביאו ממונאסטיר. רק הצעיר באחים הלך לבית־הספר של כ"ח ולימים השתקע בפאריז, מקום שם היה סוכן־הקניות של בית־המסחר. יוצאי־חלציו הם כיום הענף הצרפתי של המשפחה.

החל מן הדור של אמי היו הכל הולכים לבית־הספר, הן בתוניסיה הן במצרים, מקום שאליו העתיקו האחים את משפחותיהם ואת בית־מסחרם. כאשר שאלו אותם לסיבת העקירה הזאת היו משיבים שקרוב צעיר שלהם, מורה בכ"ח, הורה זמן־מה במצרים, והוא סיפר להם נסיים־ונפלאות על אותה "ארץ השפע". אפילו בלי דעת אל־נכון היכן היא אותה ארץ, התישבו במצרים.

בקטנותי התרשמתי מן העובדה כי אבות־אבותי, כשהיו באים לבקר זה אצל זה

ברוב־טכס, לא היתה להם לשון משותפת, ושאני, שדיברתי צרפתית ואנגלית, הבינותי אך בדוחק את לשונותיהם.

השנייים שהתחוללו בין דורם של אבות־אבותינו לבין דורנו־אנו מופלאים היו כל־כך בעיני אחוזי ובעיני עד שלפעמים היינו שואלות את הורינו מה היה קורה לנו אילו התחתן כל אחד מהם עם מישהו "מאותו סוג ומאותה ארץ". משיבים היו לנו — ודבר זה הוא אפייני לקהילה היהודית של מצרים בעת ההיא — ששאלה זו לא נתעוררה כלל, שפן אנחנו הננו דווקא תוצאה של תערובת. אומרים היו לנו שילדיהם של נישואי־תערובת הם מוכשרים יותר וחזקים יותר מילדיהם של נישואים "בין דודנים" המביאים לידי התנוונות, וכי טוב הוא "לרענן את הדם" בנישואים מעורבים.

בתחילה היתה המזיגה הזאת מיוחדת כמעט אך ורק לחוג הספרדי־המזרחי, והקהילה האשכנזית הקטנה, שדרך־כלל היתה דוברת רוסית ושקועה במרץ רב בפעילות ציונית, נשארה מבחוץ. אבל הילדים לומדים היו באותם בתי־ספר צרפתיים; לפעמים גם היתה הציונות מקרבתם זה לזה, ובדורי שלי היו הרבה שטחי־פעילות משותפים והרבה מקרים של נישואים בין בניהן של שתי העדות האלו.

אפשר היה לומר כי קבוצות קטנות אלו שנתלשו מקהילת־האב שלהן חשו צורך להיחלץ מן המסגרות הקפואות של העבר, לא רק בדרך ההתמערבות אלא גם בדרך היתוכם של היסודות השונים האלה לכלל קהילה אחת מורחבת, פורחת, שבהלך־נפש נשארה קרובה ליהדות הספרדית אלא שאבה חיות מן הזרמים הבאים מאירופה. לאמיתו של דבר היתה משיכה זו לאורח־חיים חדש חשובה לליכוד הקהילה החדשה הזאת לא־פחות מן הבסיס היהודי המשותף. קודם־כל לא היו קבוצות אלו גדולות עד כדי לקיים אוטונומיה קהילתית; המוסדות — בתי־החולים, בתי־הספר, מפעלי החסד — היו שייכים לקהילה כולה, ובראשם עמדו המשפחות היהודיות העתיקות של מצרים. בקרב המהגרים החדשים האלה התחוללה במהירות רבה למדי דיפרנציאציה כלכלית, חברתית ותרבותית. משפחות הבורגנות החדשה הזאת לא די שלא ביקשו להשיא את ילדיהן בתוך קהילת־האב שלהן עצמן אלא אף מתחפמות היו לשדך שידוכים שמירב היתרונות האפשריים בצדם מבחינת האושר, הקשרים החברתיים ושיעור האירופאיזציה, שנחשבה בעיניהם עד מאד.

בעצם היו שני סוגים של נישואים, האחד בין בני־זוג שנולדו באותו מקום אלא שלאחר־מכן ישבו בארצות שונות והשני בין בני־זוג שנולדו לעדות שונות אלא שהשתייכו לאותה עדה מתהווה. באמצעות סוגי נישואים אלה, שהיו אַנדוגאמיים כלפי לא־יהודים אך אַקסוגאמיים ביחס לעדות־המוצא השונות, התרקמה קהילה חדשה. בדורות שלאחר־כך התחזקה בעצם המגמה לאַקסוגאמיה, ומרובים היו הנישור־אים בין נוצרים ליהודים.

הקהילות העירוניות של צפון־אפריקה היו חדורות, אם גם בסגנון קוסמופוליטי פחות, אותה שאיפה להתמערבות, והסתמנו ניצנים של מזיגה בין יהודי המקום ליהודים צרפתיים, מזיגה הנמשכת עתה בצרפת גופה. כל הדורות האלה, בהקשרים שונים ובמידות שונות, היו דורות של מעבר בעלי תרבות מעורבת.

משבר היהדות הספרדית-המזרחית, מן המגרב ועד עיראק, נובע בחלקו מן העובדה שתהליך התמורה התרבותית שבו היתה נתונה נפסק לפתע. תחת להמשיך בכיוון הנבחר של התמערכות באסלאם עצמו, היה הכרח לשנות כיוון באמצע הדרך, לגשש אחר אפשרויות-מוצא חדשות. הקהילות הישנות של העולם המזרחי התפוררו כולן או בחלקן, אם מחמת גירושים אם מחמת רגש של חוסר-בטחון בעתיד ואם מחמת לחץ ההמונים העניים, או אף מחמת סירובן של שכבות העילית החדשות להשתלב בזרמי הלאומנות הערביים ובתרבות הערבית, לאחר שפל המאמץ הקיבוצי שלהן מכיוון היה עד אז להתמערכות.

בעקבות הפיזור החדש הזה רבים מאתנו חשים הרגשה של אבדן-דרך, ולכאורה דומה כי היהדות הספרדית-המזרחית עוברת-ובטלה מן העולם. בפזורה היהודית בכללה כל אחד משתלב בעדה חדשה, ובעצם גם בקלות רבה למדי. בישראל עדיין משתמרת היהדות המזרחית, אך רובה מורכבת כאן יסודות מן הפחות מפותחים שבקהילות העבר. בלי לכפור בתרומה החיובית של ההתמערכות ורוח החידוש שהיא מביאה עמה, יש לציין גם את התוצאות החמורות, בייחוד במה שנוגע לישראל, הנובעות מן העובדה שההגירה באה בחיפזון בטרם תספיק התמורה התרבותית להתגבש ולהקיף את כלל ההמונים העירוניים היהודיים ואת הקהילות הקטנות הנידחות, שהדחף להתמערכות לא תספיק לפעול בהן כמעט. נזכיר כאן לדוגמה, בתוך השאר, את היהודים התימנים, את הפורדים, ואת "בני-ישראל" שבדרום-הודו. פיזור חדש זה בא לעולם בשעה של ניתוק בין הבורגנות ובעלי המקצועות החפשיים שהסתגלו למערב, מצד אחד, ובין ההמון הפשוט של היהודים שהוסיפו להיות במסגרותיהם המסורתיות, מצד שני. כתוצאה מכך שמו האמידים פניהם בעיקר לארצות שונות במערב, ואילו רובם הגדול של העניים, הפחות מותאמים לעולם המודרני, שמו פניהם בעיקר למדינת-ישראל. לשונן של השכבות העליונות נעשתה אנגלית או צרפתית, והסתגלותן למערב נתלוותה לעתים קרובות ההליך של דה-יודאיזציה. לכאורה דומה שאי-אפשר היה לרפוש ערכים חדשים בלי לאבד את הישנים, ובלי להקהות את התודעה של סולידאריות וזהות משותפת. המוני היהודים המזרחיים מוסיפים היו לדבר בניבים מקומיים מעורבים בעברית, ושמרו על דבקותם ביהדות. הואיל ומשוללת היתה ההגירה הזאת לישראל אותם כוחות שהיו יכולים וחייבים לשמש לה עילית, קוראים לה "הגירה בלי ראש".

קרע זה מסתבר מן העובדה שהעקירה חלה בעיצומו של משבר התמורה. אפשר שעת הזמן היו שכבות העילית המתהוות חוזרות אל היהדות, בעוד אשר השכבות העממיות היו מסתגלות לעולם המודרני ומחדשות בכך את אחדותה של הקהילה. אבל לא כך נפל דבר, והתפחחות זו של בעלי זכויות-היתר היא בלי ספק אחד הסימנים לירידתה של היהדות המזרחית, או לפחות מסימני הזעזועים הפוקדים אותה כיום.

היהודים שגורשו מספרד יתרון היה להם עלינו בכך שהיתה להם אותה אחדות של תרבות ואמונה, והיו להם מוריי-דרך רוחניים מן הגדולים ביותר שידעה היהדות, בור בזמן שאנחנו עודנו יצוריי-כלאיים, אכולי ספקות, מחפשים דרכם ותוהים על עצמם.

במשבר הנוכחי שלנו לא קמו לנו אישים שאפשר להשוותם לאברבנאל או לדון יוסף נשיא, ממש כמו שלא היתה בתוכנו תנועה קיבוצית שתמלא לגבינו תפקיד שאפשר להשוותו לזה שמילאה הציונות לגבי היהודים של אירופה המזרחית. בינתיים הרי בגלל הקרע הזה חייב חלק גדול מן היסודות הירודים ביותר שבעדות המזרח, להתאים עצמו פתאום בישראל לעולם של המאה העשרים. תהליך זה של התמערבות, שהיה אבולוציוני בפזורה היהודית, מקום שם היו בני-האדם משתנים בתוך עדתם מפני שרצו בכך, בישראל הוא מתנהל בקצב מזורז ובתנאים קשים. העקירה גוררת אחריה את שברון הדפוסים המסורתיים של המשפחה ושל הקהילה בטרם תהיה שהות להופעתם של דפוסי-חילופים בתוך עדת-המוצא. הפארטיקולריזם העדתי עודנו חזק בישראל, ולעתים קרובות נדמה לי שיהודי-המזרח עדיין עומדים כאן בצביון שניטל מאבות-אבותי לפני חמישים שנה, מפני שחסרות להם האפשרויות שהיו לנו. חסרה להם אותה קרקע של פגישה ומיזוג, אותה תקופה של למידה שניתנה לנו במצרים. אפילו בחוגים שזכו לחינוך טוב ולמידה של רווחה, רבים הם הנוטים לחיות חיים המכונסים בתוך עדת-המוצא שלהם. רבת-משמעות היא העובדה שלפי המפקד של 1962 התרבו הנישואים בין העדות מ-5% ל-15%, אבל סיפרה זו היא נמוכה בכל-זאת אם נזכור שהדברים אמורים בעיקר בנוער שגדל כבר בישראל.

בחברה טכנולוגית, דוגמת זאת שלקראתה מתקדמת ישראל, קורה תכופות שאבות-משפחה, שהיו מוצאים מחיייתם כאומנים וזעירים או כשכירי-שכר, אין ביכולתם למצוא לעצמם סידור כלכלי, ובמשפחות מרובות-נפשות הרי הילדים הם בעיקר הסובלים מפיגור זה. דבר זה מביא בהכרח למידה של דימוראליזציה, למעין נסיגה — זמנית, בלי ספק — לעומת רוח הפעילות שפיעמה, לפחות בקהילות העירוניות של המזרח, לפני הפיזור החדש.

רק שתי עדות באו עם שכבות העילית שלהן, התימנית והעיראקית. אבל ה"מזרי" התימני אינו מכיר את העולם המודרני במידה שתספיק לו להדריך בו את צאן-מרעותו, ואילו העדה העיראקית — אף כי יש בה יסודות בעלי תרבות מערבית טובה — הרי הללו מאבדים מעיליותם מתוך שהם נשארים מסוגרים בתחומי עדתם. זאת ועוד: בישראל נתקלו העדות הספרדיות-המזרחיות בתרבות המיוסדת על המורשת של מזרח-אירופה, בעוד שרבות מן העדות המזרחיות שומרות אמונים לדפוסי היהדות המופרכים להן ולתרבות מערבית-לאטינית. כמה מאזרחי ישראל שמוצאם ממזרח-אירופה לא היו חושדים כלל, למעשה, בקיומן של הקהילות היהודיות במזרח, ממש כמו שהללו תכופות לא נתנו דעתן כמעט על היהדות האירופית. קבוצות אלו, שההיסטוריה הפרידהן, חסרות היו אותה קרקע משותפת של תרבות אחת, שעליה צומחים ומתגבשים כיום קיבוצים יהודיים באמריקה הצפונית והדרומית כמו גם באירופה, ואשר כמוה הסתמנה גם במצרים. החיים בצוות אך מתחילים עתה בישראל, והם מקיפים קשת-עדות עצומה הרבה יותר מאשר בכל מקום אחר בעולם. תחייתה של ישראל מזמנת את האפשרות, זו פעם ראשונה מאז ימים רבים, ליצור

את הציביליזציה הזאת, אך זו מצטיירת בדמות מפתיעה של סימביוזה יהודית-יהודית מורכבת. כל אלה שפה הורגלו לראות עצמם כעם אחד בזכותם של אברהם, יצחק ויעקב, עומדים נבוכים ונדהמים נוכח השוני שחוללו תנאים היסטוריים, תרבותיים וחברתיים.

הפאראדוקס שבמדינת-ישראל, וההימור העצום המתגלם בה, מתבטאים בכך שבעוד אשר בפזורה היהודית היו חולמים על שיבתם של ישראל לאדמתם הרי כאן נתקל כל אחד קודם-כל ביהודים אחרים, המטרידים את מנוחתו ונראים לו משונים, אם לא זרים. כל אחד מאתנו אין לו ברירה אלא ללמוד להכיר אצל האלמונים האלה מאתמול את דמות עמו שלו.



## נסים רזואן : פולמוס העדות בישראל

השקפתו של איש מזרח

אחת הדרכים הנאותות להעריך את בעיות־היסוד השוטפות של ארץ היא אולי לנסות ולחזות את פני הדברים כפי שהם עתידים להיות שם מקץ עשרים, חמשים או מאה שנה. ד"ר פרנאנדו הנריקס, אנתרופולוג חברתי מבריטניה שבא לביקור קצר בישראל כדי לחקור את קליטת ההגירה, אמר לא מכבר שהתהליך הנמשך של עירוב ה"גזעים" בארץ הזאת יצמיח, בתוך 100 שנה, "טיפוס" ישראלי טהור שיהיה תרכובת של כל היסודות האֶתניים, וכי אותה שעה תיעלם האבחנה המקובלת כיום בין "אירופים" ל"מזרחיים". בתוך כך הוסיף ד"ר הנריקס, לפי מה שנמסר, את ההסתייגות ש"עירוב הגזעים" הזה קרוב־לוודאי שיתעכב מחמת הבדלים ברקע, בתרבות ובחינוך הקיימים בין העדות כיום.

ענין זה של ההבדלים התרבותיים בישראל והדרכים להתגבר עליהם במהירות האפשרית מעסיק כיום כל אדם הושב בישראל, ואולם אף־על־פי, או אולי משום, שהכל מתאווים שתהליך ה"גיבוש" יהיה מהיר ועטור־הצלחה, גדולים הם הסיכונים הכרוכים בדבר, ולא מעטות הן השגיאות שנעשו עד כה. בשנה שעברה, חדשים אחדים לפני כניסתו לתפקיד ראש־הממשלה, התוודה מר לוי אשכול ואמר כי "לשעבר הייתי סבור שבעשר או חמש־עשרה שנה נצליח לשנות את פני החברה הישראלית לאחר שנעביר את הדור הצעיר בכור־ההיתוך של החינוך — גן־הילדים, בית־הספר היסודי וכיתות־ההמשך". "עכשיו", הודה מר אשכול, "אני רואה בכך תהליך ממושך וענין לדורות".

נראה בעליל כי הרבה ישראלים בעלי־משקל שותפים היו לשעבר לאופטימיות של ראש־הממשלה הנוכחי — על כל התוצאות המזיקות המתלוות בדרך־כלל לאופטימיות מעין זו. אכן, לאחר שבעבר השיגו כה הרבה הישגים שלכאורה כמעט אי־אפשר היה להעלותם על הדעת, היתה עמדתם של הישראלים כלפי הדבר, שמאין מונח טוב יותר נקרא לו "מיזוג תרבותי", מושפעת מהפרתם כי "שום דבר אינו בלתי־אפשרי". ואולם, הואיל ויש הבדל־מה בין בני־אדם למתכות סתם, התברר שהאופטימיות לא היתה במקומה כלל: התורה של כור־ההיתוך לא עמדה במבחן המציאות.

לאמיתו של דבר ניתן לומר שהאופטימיות כמעט הביאה לידי תוצאות הפוכות מן המצופה. תחת לגשת לביצוע המשימה בשובה ונחת, בדעה צלולה ובשום־שכל, לעשות את התמורה נוחה ו"טבעית" ככל שהיה הדבר אפשרי בתנאים הנתונים — הרי במקרים רבים הביאו האמצעים שפיונו למיזוג לידי לחצים בלתי־רצויים ביותר, שסופם מאיטים את תהליך התמורה ומעכבים אותה. אכן, לא נגזים אם נאמר שהופעתן

של קבוצות פוליטיות עדתיות בזמן האחרון, קבוצות אשר יש הרואים בהן תופעה שלילית דווקא, אפשר ליחסה ללחצים תרבותיים לא־פחות מאשר לשיקולים של ייצוג פוליטי.

העובדה העגומה היא, כמובן, שכל הדברים האלה היו נראים לנו אלמנטריים אילו הושם לב למימצאים אנתרופולוגיים וסוציו־פסיכולוגיים של הזמן האחרון, או אילו שקדו ללמוד מנסיונותיהם של אחרים. חברות אחרות הנתונות בזמננו לתמורה חברתית ותרבותית מאותו סוג חקרו את הגילויים הכרוכים בכך בתחום בריאות־ הנפש, בהדרכתם של עובדים מוסמכים בשטח זה, חיפשו את הדרכים הטובות ביותר למנוע גילויים אלה, ועיבדו רשימות של הוראות מפורטות ל"עובדי־תמורה" להעמידם על המעשים והמחדלים שהם חייבים בהם, אחד הכללים האלה — כפי שנוסחו על־ידי מרגרט מיד — הוא שצריך להכיר בתועלת הפונקציונלית שבאמונותיהם ועמדותיהם של בני־אדם, הואיל וכל פרט ופרט מוצא בהם המשך לאישיותו והם נוטעים בו הרגשה שהוא אדם בעל־שם, בעל־זהות. העובדה ש"רשויות הקליטה" הישראליות לא תפסו זאת היא שעוררה לעתים קרובות אותם גילויי־התנגדות חריפים ונסינות למצוא פיצוי ונקם, אשר מפניהם מזהירה מ. מיד, מצד האנשים שנפגעה בהם הרגשת ההערכה־העצמית. רבים מאלה הגיעו, במובן ממשי מאד, לידי כפירה באפשרות ללמוד דבר כלשהו מאלה שביוזו כל־כך את אורח־החיים היקר בעיניהם, אף נמנעו מהשתתף עם הללו בשום דבר שמוחץ ל"פרנסה".

ואולם מטעם זה או אחר הרי אלה המדברים בשם "מיוזג העדות", או הצריכים לעסוק בו בפועל־ממש, מתעלמים בעקיבות מכל המימצאים הללו של הפסיכולוגיה והאנתרופולוגיה החברתית, שזיקתם למצב בישראל נראית בעליל. ואמנם, אחת התופעות המוזרות ביותר במוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל היא שהם מגלים ענין מועט כל־כך בענפי המדע החשובים האלה. בארץ שהיא ממש מעבדה אנושית, בארץ שבה למעלה מ־70 ארחות־חיים שונים שרויים בכפיפה אחת, בארץ שבה מגעים תרבותיים ותפוצה של תרבויות מתרחשים יום־יום תחת חטמך, הרי הזנחה כזאת גובלת עם שערוריה; על־כל־פנים ודאי שאי־אפשר להבינה. ואין האשמה חלה על האוניברסיטאות בלבד; היא רובצת בעיקר על אותם מוסדות שיש להם נגיעה בקליטה — כגון הסוכנות היהודית, משרד החינוך, והצבא.

היעדר מזור זה של התעניינות במדעי־התרבות גרם שאפילו עצם שימושה של המלה "תרבות" בישראל נשתבש במידת־מה. שימושה של מלה זו בלשונות אירופה הוא עצמו עבר כמה וכמה גילגולים. ההוראה שבה משתמשים כיום במלה "תרבות" סופרים ועתונאים בישראל — כלומר: כלל האמנויות וההתפתחות האינטלקטואלית בחברה בכללותה — היא זו שהיתה מקובלת באירופה עוד באמצע המאה שעברה. התרבות במובן שלאחר המאה ה־19, כמושג המציין אורח־חיים שלם, חמרי, אינטלקטואלי ורוחני — ובהוראתה המודרנית, בחינת סך־הכל של אורח־חיים, הרגלי התנהגות ומחשבה — אינה ידועה בחוגים אלה. מובן שאם נשתמש בהוראה זו נוכל לומר שתרבות ישראלית מיוחדת איננה בנמצא — או שלכל המוטב היא נמצאת בתהליך

של התהוות. בארץ־הגירה הרי זה בלתי־מציאותי בתכלית לדבר על "תרבות" מגובשת, מוגדרת כהלכה.

אחד הקשיים שבמצב הקיים הוא שהתושבים הוותיקים של ישראל מתעלמים בעקיבות, ולפעמים בקשי־עורף, מן ההנחה הזאת, שהיא יסודית בפועל־ממש. דומה כי רובם סבורים כי למרות שוני התרבותי שהובאו עלידי המהגרים החדשים יש כביכול גרעין מוצק של תרבות ישראלית, שקוויה הכלליים כבר נקבעו והוגדרו אל־נכון לפני הקמת המדינה. לפי סברה זו הרי חדשים־מקרו־ב־באו, כולל אלה שבאו מן המזרח, חייבים, יכולים ועתידיים להיקלט בתרבות הזאת של ה"ישוב" הישן. במעמד־הדברים הזה לא היה מנוס מאכזבה, ומאֶלף הוא לציין כי האכזבה באה דווקא במקום שבו לא ציפו לה — רוצה לומר, בתחום חינוכם של ילדי המהגרים. לשון אחרת, "כור־ההיתוך" החינוכי, שעליו דיבר מר אשכול, לא הצליח לעצב אפילו את הילדים — שרבים מהם ילידי־הארץ — במעין דמות אחידה של נוער ישראלי. אדרבה, דבר זה שימש רק ליצור פער חינוכי בין העדות, פער הנוטה להתרחב ולא להצטמצם.

היו שהבחינו באַנּוּמליה זו, אבל אזהרותיהם לא נשמעו. בדברו לא מכבר על רמתו האינטלקטואלית והרוחנית של הסטודנט הישראלי הממוצע סח פרופ' אדם מנדילוב, ראש המחלקה לאנגלית באוניברסיטה העברית, לעתונאי מקומי שלדעתו רבה מדי השאננות בישראל בעניינים הנוגעים לחינוך והשכלה. כדוגמה ראשונה לחסרונותיה של מערכת־החינוך הישראלית הזכיר את העובדה שהיא לא הצליחה לפתור את הבעיות של מיוזג העדות. המורה עוד יותר, הוסיף ואמר, היא "העובדה שלא הבאנו בחשבון את הרקע התרבותי, החברתי והלשוני של המוני הילדים שבאו אלינו. התאמנו את המנגנון החינוכי שלנו לצרכיהם של טיפוסים אירופיים מסוימים... (וביססנו אותו) על אמות־המידה החברתיות, דפוסי המחשבה והמעמד הכלכלי שלהם". במונחים אנתרופולוגיים, סיים פרופ' מנדילוב, תרבותם של אלה שבאו אלינו ממקומות אחרים אולי היא גבוהה, אבל היא שונה מן התרבות שעל דפוסייה הקמנו את מערכת החינוך שלנו".

כנגד תפיסת־התרבות הפולורליסטית הזאת נוהגים להעמיד את הדעה שישראל אינה אמורה להיות חברה מסוג כזה שאם מחר, דרך־משל, יהיו יהודי סין מכריעים בה במספר, הריהי עתידה, או צריכה, לסגל לה פתאום את דפוסייה של התרבות הסינית. אכן, השאלה איזה מין חברה אמורה החברה הישראלית להיות — אין עליה כל תשובה מוגדרת או מפורשת. אף־על־פי־כן, העובדות כמעט אינן מניחות לנו מנוס מן המסקנה: זאת היא חברה האמורה להתיסד על הדפוסים החברתיים, התרבותיים והכלכליים של "טיפוסים אירופיים מסוימים". האמת היא שברגיל מתכוונים באמירה נדושה כגון "שילוב העולים בחברה ובתרבות הישראלית", תכופות אם לא תמיד, לאידיאל המפוקפק־למדי של "עיצוב" המהגר מאסיה וצפון־אפריקה בצלם הדומה מאד לדימוי־העצמי של המתושבים הוותיקים, הלא־מזרחיים.

בקשר לכך כדאי לציין שמהגרים חדשים מארצות "אירופיות מסוימות" חדלים עד־מהרה להיחשב "עולים חדשים"; מפאן שבמובן ידוע כינוי זה מוסב כיום אך־ורק

על יוצאי ארצות מזרחיות, ולפעמים אפילו על ילדיהם. (ידיד אחד, יהודי מגרמניה הנמצא בארץ זה למעלה משלושים שנה, אמר פעם לכותב השורות האלו כי לאמיתו של דבר לעולם אינך חדל מהיות עולה חדש, אלא אם כן במקרה מוצאך מארצות תחום-המושב של מזרח-אירופה!). העמדה הזאת הקיצונית למדי, אף שלא לעתים קרובות היא באה על ביטויה, היתה הנחת-היסוד שהדריכה את מדיניות המיזוג הרשמית. היא מקובלת גם בחוגים בלתי-רשמיים, איש-רוח ישראלי אחד אכן כתב לא מכבר כי מיזוגם של יהודי המזרח בחברה הישראלית ניתן להשיגו "רק על-ידי השתפנוות". עוד אחד כתב כבר לפני 13 שנה לאמור כי צו-השעה בישראל הוא "לנקות ולטהר את האחים (המזרחיים) מחלאת המזרחיות".

בכללו של דבר, אפוא, הרי תחת להדגיש את הדומה בתרבויותיהן של העדות היהודיות השונות בישראל מדגישים את המבדיל ביניהן. אולי חבל שכך אירע, אך אין הדבר מפתיע אף כמלוא-נימה. נסיונותיהן של שאר ארצות-הגירה, בפרט של ארצות-הברית, הם מאַלפים בהקשר זה. בספרו על ההגירות הגדולות שהעמידו את העם האמריקאי של ימינו מספר ההיסטוריון אוסקר הנדלין איך, בימי אותן ההגירות ההמוניות, היו ה"ותיקים" של אמריקה חושבים על נושאים אלה. "היתה", כותב הוא, "דור-משמעות יסודית במחשבתם של אלה שדיברו על 'טימוע' בשנים ההן. הם הגיעו לכלל השקפה משלהם שהתרבות האמריקאית נקבעה, עוצבה מעצם תחילתה מכוח העובדה שלא הוכלל בה ההמון הגדול של מהגרים שאינם אנגלים או, לפחות, טבטונים. והנה אותם בני-אדם שהועמדו מחוץ-לתחום חוקה היתה עליהם שישתנו כדי שיהיו ראויים לחלקם באמריקניות. אכן, אפשר היה לחולל תהליך זה רק על-ידי ריבוי המגעים בין התושבים הוותיקים לחדשים, על-ידי שיתוף במקומות-עבודה, כנסיות, מגורים. ואולם למעשה הרי האדם שהתקרא אנגלו-סקסי מצא את הקירבה לאחרים שעתה-זהו באו לארצות-הברית בלתי-נוחה וצורמת את החושים, ובחיינו הפרטיים חתר לא לצמצם אלא להרחיב את הפער בין מעמדו למעמדם שלהם".

כבישראל כיום בארצות-הברית בימים ההם. את הקולר מוסיפים היו לתלות בצווארי-הם של המהגרים. ראשית-כל האשימו אותם בעצם עניותם: "הרבה אזרחים יקירי רוח, שנתעטפה עליהם נפשם למראה המצוקה במשכנות הפועלים, נרתעים היו מן המחשבה שמומים חברתיים כאלה הם מגידוליו של העולם החדש. גדול היה הפיתוי ליחסם למגרעותיהם של החדשים-מקרוב-באו, ללא-יצלחות, לרישול ולבערות שבהם, ולא לקוצר-יכולתם להשתכר למחיתם", ואולם בסופו של דבר, כיון שדור-המשמעות ואי-העקיבות בעמדתם של הוותיקים כבדו מנשוא, עדיין נמצא פתח מנוסה. הפירכה נתישבה בכוח הטענה שההבדלים בין ה"אמריקאים" מצד אחד, והאיטלקים או היהודים או הפולנים מצד שני, עמוקים הם כדי-כך שאין כלל לגשר עליהם. "אם הגזעים האחרים האלה מודחים עקב טבעם העצמי שלהם, עקב סגולות מורשתם, הרי הדין עם גזע-המקור הן כשהוא מעמיד על הקביעות שבאָפּוּיו הן כשהוא מְשִׁמְרו מפני מגע עם הנכרים..."

משהו מעין זה ממש מהרחש בישראל. ואין הענין בכך שמשפטים־קדומים ודעות־סלף אלה מיוחדים ל"נבערים" או ל"חשוכים" שבקרב הוותיקים. לפני זמנ־מה שאלו את הסופר והמבקר אהרן מגד, כשהיה במסע־הרצאות באנגליה, מה דעתו על "הפער" התרבותי שבין העדות המזרחיות והאירופיות בישראל, ומה עושים כדי לגשר על הפער הזה. "לא הרבה", השיב מגד, "פשוט אין קומוניקציה בין שתי העדות. לא די שרוב המזרחיים (מחוץ לתימנים) אינם קוראים עברית, אלא שהשאלות החברתיות והאנושיות המערביות־ביסודן שמעלה הזרם החדש (בספרות הישראלית) הן זרות לגמרי למעטים המיטיבים אולי לדבר בה ולקרוא בה". בתשובותיו על שאלות נוספות הוסיף מגד וסיוג את יישובה המזרחי של ישראל, שלדבריו הוא מהווה למעלה מ־60% למאה מן האומה, במישור ה"תרבותי": בקרב יודע־קרא־וכתוב, אמר, "אלה שהם בני למעלה מ־40 מתרכזים בחומר דתי כדוגמת התנ"ך, ואילו הצעירים יותר קוראים רומנים־זעירים קלוקלים מקומיים או מתורגמים". האמת היא, הוסיף מגד, שאין מה לעשות בענין זה "עד שיעבור הדור הצעיר את בתי־הספר הישראליים". לבסוף, מתוך השלמה עם המצב, הטעים באזני איש־שיחו: "אבל צא וראה, גם באנגליה הרוב הגדול של בני המעמד העובד אינם שותפים במורשת התרבות של האינטליגנציה".

ספק אם אפשר להמציא פתרון פשוט ומפושט יותר לבעיה העדתית. על מישור אחר, אך לא שונה מזה בעיקרו, השמיע דבריו בענין זה עוד איש משכיל מן הוותיקים, זאת הפעם עסקן מפלגתי — אף הוא בעת היותו בשליחות בלונדון. יזהר הררי, חבר־הכנסת מסיעת הליברלים, נשאל לדעתו על "הבעיות הנובעות מהופעתן של שתי אומות בישראל, האשכנזים והספרדים". הוא השיב כי בעיה זו היא "מופרזת. אין כל יסוד לקיומה; היא מלאכותית לגמרי". מר הררי הוסיף ואמר שאינו יודע על שום מקרה שבו נמנעה משרה מיהודי ספרדי, בעל "ההשכלה והסגולות הנחוצות", מפני היותו ספרדי. במידה שקיימת בעיה, אמר, הרי ניתן לפתרה על־ידי חינוך. "אין כל הפליה שהיא", הסביר, "אך לרוע־המזל רבים מן הספרדים הם חסרי־השכלה ועלינו לספק את האמצעים לשינוי המצב הזה". כאשר שאל אותו כתב אחר מה צריך לעשות באשר לתסיסה ולקובלנות מצד הספרדים כיום, השיב הררי: "התעלם מהם ואל תכתוב עליהם!"

הדוגמה השלישית והאחרונה שאומרים אנו להביאה כאן קשורה באישיות ישראלית דגולה, רב־אלוף יעקב דורי, הרמטכ"ל הראשון של צה"ל וכיום נשיא הטכניון. בנאום בסעודת־ערב לאיסוף־כספים בלונדון בדצמבר שעבר אמר רב־אלוף דורי כי אחת הסכנות הגדולות ביותר שבפני ישראל כיום היא העובדה ש"הרוח שאיפשרה לארץ לנצח בשתי מלחמות אינה מצויה ביוצאי הארצות הנדכאות". "הנשק הסודי" של ישראל במלחמות ההן, הסביר, היה הגורם האנושי של יושביה והרוח שפיעמה בהם. "כיום השתנו פני הדברים, חלק גדול מן האוכלוסיה איננו חדור ברוח הזאת. הם באו מארצות נדכאות שבהן היו מדופאים ולא חיו כבני־אדם. אי־אפשר לדרוש מהם שתהיה בהם אותה רוח שפיעמה באלה שישבו בישראל או בארץ־ישראל לפני בואם".

קשה להתווכח עם משפטים־קדומים מסוג זה, ומסתבר שגם אין תועלת בכך. עם זאת אולי יש מקום להערות־מספר. רב־אלוף דורי, למשל, מפליג בהכללות על הרוח אשר לדבריו היא שעמדה לארץ הזאת לנצח בשתי מלחמות, ובמלים סתמיות הוא מדבר על "ארצות נדכאות". יורשה לנו אפוא להטעים שתי נקודות פשוטות. קודם־כל, ישראל שניצחה בשניה במלחמות שעליהן מרמז דורי כבר לא היתה אותה ישראל שניצחה בראשונה. בחורף 1956, בעת מערכת־סיני, כבר היו יוצאי "הארצות הנדכאות" רובה של האוכלוסיה, ומתוך כך גם רובם של הכוחות המזוינים, בעוד אשר הישראלים שמלפני 1948 היו מיעוט שליטי. הנה כי כן הרי "הסכנה הגדולה ביותר" העומדת כיום בפני ישראל, לפי סברתו של דורי, כבר עמדה בפניה ב־1956 — ובכל־זאת הצליחה לנצח במלחמה ההיא. שנית, עכשיו ראוי כבר שיהיה זה ברור שיהודים הבאים לארץ־ישראל תמיד באו אליה מ"ארצות נדכאות" — ואם נדון על־פי הרמה של אירופה המזרחית עד לפני 40 שנים, ואם נשתמש בלשון־המונחים המזורה של רב־אלוף דורי, הרי אלה "חיו כבני־אדם" לא יותר מן היהודים שבאו לישראל אחרי 1948 ממארוקו, עיראק, רומניה או פולין, תימן או רוסיה. לאיזה יהודים התכוון, אפוא, דורי?

הערותיו של מר הררי מעידות לא־פחות על העמדה המקובלת כלפי המזרחיים. שאלת ההפליה היא שאלה חבוטה ומסובכת מאד. מבחינה עקרונית אין בישראל, ולא יוכל להיות בה, שום נוהג של הפליה נגד איזה חלק שהוא מן האוכלוסיה. בעצם הרי אחת מהנחות־היסוד של המדינה היא שכל תושביה יש להם אותן זכויות וחובות, ושהם שווים בכל המובנים. אף־על־פי־כן, ההפליה מנסרת מאד בחללה של הארץ, ורווחה היא ההרגשה שמתן שוויון רשמי עדיין איננו בבחינת סוף־פסוק. יכול אדם להיות אזרח ועם זאת אזרח ממדרגה שניה, ליהנות משוויון רשמי ועם זאת לסבול מהפליה בלתי־רשמית. קל לומר כי "אין שום הפליה בכלל", או להגיד על דרך ההכללה שמעולם לא נמנעה משרה מספרדי באשר הוא ספרדי. מקרים כאלה אולי ישנם ואולם אינם, ומר הררי אולי הוא יודע עליהם ואולי אינו יודע — אבל דבר זה איננו ממין הטענה. החשוב הוא כאן שבמעמד־הדברים הנוכחי הפליה בצורה זו או אחרת היא בלתי־נמנעת. ההפליה אכן בלתי־נמנעת היא בכל ארצות־ההגירה, שבהן היא נובעת מרגשות של זרות ואי־הבנה — ובסופו של דבר, של איבה — מצד הישוב הוותיק כלפי החדשים־מקורב־באו. משפטים־קדומים מושרשים אינם באים אלא להוסיף על חומרת המצב.

משפטים־קדומים מעין אלה היו, וישנם. במדינת־ישראל, ודפוסי־שיגרה של זילזול הדדי פותחו במידה מדאיגה. את הציור השגור של היהודי המזרחי הישראלי, כפי שהוא נראה בעיניו של הישראלי הבינוני ממוצא אירופי, העמיד אנתרופולוג חברתי מנוסה על הקווים הבאים: "לבד מזה שהוא בלתי־יציב, אַמּוֹצִיוֹנְלִי, אימפולסיבי, חסר מהימנות וחסר יכולת, מאשימים אותו (את היהודי המזרחי) גם בכך שהוא נוהג לשקר ולרמות, שהוא עצל, רברבן, נוטה לאלימות, אינו שולט במזגו, שטוף באמונות־

הבל, ילדותי, חסר־נקיון, ובכלל 'פרימיטיבי' ו'חסר תרבות'." (ר' רפאל פטאי, "ישראל בין מזרח למערב", אנגלית, ניר־יורק, 1953, ע' 314).

מובן, הואיל וכך הוא הלך־הדעות השורר בקרב הנמנים על התרבות השלטת (האשכנז־זית), ספק אם יש טעם לדבר על קיומה או היעדרה של הפליה. יהודים שכלפיהם מגלים זילזול ואי־הבנה עד כדי כך, ברור שאין לקבלם כשותפים שווים בשום דבר בעל חשיבות ממשית. אכן, ישנה הכרה שהואיל וישראל היא מדינה מודרנית "מטיפוס מערבי" זקוקה היא ל"איכות" וליעילות מערבית כדי שתעמוד בצרכיה העצומים. ואולם סגולות אלו נחשבות סגולות מערביות יחדניות, שהמהגר המזרחי דומה שהוא חסר אותן, לרוע־המזל, מטבע־בריא. "ההשכלה והסגולות הנחוצות", בניסוחו של מר הררי, בסופו של דבר פירושו אפוא "מערביות", והן כוללות סגולות תרבותיות ואחרות מטיפוס מערבי שאינן נחלתו של המזרחי באשר הוא מזרחי.

הנה כך קיימת סתירה יסודית ביותר בעמדתו של היהודי האירופי כלפי אֶחיו־לדת מן המזרח. מצד אחד מעלים על נס את עקרון השוויון, את העקרון שאסור להפלות שום ישראלי לרעה. מצד שני, הכל מודים שמטרתה של החברה הישראלית להגיע לכלל שוויון גמור בין העדות אפשר להשיגה רק על־ידי תהליך של תמורה וחינוך, אשר מקווים כי יעצב את היהודי המזרחי מחדש על־פי מתכונת חברו האשכנזי. פירוש הדבר למעשה שאם גם, מבחינה עקרונית, הלא־אירופי בישראל שווה לאירופי, עדיין חובה היא, שוב מבחינה עקרונית, לעצבו־מחדש למען ידמה לזה האחרון. בגלל ציפיה זו — שפמחה כהנחה שהמזרחי נחות הוא מטבע־בריא — הרי עקרון השוויון אינו אלא הפשטה. כשישראלים מדברים על חינוכם של מזרחיים, מדברים הם בעצם על התמערבותם: חינוך בלבד אינו מספיק. נחוצות גם "הסגולות" שעליהן דיבר מר הררי.

אחת התוצאות המצערות ביותר של מעמד־הדברים הזה היא שההפליה נוטה להנציח את עצמה — בפרט באותם שטחים שבהם היא נוטה להיראות "אובייקטיבית" או "טבעית". למשל, לכל משפחת מהגרים מקצים בדרך־כלל דיוור מסוג אחד ובגודל אחד, בין אם היא מונה במקרה שלש או ארבע נפשות — כרגיל במשפחה אירופית — ובין אם היא מונה שמונה או אפילו שתיים־עשרה נפשות, דבר שאיננו בלתי־שכיח במשפחות מזרחיות. מחוץ להפליה הממשית הטמונה בנוהג כזה מעיקרו, הרי מצב זה מביא לידי עזובה, חוסר־נקיון, ו"פרימיטיביות" ו"חוסר תרבות" בכלל — ובכך אין מגשרים כלל על אותו פער חברתי־תרבותי, שנגדו כביכול הכל נלחמים, אלא אדרבה, מנציחים אותו.

בבתי־הספר, ואפילו בגני־הילדים, קיימת צורה אחרת של אותה הפליה בלתי־מכוונת, סמויה כמעט, ובעקבותיה אותה תוצאה שלילית לגבי הציבור בכללותו. כפי שפבר צוין הרי תכנית־הלימודים, הרמה והדרישות במערכת־החינוך מיוסדות על הצרכים וההרגלים של "ישוב" הוותיקים, האירופי ברובו המכריע. כך, למשל, מקבלת מערכת זו בחינת דבר המובן־מאליו שהבית תורם תרומה גדיבה למדי לעצם חינוכו של ילד; היא יוצאת מתוך הנחה שקיים שיתוף־פעולה הדוק מצד ההורים, העומדים על

רמה חינוכית מסוימת, והיא דורשת מן הילד השכלה כללית והשקפה שהן אפייניות לבית ולמשפחה אירופיים. אין צורך לומר שילדם של מהגרים מיוצאי המזרח, אפילו יהיה יליד-הארץ, נמצא זר בסביבה שכזאת וכמעט אינו עשוי שיעמוד בדרישות האלו. הואיל והוא בא מבית צפוף וממשפחה מרובת-נפשות, אפשר שלא יוכל לקיים את רמת הנקיון שבה מצטיינים חבריו האשכנזים לכיתה; הוריו עסוקים מדי בגידולם של אחיו ואחיותיו, נבערים מדי, או פשוט אדישים, עד כדי כך שאין ביכולתם לתת לו את העזרה או את הטיפול הנדרשים מהם, לדעת בית-ספרו; וכלל הלך-רוחו ודפוסי-המחשבה שלו יכול שיהיו שונים מן המקובלים על ילדים אחרים. נוכח כל המכשולים העומדים לפניו מלכתחילה, חייב ילד כזה להצטיין בתבונה העולה הרבה על הרגיל, ובעזרו-רוח בלתי-מצוי, כדי שיוכל להתמודד בכלל עם לימודיו או עם סביבתו החדשה, הנכרית.

פסיקותיו של אהרן מגד שייכות לסוג אחר, חשוב עוד יותר, לפי שהן נוגעות בנושא הגורלי של התרבות הישראלית; הן ממצות את המושגים המוקדמים המרובים הטבועים במחשבתם של רוב הישראלים ה"מערביים" לגבי השאלה הזאת; והן מדגימות את המניעים הפסיכולוגיים, המודעים והלא-מודעים, הפועלים כמדומה בפולמוס העדות. קודם-כל מגלה כאן מגד את הנטייה השכיחה — המוטעית מכל בחינה מדעית שהיא — לדחוק את כל המזרחיים לקבוצה אחת או לסוג אחד, במקרה המסוים הזה שלפנינו — למסגרת הציבור שאינו קורא ואינו בן-תרבות, ובתוך כך מתרמו מדבריו שכל האחרים הם קוראים נלהבים של הספרות העברית ומעריצי מה-שקריו הזרם החדש בספרות הישראלית. זאת ועוד: משתמע מדבריו כי בישראל יש לשון אחת, או ספרות אחת, או תרבות אחת — היא העברית — בורבזמן שלמעשה חלק גדול מתושבי הארץ, בין אירופים ובין מזרחיים, יודעים עברית רק כלשון שניה או אפילו שלישית ואין להם אפילו ידיעה שטחית ביותר בו שמקובל לראותה כספרות עברית מודרנית.

טענתו זו של מגד רחוקה ביותר מן האמת. להוציא את הצברים, שחלק הגון מהם מזרחיים במוצאם, הרי אותם ישראלים הקוראים עברית יותר מכל זולתם הם דווקא המזרחיים הנחשלים הללו, שבעיני מגד הם אבודים כמדומה לספרות העברית, בורבזמן שהאירופים המפותחים יותר מעדיפים דרך-כלל אנגלית, גרמנית, צרפתית, יידיש, ושאר לשונות שונות שנתגדלו בהן. אם אך נציץ בחשיפה ברשימת העתונים וכתבי-העת שבישראל — ואם נביא בחשבון את המספר הרב להפליא של פירסומי-חוץ הנמכרים בישראל — הרי נקבל מושג מן האופי רב-הלשוני במהותו של ציבור-הקוראים הישראלי. כן גם יש הרבה ישראלים מכל הסוגים, המעמדות והעדות שאם גם אולי יעדיפו לקרוא עתון עברי אין הם שואפים כלל שתהיה העברית לשון קריאתם הכללית או הספרותית.

מגד נתפס גם לעוד סתירה אחת גדולה, ואם גם דקה הרבה יותר, כשהוא מרמז שדווקא "הזרם החדש" בספרות הישראלית, שלפי דבריו הוא מתלבט ב"בעיות חברתיות ואנושיות אוניברסליות", הוא ה"זר לגמרי" אפילו לאותם מזרחיים מעטים ששיחק



להם המזל והם יודעים לקרוא עברית. ואולם בד־בבד עם זאת מוצא הוא לומר שהזרם החדש, שאותו הוא מיצג מן־הסתם, "מעלה שאלות חברתיות והומאניטריות שהן מערבויות ביסודן". אבל אם הזרם החדש מתלבט באמת ב"בעיות אנושיות וחברתיות אוניברסליות", מדוע השאלות שהוא מעמיד צריכות להיות "מערביות ביסודן?" מאימתי "אוניברסלי" ו"מערבי" זהים הם? ומתעוררות עוד שאלות, נוקבות יותר: איך יכולים סופרינו האוניברסליים ברוחם, אנשי הזרם החדש, להשלים עם מצב־עניינים שבו הם מנותקים לגמרי מ"יותר מ־60 מאמה מאוכלוסייה של ישראל?" אכן, אם הספרות הישראלית והתרבות הישראלית "זרות לגמרי" עד כדי כך ליותר מחצית של אלה המכונים "ישראלים", כלום הדעת סובלת עוד שתהיינה ספרות זו ותרבות זו קרויות "ישראליות?" שעה שמגד מנסה להתנחם לבסוף במתיחת קו של השוואה עם המצב באנגליה, כשהוא תר לו מחסה בסברת־שווא נוספת ביחס לניתוק, הקיים כביכול, בין ההמון הגדול של הפועלים למורשה התרבותית של האינטליגנציה, הרי הדבר המשתמע מכאן אינו אלא הזיהוי המוחלט של המזרחיים עם ההמון הגדול של הפועלים — זיהוי שספק אם אפשר לראות בו דבר של מקרה.

ברור, אפוא: התרבות והספרות שעליהן מדבר מגד קיימות רק בתוך חוג מצומצם, אולי אף מצטמצם, של ישראלים. פרצופה התרבותי של ישראל משתנה והולך במהירות, ושום דיבורים על האופי "המערבי ביסודו" של זרמים ספרותיים ישראלים בני־זמננו אינם יכולים להשפיע השפעה של ממש על התהליך הזה. מבחינה זאת אין כל טעם, ומסתבר שאף מזיק הוא, שיהיה חלק אחד מן הישראלים — שהוא במקרה החלק השליט מבחינה תרבותית — מוסיף לדבר על זולתו כאילו היה זה נטע זר בגוף החברה, ולפעמים משהו גרוע הרבה יותר מזה. הרי זה אחד הגילויים של האירוניה שבהיסטוריה שבו־זמן שאירופה עצמה מתנערת ממשפטיה־הקדומים הנושנים נגד הלא־אירופים נפל בגורלם של המערביים־כביכול בישראל להיות, כמובן־מה, מליציי־ישרם האחרונים של המושגים האלה שאבד עליהם כלח.

עמדות אלו היו להן תוצאות היסטוריות ומעשיות מרחיקות־לכת, הן לגבי המזרחיים הן לגבי האירופים. קודם־כל, נוצר מצב שבו זו הקרויה העדה הספרדית — הכוללת, כמדומה, כל ישראלים שלא נולד במקרה לשני הורים אשכנזים, בלי להוציא מפלל זה את הצברים — מתרחקת בלבנה יותר ויותר מן התרבות מזרח־האירופית השלטת. במקרים רבים הגיעו הדברים לידי כך שבני העדה המזרחית־האירופית לבוא בשיגרושיה כלשהו עם "העולים עליהם" מבחינה תרבותית, ודומה כאילו השלימו בנפשם עם מין הפרדה מתמדת. דבר זה מצדו הביא לידי השהיית אותו תהליך של התמערבות אשר, אם לטוב ואם לרע, כבר החל לפעול בחוגים רחבים של העדה הזאת בארצות־מוצאם השונות. סיכומו של דבר הוא שלעתים קרובות יהודים אלה, תחת ש"יעלו" לרמת התרבות השלטת, "מורדים" הם בפועל־ממש לאותה רמה תרבותית שה"מערביים" החזקים, אחיהם־לדת, כמו החליטו מראש להורידם אליה.

בד־בבד עם התהליך הזה פועל תהליך אחר, שמן־הסתם הוא מסוכן עוד יותר. המשפט־הקדום הנפוץ נגד יהודים מזרחיים הביא לידי מידה הגונה של התנכרות־עצמית

בקרוב אנשים הנמנים על הקבוצה האשכנזית השלטת, במידה שלא היה נובע ממש מתופעה זו עצמה, במובן זה שנוטה היה לנתקם עוד יותר מעברם, מסורתם ואורח־חיים שלהם. דבר זה איננו פרדוקסלי כלל ככל שאולי ייראה לנו. כמו שהטעים חוקר אשכנזי של ההיסטוריה היהודית לא מכבר, הרי הדבר השנוא באמת על יהודי אירופה המזרחית בישראל באחיהם היהודים מן המזרח הוא העובדה שאלה האחרונים נוטים להזכיר להם את המצב החברתי והתרבותי ששרר לפני כמה עשרות שנים בלבד בעיירות ובגיטאות שאותם נטשו הם עצמם ברוסיה ובפולין. להיטות בלתי־רגילה זו מצד רובם של יוצאי מזרח־אירופה בישראל לשכוח ולנטוש את עברם שלהם, כמעט את עצם עצמותם, היא שהביאה, מצד אחד, לדחיית ה"ספרדים", ומצד שני — להתרחקות מסוכנת זו מן המסורות והתרבות שלהם עצמם.

המשקפים הבקיאים בפסיכולוגיה ובפעולותיו הפנימיות של ה"אני" הקיבוצי, בלי ספק הם כשרים יותר לדבר על הסיפוקים שעשויים בני־אדם למצוא כאשר ניתן להם לחוש עצמם עליונים על הקבוצה האֶתנית הסמוכה אליהם. אבל אפילו מי שאינו בקיא בכל אלה, ברור לו מה־נעים הוא תמיד להימצא בעמדה כזאת. אין ספק שהרבה ישראלים "מערביים" נחרדים באמת־ובתמים נוכח החזיון של כה הרבה יהודים "נחש־לים" החיים בתוכם. ואף־על־פי־כן לא נגזים אם נאמר כי, הואיל וטבע האדם הוא מה שהנו, מעמד־הדברים הזה סופו שהנחיל לכל יהודי אשכנזי בישראל, יהיה הוא עצמו "נחשל" ככל שיהיה, את הסיפוק שבהרגשת עליונות על כל יהודי בלתי־אשכנזי, ויהיה "מפותח" ו"תרבותי" ככל שיהיה.

אכן, אי־אפשר להתגבר על המחשבה שהדיבורים הנשמעים בלי חסך על "הפעור התרבותי" הפעור בין שתי העדות שבישראל ממלאים צורך פסיכולוגי אמיתי. יתר על כן: מלבד השלכותיהם הפסיכולוגיות, דומה שדיבורים אלה נובעים מאותו רצון מצדם של האירופים לישוב את הפירכה בטענה — אם נשנה כאן את ניסוחו של הנדלין — שההבדלים בינם לבין המזרחיים עמוקים הם עד כדי כך שאינם מניחים מקום לפישור, וכי, הואיל וכך הדבר, הדין עמם כשהם מסרבים להרבות שיגרושיח עם היצורים האלה, הזרים מבחינה תרבותית.

## עזרא זהר : קווים לתיכנון העתיד

אחת מבעיות־הגורל של מדינת־ישראל היא הבעיה של ביסוס עצמתה הדמוגרפית. ביסוס זה דומה שהוא הכרח לעצם קיומנו ונוכל להדגים זאת על־נקלה אם נצייר לעצמנו מה היו מעמדה של המדינה, כוחה ואפשרויותיה אילו מנתה 10 מיליוני אוכלוסים ולא 2½–2 מיליונים. האפשרות להגיע לביסוס זה במהרה תלויה בשני גורמים: בעתודות־ההגירה של המדינה, וביכולת־הקליטה שלה. בטורים הבאים מתכוונים אנו, אפוא, לבדוק מהם הגורמים המשפיעים על הגירתם של יהודים בימינו, וכן מהם האמצעים והדרכים שעלינו לנקוט כדי להבטיח לארצנו את היכולת למשוך ולקלוט הגירה זו.

### רמת־חיים

מאז קום המדינה היתה ההגירה למדינת־ישראל בעיקרה מה־שקוראים "עליית הצלה", להוציא שכבות מצומצמות־ביחס. כבר התרגלנו לכך ואף אין אנו מנסים להשלות עצמנו שלא כך הדבר. במובן זה היה כיוון נדידתם של יהודי אלז'יריה מכה קשה להשקפה שמדינת־ישראל היא לפחות הפתרון היחיד שבגדר האפשר לקהילה יהודית שקיומה נתון בסכנה. יהודי אלז'יריה העדיפו ברובם המכריע את צרפת, שהיתה מסוגלת להבטיח להם רמת־חיים גבוהה יותר. מסתבר שכיום כוח־משיכתה של מדינת־ישראל, אפילו לגבי יהודים, פועל בעיקר במידה שהיא יכולה להציע רמת־חיים העולה על זו המצויה במקום־מושבם של אלה. במובן זה אין ישראל נבדלת מארצות־ההגירה אחרות וקשרם של יהודים לארץ־ישראל, ויחסם החיובי והחם למדינה, אינם משנים כמעט ולא־כלום בעובדה יסודית זו. אל נשכח שרוב היהודים יושבים כיום בארצות שבהן המצב הכלכלי טוב הרבה מזה שבארץ ורמת־החיים גבוהה בהן יותר. מכאן שעתודות ההגירה הנראות־לעין מצטמצמות כדי מאות־אלפים אחדות.

העובדה שרמת־החיים היא הקובעת לגבי בחירתה של משפחה יהודית בישראל כארץ־ההגירה באה לכיטוי בתהליך של מה־שקוראים "ירידה". עצם העובדה שלא כל המהגרים לארץ־ההגירה נשארים בה אין בה כדי להפתיע: גם בתקופת ההגירה הגדולה לארצות־הברית, בסוף המאה הקודמת ובתחילת המאה הזו, היה אחוז לא־מבוטל של אנשים שלא יכלו להסתגל לאורח־החיים במדינה החדשה והעדיפו לחזור למולדתם. הייחוד שב"ירידה" מן הארץ הוא בכך שרובם הגדול של ה"יורדים" אינם חוזרים לארץ־מוצאם אלא עוקרים למדינה בעלת רמת־חיים גבוהה. דוגמה בולטת ביותר היא ה"ירידה" לגרמניה דווקא, שאין, ולא יכול להיות לה, כל הסבר אחר מלבד השאיפה לרמת־חיים גבוהה. ה"ירידה" מהארץ, בסיכום כולל מאז קום המדינה,

מגיעה ל-10% ויותר מכלל המהגרים ארצה, ובמספרים מוחלטים היא עולה בהרבה על ההגירה ה"אידיאית" שהגיעה אלינו מארצות-השפע. מצב-עניינים זה ודאי שאינו משביע-רצון. עלינו לברר היטב מה הם גורמיו ואיך יותן להתגבר עליהם, שאם לא כן תיעשה המדינה הזאת מעין מחנה-מעבר גדול שאליו מביאים אנשים מארצות בלתי-מפותחות ובו מעלים אותם לדרגה מסוימת של ציביליזציה מודרנית, ולאחר הכשרה מתאימה הם יוצאים ממנו לגלות נחלה חדשה בארצות-השפע.

### ככל הגויים

אחד העקרונות שהורישה התנועה הציונית למדינת-ישראל הוא זה המתמחה בסיסמה של "ככל הגויים". כיום, עם ריבוי העמים המוכרים, דומה שחובה על כולנו לתפוס שסיסמה זו, "ככל הגויים", אין לה משמעות אובייקטיבית כלשהי. ברור שאין לראות את העם הבורמי או האינדונזי, ואת האמריקאי או האירי, כאילו היה אותו דבר עצמו. המשותף להם אינו אלא העובדה שכל אחד מהם יושב על אדמתו. בכל יתר השטחים — לא רק בדרגת ההתפתחות כי אם בגישה לבעיות החיים, לפתרונות האפשריים ובלתי-האפשריים — רב החילוק בין עם לעם. המושג "גוי ככל הגויים" אין בו אפוא אלא מה שמכניסים לתוכו.

הקובעים כיום במדינה הזאת גדלו ברובם בין שתי מלחמות-עולם, על-הרוב באירופה המזרחית. באותה תקופה עמדה לנגד עיניהם אירופה התיכונה כדמות-אב של מדינה מתקדמת ועם נאור. לא יקשה לראות שגם כיום דמות זו היא דמות-האב אליה שואפת מדינת-ישראל ואליה היא מובילה. בתחום זה היתה משמעות וחשיבות לענין "הפיראמידה ההפוכה" של היהודים — כלומר, לעובדה שרוב היהודים עסקו במקצועות "גלותיים" כגון מסחר ומקצועות חפשיים ולא בעיסוקיהם של "כל הגויים", כלומר — בחקלאות ובחרושת-המעשה. ראשוני המתנחלים בארץ בתקופה שבין שתי מלחמות-העולם הלכו כאן בדרך קשה של הקמת כפרים, של הורדת רמת-החיים, ושל נסיון להפוך ולהיות פועלים וחקלאים כמנהג כל האומות, ואין כמעט הישג שהיינו גאים עליו יותר מן הדוקטורים והפרופיסורים הגרמניים שזנחו את מקצועותיהם מארץ-מוצאם והיו לחקלאים ביקנעם וברמות-השבים. יכולים אנו לבדוק תחום-תחום את מדינתנו, את האידיאלים שמדינה זו מציבה לעצמה בשטח הכלכלי והחברתי, ובנקל נראה שרובם-ככולם מכוונים לדמותה של גרמניה, למשל, מלפני עלייתו של היטלר. החזון הגדול המרחף כאן עודנו זה של הפרחת הארץ עלידי כפרים וחקלאים יהודים. אין לכך עדות טובה יותר מדבריו של ראש-הממשלה הנוכחי זמן קצר אחרי כניסתו לתפקידו. הוא הבטיח לא אוניברסיטאות חדשות, לא כבישים וטלפון, לא הספקת חשמל זולה, לא התקדמות בשטח מדעי, אלא דווקא הקמת 40 כפרים בגליל. אין כאן הכוונה להתווכח על כך אם הללו רצויים או אפשריים. מה-גם שתיכנונם הטרומי עדיין לא הושלם. העובדה הראויה-לציין לצורך ענייננו היא שראש-הממשלה, ברצותו להציג בפני העם משימה משובבת-לב, סבור היה שתכנית 40 הכפרים תיראה מושכת וקונסטרוקטיבית.

למעשה נכשל ענין יישורה של "הפיראמידה ההפוכה" היהודית. מזה שנים רבות לא קם קיבוץ חדש אלא על דרך האילתור ואגב הפניית כוחות מן הקיבוצים הקיימים. אלפים ורבות בני נוער ישראלי שעברו את גרעיני ההתישבות, בהם חונכו לאורח־חיים חקלאי, עזבו ולא נותרו מהם אלא מתימעת. אין דבר נוח, אך עם זאת עקר יותר, מלהאשים נערים ונערות אלה בחוסר חלוציות או בהיעדר אחריות לאומית. אין יסוד להניח שהם גרועים מקודמיהם, או שהם מביישים את מוצאם. מתקבל הרבה יותר על הדעת שהאידיאל אשר עליו מנסים לחנכם — התישבות חקלאית — חדל מהיות אידיאל בעיניהם. בין 3 מיליוני יהודי פולין בזמנו, רובם יושבי עיירות נידחות, היה החזון של הקמת כפרים של חקלאים ופועלים בארץ־ישראל מפה גלים של אמונה והתלהבות ומעורר המוני חלוצים יהודים צעירים, ואם כיום אמנם אין בני־הארץ מוכנים ללכת ולהתישב בדרכים בהן מוביל אותם הנחל־הרי אין זה אלא שאינם רואים במשימה זו משימה חלוצית, ולא עוד אלא שגם לגבי "עולים חדשים" הנויב כיום, למעשה, המאמץ ל"הפיכת הפיראמידה". יעידו על כך אלפי הבתים הריקים במושבי־עולים והעובדה שפסק הנסיון להחליף את עיסוקם של עולים חדשים בעלי מקצוע חפשי.

הרעיון של "גוי ככל הגויים", על הפירוש שאנו רגילים לתת לו, נושא בחובו גם השקפות ברורות למדי על רמת־החיים. גבהה הממוצע של המשכורת בארץ כיום הוא למטה מ־120 דולר. בדברנו על "עצמאות כלכלית" אנו מתארים לעצמנו שכאשר נגיע אליה (מתוך הנחה שרמת־החיים תעלה ב־2% בשנה, לפי גירסת הממשלה), תהיה המשכורת הממוצעת לכל היותר בסביבת 150 דולר בחודש. זוהי רמת־חיים המבטאת את אידיאל־השכר של רוב המחזיקים בהשקפה של "ככל הגויים" מימם־ימימה. כבר ראינו שרמת־חיים זו כפי שאנו מבינים אותה אין בה לשכנע יהודים לעקור לישראל ולהתאזרח בה. ולא עוד אלא שאין היא מספיקה אפילו להחזיק באזרחי המדינה ולמנוע את הגירתם; ובתוך העוקרים לא רק בני "דור המדבר" אלא אף בניהם ובני־בניהם של מי שהגיעו לכאן מטעמי אידיאולוגיה, אנשים שהארץ הזאת היא מולדתם בפשטות ובפועל־ממש, שעליה נלחמו והיו נכונים לשלם בעדה בדמם. "ירידה" זו אינה שווה בכל שכבות העם אלא היא נושאת אופי של "ירידת" אנשים מעולים במקצועם ובכשרם והופכת, למעשה, עריפה מתמדת של האוכלוסייה.

הרצון ברמת־חיים גבוהה ודאי שאינו מיוחד ליהודים. שליטי עמים אחרים, כדוגמת רוסיה או גאנה, יכולים להוריד את רמת־החיים או למנוע את עלייתה כרצונם, אף בלי לסכן בכך אולי את קיומה של המדינה או את קיום המשטר. לא כן המצב בארץ. יהודים הם עם הרגיל לנדוד בכורח התנאים ובידו הקשרים והאמצעים המאפשרים לו לנדוד. כך רואים אנו שבפרק־זמן של כ־50 שנה או פחות עברו כ־50% מן העם היהודי מארצות בעלות דרגת־התפתחות נמוכה ובינונית באירופה לארצות בעלות דרגה גבוהה של התפתחות — ארצות־השפע האנגלו־סקסיות. לגבי יהודים, שהם עם־הגירה, הוכח, כפי שוודאי היה מוכח לגבי עמים אחרים, וכפי

שמוכח לגבי האירים בפועל־ממש, כי השאיפה לרמת־חיים גבוהה היא הקובעת. הייבים אנו להחדיר זאת להכרתנו, שאם לא נצליח לספק רמת־חיים שתוכל להתחרות עם רמת־החיים של המטרופוליס האמריקאי לא נזכה לחינוך דמוגרפי גדול ולא נזכה אף לקיים את האוכלוסיה הנמצאת בארץ כיום.\*

#### אחוז האקדמאים

מלבד הצורך ברמת חיים־גבוהה יש ליהודים צורך נוסף, והוא: לימוד ועיסוק במקצוע אקדמי. למותר הוא להביא ראיות מן העבר כדי להוכיח נקודה זו לגבי "עם הספר", אולם יש לכך הוכחות בולטות דווקא בהיסטוריה המודרנית. הקיבוץ היהודי בארצות־הברית היה בתחילתה של מאה זו הקיבוץ היהודי הגדול היחיד בעולם שלא היה בעל "פיראמידה הפוכה", כלומר שרובו היו פועלים ורק מיעוטו עסקו במקצועות חפשיים. זה היה כורח המציאות האמריקאית בתקופה ההיא. יודעים אנו היטב שפני־הדברים השתנו בתוך מחצית המאה מן הקצה אל הקצה וכיום שוב אין למצוא כמעט פועלים בקרב יהודי אמריקה. מספרים שנאספו לאחרונה העלו כי 66% מן היהודים בארה"ב נרשמים לאוניברסיטה לעומת 27% מן הלא־יהודים, ומשערים שעד סוף העשור הנוכחי יהיו כל היהודים בגילים המתאימים בוגרי אוניברסיטאות. בארץ לומדים בכל האוניברסיטאות ומוסדות־הלימוד הגבוהים גם יחד בס"ה 15,000 תלמידים. אם נחלק זאת ל־4 או 5 שנות־לימוד, נמצא שבכל שנתון מגיעים ללימוד גבוה רק פחות מ־10% מפלל המשתייכים אליו. השאיפה ללימוד גבוה אינה קיימת אצל בני החוגים האקדמאים בלבד; כיום כל פועל־תעשייה, כל נהג בקואופרטיב וכל פועל־בנין, לרבות חלק ניכר מן החקלאים, שואפים לכך שתהיה לבניהם השכלה אקדמאית, ובעקבות זה יעסקו בעיסוק אקדמי. מספר המתדפקים בארץ על שערי האוניברסיטאות גדול פי־כמה מאשר קיבולן, ומספר היוצאים לחו"ל לתקופת לימודיהם או לצמיתות על־מנת ללמוד שם גדל והולך משנה לשנה. לאור מה שהוסבר למעלה באשר לאידיאולוגיה של "גוי ככל הגויים", לא ייפלא שמדינת־ישראל לא הקימה בעצם אף אוניברסיטה אחת מיום קומה, ולא זו בלבד אלא שפעלה בתוקף נגד הקמת אוניברסיטאות, או פיתוח ניצנים של אוניברסיטאות. וכך עדים אנו למצב שבו־בזמן שפל העמים מגדילים והולכים את הפוטנציאל המדעי שלהם הרי אנו בפועל־ממש מקטינים אותו ושוקדים למנוע בכל מחיר — ובתוך השאר: באמצעות שיעורי משכורת — את פיתוחו של המדע בישראל.

אם אמנם רצוננו לגבש כאן אומה של מיליונים, הרי חייב לבוא מפנה יסודי בשתי נקודות אלו: ברמת־החיים ובמספר האקדמאים. שום געגועים לאידיאלים של

\* כאן מעניין להזכיר את "אלטנוילנד" של ד"ר הרצל; בתיאורו ה"אוטופי" ראה לפניו מדינה בעלת רמת־חיים גבוהה ביותר, לפי מושגי הזמן ההוא. ד"ר הרצל הבין, מן הסתם, שעקירתם הוולונטארית של המוני יהודים מאירופה וריכוזם המחדש במקום אחר יהיו מותנים בהבטחתה של רמת־חיים גבוהה.

ראשית המאה הזאת, ויהיו יקרים ככל שיהיו, אין בהם כדי להצדיק התעלמות מן הכורח הזה.

#### חקלאות כבסיס

לאחר שעמדנו על הצורך ברמת־חיים גבוהה כדי שהעם היושב כאן יוסיף לשבת כאן וכדי ליצור תנאים לקליטת אמונים נוספים, מן הדין לחקור את מקורות הקיום הנוכחיים שלנו ואת אשר הם מבטיחים בעתיד.

חקלאות: 17% מן התושבים רשומים כעוסקים בחקלאות. למעשה המספר קטן יותר היות ולרבים מהם עיסוק והכנסה צדדיים — כמו, למשל, קיבוצים שהם בעל־תעשייה. מכאן בלבד מסתבר שאין החקלאות בבחינת פתרון כמותי לכללי למדינה. בתוך 17% המועסקים בחקלאות מצויים כל מושבי־העולים, שרובם מפגרים מבחינה כלכלית וחברתית ושהכנסתם היא מתחת לכל מיוצר מקובל אפילו באירופה המרכזית שלפני מלחמת־העולם הקודמת. אי־אפשר לעשות היום את החשבון כמה הושקע בחקלאות בארץ, ודבר זה נובע מכך ששנים רבות נחשבה החקלאות אמצעי מדיני ראשון־במעלה שלגביו אי־אפשר היה לעשות חשבונות כלכליים. יתר על כן, איש אינו יודע כמה צריך יהיה להשקיע עוד בחקלאות כדי להביאה למצב שבו תבטיח קיום כלשהו, אפילו ברמת־החיים המקובלת כיום בתעשייה הישראלית — אך ברור שיהיה צורך לתכנן מחדש אזורים שלמים, ואולי את רוב היישובים החקלאיים. מקובל בעולם כולו שחקלאות אינה משתלמת מבחינה כלכלית. היא קיימת ב־3 צורות:

- (א) בצורה הפרימיטיבית, בארצות המפגרות שבהן רמת־החיים היא מינימלית;
- (ב) בארצות בינוניות, שבהן חלה התקדמות מסוימת והחקלאות חיה על תמיכות;
- (ג) במקרים מיוחדים בהם הושקעו סכומים עצומים שהפכו את החקלאות לתעשייה ואפילו הכניסו בה אוטומציה, בעזרת מחקר חקלאי מסועף.

לגבי מספר הנפשות שתוכלנה להתפרנס בארץ מחקלאות נוכל להסתייע בדבריו של שר־החקלאות הנוכחי, המסתמך על חבר מומחים שחקרו את הבעיה והטוענים שאפילו ינוצלו כל השטחים הניתנים לניצול חקלאי, ואפילו ישתמשו בכל המים שיותן להפיקם, לא יהיה בארץ מקום למספר חקלאים גדול יותר ואפשר שנוכל אף להסתפק בפחות, וכל זה בתנאי שיושקעו בחקלאות סכומים נוספים נכבדים ביותר. יכולים אנו אפוא להסיר את החקלאות כבסיס חשוב לכלכלה או לקליטה. זכות־הקדימה שממנה נהנית החקלאות בהקצבת כספים ובהשקעת מאמץ היא בלי ספק תוצאה מחשיבותה המדינית־הבטחונית המכרעת בעבר; לא־פחות מכך היא פועל־יצוא מן ההשקפה בדבר הצורך להפוך את היהודים ל"גוי ככל הגויים" במשמעות הנקוטה בידינו, כלומר — לעם מרכז־אירופי בדרגת התפתחות שמלפני מלחמת־העולם.

הקשר הנפשי העמוק שלנו לחקלאות ניתן להדגמה בענין "המוביל הארצי". מוביל־המים הארצי יעלה, עם השלמת כל שלבי הפעלתו, כמיליארד לירות. העובדה שמימי

היו מלוחים, ושהוא לא יצלח לחלק מן הגידולים החקלאיים אשר להם נועד, היא תוצאה של גורמים פוליטיים, והיא משנית ובלתי-חשובה לגבי עצם הדוגמה שברצוננו להביא. מיליארד הלירות שתושקענה במוביל עד להשלמתו הן רק חלק ראשון בהשקעה העצומה הנוספת אשר תידרש לצורך ניצולם של מימיו. אם נניח לפי החישובים הנקוטים בידי משרד-המסחר-והתעשייה, שמקום-עבודה לפועל בתעשייה עולה כיום 30,000 ל"י בקירוב, הרי בסכום הזה ניתן למצוא מקומות-עבודה ל-30,000 פועלים ומעלה. אם נניח ששלש נפשות יש במשפחתו של מפרנס, הרי נמצא קיום כלכלי במסגרת המקובלת כיום ל-100,000 איש ושירותים ל-100,000 איש נוספים. משמע שבכסף זה ניתן להקים בסיס כלכלי לעיר של 200,000 נפש. הרי זה ודאי מספר העולה בהרבה על מספר הנפשות שתוכלנה להתפרנס ממימי המוביל, אפילו אחרי השקעות גדולות נוספות. הקמת עיר בת 200,000 נפש בנגב, או שתי ערים של 100,000 נפש כל אחת, היו מבחינה מדינית ובטחונית הישג לא קטן מאותם כפרים שיוקמו — ואולי גדול יותר. בכל-זאת לא הוצע הדבר, והמעניין הוא שכאשר הובאה תכנית המוביל לא הושמע שום קול רציני נגדו, פרט אולי לאותם אנשים שלגביהם פיתוח הארץ פירושו פיתוחו של איזור המשתרע בין תל-אביב לחיפה. העם כולו היה מלוכד סביב תכנית המוביל והוא ראה ורואה בה מכשיר חשוב להפרחת השממה ולהפיכת העם היושב בארץ לעם "ככל הגויים". ללא קשר לעובדה שכיום יכול כל אחד לנגח את הממשלה ואת בוני המוביל ולהצביע על חסרונותיו ועל כשלונו המעשי, הרי העובדה בעינה עומדת שכולנו ראינו בו מכשיר מדיני-בטחוני ראשון-במעלה. דבר זה נובע מכך שלגבינו התישבות וכיבוש-השממה זהים עם המושג של התישבות חקלאית. הדוקטרינה מימי תל-חי ומימי חומה-ומגדל עדיין לא השתנתה. עדיין אנו בדעה שאם יש צורך לישב ארץ הגליל הרי יש לעשות זאת על-ידי כפרים — ולא חשוב אם אין בכפרים אלה בהרי הגליל כדי להבטיח מחיה לתושביהם, ואם זקוקים יהיו תמיד לסובסידיות כבדות. לא עלה בדעת איש הרעיון להקים במקום זה אוניברסיטה גדולה, או מרכז מדעי בעל יכולת של התפתחות תעשייתית בעתיד, ולמסור את השטחים החקלאיים לעיבוד לקבלנים פרטיים או לקיבוצים. הגיע הזמן לערוך רביזיה בהשקפה שכפר חקלאי יש בו משמעות בטחונית גדולה יותר מיישוב עירוני, או מבית-ספר עם מרכז מדעי, או מכל צורת התישבות אחרת.

בלי ספק יש אמת בהנחה שכל עוד לא התנחלנו באיזור כלשהו אין לראותו כאיזור המובטח לנו. השאלה היא רק אם התנחלות זו חייבת להיעשות על-ידי התישבות חקלאית ואם אין אמצעים טובים יותר ליישוב אזורים אלה ולהתנחלות בהם. מכאן נוכל להבין מה הסיבות האמיתיות לאי-פיתוחו של הנגב. אם ההנחה היא שפיתוח והתישבות פירושים חקלאות, הרי מובן כיצד לא היו האמצעים הפיזיים לפיתוחו של הנגב. כך הגענו לכך ש-15 שנה אחרי קום המדינה אין דרך ממשית לאילת, שהנכס הגדול של הנמל שם אינו מנוצל, ואין אף תכנית ממשית לשינוי המצב. עם כל הכבוד וההערצה ורגשי-התודה שאנו יכולים להגות לדגניה, למשמר-העמק, לכפר-



גלעדי וכיוצא בם, הרינו חייבים לראות את החקלאות באור מציאותי ובפרספקטיבה של שנות ה-60 וה-70 למאה הזאת ולהבין ששוב אין היא לא כורח בטחוני, לא הכרח מדיני, וממילא אף לא בסיס כלכלי. ואם כך הדבר, אין החקלאות יכולה לשמש עוד מכשיר חינוכי ואידיאל אליו מחנכים.

#### תעשייה

מקור-מחיה שני, חשוב הרבה מקודמו, היא התעשייה. התעשייה שלנו מורכבת בעיקרה שלושה סוגים: (א) תעשיית-הרכבה של מוצרים המגיעים ארצה בצורה בלתי-מוגמרת; (ב) תעשיית חמרי-גלם, כגון מפעלי האשלג, הפוספאטים והנחושת, וג) תעשייה קלה. הסוג הראשון של תעשיית-גמר או תעשיית-השלמה הוא חלק ניכר מאד בתעשייתנו. בתוך זה נכללים מפעלי הרכבת-מכוניות, מפעלי הראדיר וה"אלקטרוניקה", המפעלים הפרמצבטיים, ועוד. כל אלה מקבלים למעשה את המוצר מחו"ל ועושים כאן פעולות אחרונות, שבמקרים קיצוניים הן אריזה בלבד ובמקרים אחרים הן כוללות שלבי ייצור בודדים. ברור לגמרי שהמשכורת הגבוהה אינה מחבטאת בעיקרה בתהליכי-ייצור אלה אלא בתהליכים הקודמים להם, ולפי סדר זה: יצירת הידע, שהיא מכניסה ביותר, הפעלת הידע, ולבסוף — ייצור המוצר, ואילו שלב-הגמר הוא המכניס פחות מכל. ברור לגמרי אפוא שתעשייה זו איננה יכולה, ולעולם לא תוכל, להבטיח, בתנאים של שוק כלכלי רגיל, רמת-חיים נאותה לפועליה. \* הסוג השני הוא סוג של יצירת חומר-גלם מעפרות ומכרות המצויים בארץ באזור ים-המלח, אורון ואילת. גם כאן מקובל וידוע שתהליך הכנת חמרי-הגלם אינו נחשב כשלעצמו ענף שיש עמו רווחים גדולים ואין הוא משתלם אלא בשילוב עם התעשיות המעבדות את המוצר, שבמקרה שלנו כולן נמצאות בחו"ל. הסוג השלישי הוא מה שמכונה תעשייה קלה. ענף תעשייתי זה עבר בשנים האחרונות תמורות מרובות. פיתוח המדע והטכניקה הביא לידי תהליך התישנות מהיר הרבה יותר של מכונות ואף של ענפים שלמים, ונוסף על כך קיימת האוטומציה. לאמיתו של דבר הגיע המצב לידי כך שהיחס בין ההון המושקע במכונות לבין הון ההוצאות ושכר-העבודה משתנה והולך במהירות לטובת ההון המושקע במכונות. משום כך הרווח האמיתי בענף התעשייה הקלה — ולא כל שכן באותם מקרים שבהם אין מפעילים את המכונות משך 3 משמרות, כלומר אין מנצלים את מלוא כשרן משך אותן השנים המעטות שעד להתישנותן של מכונות בדורנו — הוא בידי יצרני המכונות; ובמקרה שלנו מצויים יצרנים אלה בחו"ל. נמצאים אנו למדים שהתעשייה שלנו, להוציא מקרים בודדים, עוסקת בהכנת חומר-גלם לתעשיות בחו"ל, בהשלמת מוצרים שהוכנו או שהכנתם נגמרה כמעט בחו"ל, או בתעשיות המצריכות מכונות

\* יתר על כן, הרי מפעלים אלה תהווים לגמרי בידי מפעלי-האם בחו"ל, המכוונים את סוג ההרכבה, מתחי הרווחים וכ"ו והיכולים לסגור או להחניק את המפעל בארץ לפי צרכיהם הכלכליים, העסקיים או הפוליטיים. דוגמות מסוג זה יש בארץ לרוב.

שיוצרו בחו"ל ויש צורך להחליפן תדיר על-ידי קנייה חוזרת של מכונות חדשות בחו"ל. אם נוסף לזה את העובדה שבארץ כיום אין אמצעי-תחבורה זולים מן המפעלים לנמלים ואין אנרגיה זולה הרינו חייבים להגיע למסקנה שהתעשייה שלנו, כפי שהיא קיימת כיום וכפי שהיא מתוכננת בפיתוח, אין בה כדי להבטיח רמת-חיים גבוהה לעוסקים בה. ושוב, אין אנו מדברים כאן על כשלונות בודדים, שהם הכרחיים ובלתי-נמנעים בכל מקום שמעשים נעשים, אלא אנו מדברים דווקא על התעשייה בכללותה, על אותם ענפים ומפעלים הנחשבים נכסי-אצן-ברזל של התעשייה הישראלית.

#### עצמאות כלכלית

בתוך כל אלה נשנית והולכת סיסמת העצמאות הכלכלית. מושג זה לא תמיד הוא מוגדר די-צרכו והוא סובל פירושים שונים. אולם אם ננסה להבינו כפשוטו וכמשמעותו בפי יוצריו, ולמעשה בפי כולנו, המקבלים אותו ודוגלים בו — הרי פירושו הוא שפלל הייצור שלנו הנמכר בחו"ל ישתווה לכלל קניותינו בחו"ל, ובכך נוכל לקיים עצמנו ללא תמיכה מהחוץ. לפי חישובים שונים — ובמסגרתו של תכנון המכוון לעצור את עלייתה של רמת-החיים — נוכל להגיע למצב זה, לפי הערכות שונות, כעבור 8, 10 או 15 שנה. ובאמת, הרי זה מתקבל על הדעת. אפשר שאילו סגרו עלינו מכל עבר וההכרח היה נכפה עלינו, מגיעים היינו כבר כיום לעצמאות כלכלית; כלומר: פשוט, לא היינו יכולים לקנות יותר ממה שאנו מוכרים. ארצות בעלות עצמאות כלכלית במובן זה הן מעטות: אלו הן העשירות ביותר — וכמובן, במספר גדול הרבה יותר, העניות ביותר. הדוגמה הקלסית לעצמאות כלכלית היא הקהילה הבושמנית באפריקה. לכן עצמאות כלכלית כשלעצמה אינה אומרת ולא-כלום, אלא השאלה היא: על איזו רמה תושג עצמאות זו? לפי המתוכנן תהיה רמת-החיים בעת שנשיג את העצמאות הכלכלית גבוהה מזו הקיימת כיום ב-20% לערך — כלומר, ההכנסה הממוצעת תהיה אז כ-150 דולר בחודש. סכום זה — כפי שפורט למעלה — הוא הרבה למטה ממה שיוכל לשמש יסוד לא רק למשיכת מהגרים לארץ אלא אף למטה מזה הדרוש להבטחת קיומה של האוכלוסיה הנוכחית. משמע שסיסמת העצמאות הכלכלית כשלעצמה היא סיסמת-שווא, סיסמה שאין עמה פתרון לבעיותינו.

אם נעמוד על דרגות ההתפתחות הכלכלית של ארצות שונות נמצא שארבע הן: הנמוכה ביותר היא החקלאות; זו שמעליה — תעשייה קלה; השלישית היא ייצור המכונות, והרביעית היא אספקת הידע. בכל שלב עולה רמת-החיים. עלייה זו אינה אריתמטית אלא גיאומטרית כמעט. הקפיצה מן השלב הראשון לשני קטנה הרבה מאשר מן השלישי לרביעי. אם נבחן את מעמדנו בשילוב זה נמצא שאנו מצויים בדרגות 1-2, ובניגוד להירהורי-לבנו הרי אנו חייבים להיחשב ארץ בלתי-מפותחת. עובדה זו מוכחת, לצערנו, גם אם נזכור את כל יתר מדי הפיתוח, כגון: רשת-תחבורה, דיור, טלפונים, אוניברסיטאות, אספקת כוח, וכו'.

עובדה זו עצמה אין בה כדי להפחית מהישגינו או להאפיל על מה שעשינו, ועם זאת עומדת השאלה: האם די במה שעשינו? האם עשינו בכיוון הנכון? והאם יש במה שעשינו, ובקושר־ההתפתחות הנגזר ממצב־עניינים זה, כדי להבטיח את שאנו רוצים בו בעתיד? אין אנו יכולים להשוות את עצמנו מבחינה זו ליוגוסלביה, למשל, שבה ניתן לעכב את העליה ברמת־החיים מטעמים שונים ומפני שיש צרכים חשובים יותר — בלי שתהיה בכך סכנה מוחשית לקיום המדינה. לא כך המצב אצלנו. לגבינו ענין זה של רמת־חיים גבוהה, שתוכל להשתוות לזו של ארצות מפותחות ביותר, הוא הכרח ראשון־במעלה, ומצויים אנו למצוא דרכים שתבטחנה הישג זה.

#### קפיצת־דרך כיצד?

עד כה עמדנו על כך שצורת המבנה הכלכלי היא־היא הנותנת שאין אפשרות להפריח את שממות הנגב, שאין אפשרות להביא לארץ הגירה בממדים ניכרים, ולא עוד אלא שאין גם לערוב לכך שהאוכלוסיה הנוכחית אכן תוסיף לשבת כאן. אכן, חובה עלינו לחפש דרכים אחרות.

בארצות שהן המפותחות כיום חלה העליה בשלבי ההתפתחות הכלכלית בארבעה השלבים שדובר בהם, בזה אחר זה: (א) חקלאות; (ב) תעשייה קלה; (ג) תעשייה כבדה, ייצור מכונות; (ד) ידע. אנחנו נבצר מאתנו ללכת באותה דרך, וזאת משום שארצנו, מחמת צימצום שטחה ודלות־אוצרותיה, אין לקיים בה תעשייה כבדה ותעשייה של ייצור מכונות. לכן לא נוכל למעשה להגיע לשלב השלישי בסולם ההתפתחות. אפילו נשקוד על מה שקרוי כיום "העמקת הייצור", במגמה להקטין את הפער בינינו ובין הארצות המפותחות מ־30 שנה ל־25, הרי אל לנו לשכוח שהארצות המפותחות אינן קופאות על שמריהן, ולא עוד אלא שההתפתחות שחלה בהן מהירה הרבה יותר מזו האפשרית אצלנו בדרך זו. אנחנו לא נוכל אפוא להדביקן, הפער יגדל ויילך, וגורלנו ייחרץ להישאר תמיד פרובינציה מפגרת אחרי ארה"ב, אנגליה וכו'. אם ברצוננו להשיג ארצות אלו, שומה עלינו לדלג על השלב השלישי ולהגיע במישרים אל השלב הרביעי, כלומר — המדע. שומה עלינו אפוא לחפש דרכים להפוך את המדע לבסיס הכלכלי של מדינת־ישראל.

בשטח זה טמון גם הפוטנציאל הגדול שלנו, "האוצר הטבעי" החשוב ביותר שלנו. ראשית, פזורים בעולם אלפי אנשי־מדע ישראלים שעקרו מכאן — קצתם כדי לזכות במשכורת גדולה יותר, קצתם משום שלא יכלו למצוא בארץ עיסוק מתאים. אולם כל זה כאין הוא לעומת הפוטנציאל העצום של אנשי־מדע יהודיים בארצות שונות. לדוגמה: יודעים אנו ש־20% מרופאי ארה"ב הם יהודים אף כי חלקם של היהודים באוכלוסיה הכללית הוא 3% בלבד. הוא הדין במקצועות מדעיים אחרים. יהיה אשר יהיה פשרה של תופעה זו, מכל־מקום זוהי עובדה שגלומות בה אפשרויות עצומות. אם עד היום ראינו בעובדה זו מכשול לריכוז שכבות רחבות של יהודים בארצנו, שכן לא נראה סיפוי לכך שיעזבו את מקצועותיהם וייעשו חקלאים ופועלים, הרי בדורנו אפשרויות הניצול הרווחי של מקצועות אלה גדלות כמעט עד אין סוף.

ומהגם בשעה שידוע שמספר החקלאים שיוכלו להתפרנס מחקלאות בארץ, ולו אף בדוחק, הוא קטן ממספר החקלאים המצוי בה בפועל כיום — ובשעה שבדור שאין ביכולתה של התעשייה הקלה לפרנס את המדינה בכבוד. בתנאים אלה עובדה זו נעשית עובדה כלכלית-מדינית ראשונה-במעלה, ואם נדע לנצלנה הרי יש בה כדי להגדיל לאין-שיעור את מספר המועמדים היהודים להתישבות בארץ.

#### מדע ותעשיית ידע

לאלה יש אפשרויות בלתי-מוגבלות, גם בארץ קטנה, כבסיס כלכלי. מי שעוסק בכך אינו זקוק לחמרי-גלם התופסים נפח-אניות, אינו זקוק למכונות גדולות ויקרות שעליו לרכשן בחו"ל, ה"ערך המוסף", במובן הכלכלי המקובל כיום בארץ, גדול מאשר בכל מקצוע או תעשייה אחרים, המחיר הרווחי המשתלם בחו"ל, אם יעוד ידע זה ליצוא, גדול מאשר במקצועות אחרים. משמע שהמשכורת שיוכלו המדע ותעשיית-המדע לשלם לעובדיהם תהיה גבוהה הרבה מזו שיכולה התעשייה הקלה לתת לעובדיה. כפי שכותב פרופ' דה-שליט במאמרו (ר' "הארץ", 18.9.63), הרי השוק למחקר מדעי הוא כמעט בלתי-מוגבל. הוא מביא מספרים מאלפים על הסכומים הנכנסים לקופת מכון-וייצמן ממכירת מחקר. על כך יש להוסיף סכומים גדולים נוספים הנכנסים כיום באיתו אופן למוסדות-מחקר אחרים בארץ. היכולת שלנו למכור מחקר מדעי תלויה לא דווקא בגורמי-חוץ (משום שאין לראות ריווי של השוק בשטח זה) אלא ביכולתנו "לספק את הסחורה". אם כך הדבר לגבי מה שקרוי מחקר מדעי בסיסי, הרי על-אחת-כמה-הוכמה גדול הביקוש לידע שימושי. נסתפק כאן בהבאת דוגמה של חברה אמריקאית שהוקמה לפני 10 שנים על-ידי תורנטון, שעזב לצורך זה את חברת פורד, ומחזורה גדל תוך 10 שנים ממיליון דולר עד קרוב למיליארד. חברה זו אינה עוסקת אלא במדע שימושי ובייצור מימצאיו. החברה, שמפעליה פזורים ברחבי ארה"ב, מתקשרת אל מרכזי הקנייה הגדולים באמצעות טלפרינטרים, טלפונים וטיסות תכופות של מנהליה. מכל הבחינות האלו ניתן בדורנו, כאשר המטוס העל-קולי מקרב את ניו-יורק לתל-אביב כדי 5 שעות טיסה בלבד, לקיים תעשייה זו גם בישראל. ולא עוד אלא שבשטח זה כושר ההתחרות שלנו טוב מאשר בכל השטחים האחרים. ידוע שבתנאי שוק חפשי אין התעשייה שלנו יכולה להתחרות בתעשיות המקבילות באירופה, בארצות השוק, או בארה"ב. הוא הדין כמעט לגבי כל המוצרים החקלאיים. אולם בשטח זה גדול כושר-התחרותנו ב"תקופת ההרצה" משום שהוצאות הייצור הן בראש-וראשונה שכר-עבודה, שהוא לעת-עתה נמוך בארץ בהרבה מאשר ברוב הארצות המפותחות. אך גם כאשר יעלה השכר פי 2 או 3 עדיין יהיה כושר-התחרותנו מעולה, וזאת בהתחשב בעתודה האנושית של יהודים הפעילים במחקר מדעי במדינות שונות.

עד כה דיברנו על הצורך והאפשרות של הקמת מרכזים מרובים למחקר מדעי בארץ. מלבד הפרנסה הטובה שיוכלו אלה לספק למספר רב של משפחות, תיוצר גם היכולת להקים תעשיית ידע מלמעלה ולא מלמטה, כפי שנהוג הדבר בצורה

בלתי-מוצלחת כיום. הנה כמה דוגמות: תעשיית ראדיו אין בארץ. בתי-החרושת מביאים מבחוץ את החלקים החשובים, אותם חלקים שבייצורם טמונה הרווחיות האמיתית, ומרכיבים אותם כאן, בתוספת הארגו ומספר פעולות פשוטות. נסיון ליצר כאן מספר גדול יותר של חלקים אין בו כדי להגדיל בשיעור מכריע את הרווחיות — או, ליתר-דיוק, להקטין את אי-הרווחיות הממשית — של "תעשיית הראדיו". אם, לעומת זה, תטפלנה מחלקות הפיזיקה באוניברסיטאות ובמכוני-המחקר שיקומו בפיתוח דרכים חדשות או בחידושים לייצור ראדיו, למשל, הרי תוכל לקום כאן תעשיית ראדיו רווחית שתתבסס על מרכזי ידע אלה ושתוכל להתחרות בארץ ובחול, לא בזכות יום-העבודה הזול-ביחס של מרכיבי הראדיו אלא בזכות טיבם ויתרונם הטכני של מכשיריהם. הוא הדין, אם נביא דוגמה אחרת, לגבי מכוונת-כביסה. מקלטות ושאר מוצריה של התעשייה הנרחבת המתבססת כאן על ידע וחלקים הנשלחים מחו"ל.

כדוגמה בולטת נוכל להביא את המפעל להרכבת מכוניות בחיפה, שפולנו יודעים שבנוסף להפסדים הממשיים הכרוכים בו למשק הלאומי הרי האוצר מפסיד עליו כ־5 מיליונים ל"י בשנה מתוך שכל אחת מ־1,000 המכוניות המורכבות שם נמכרת בארץ ב־5 אלפים ל"י פחות מאשר אילו הובאה מחו"ל. אם תהיה אפשרות, באמצעות מחלקות מפותחות במכוני-מחקר בתי-ספר גבוהים טכניים, לחשוב על פתרון הולם למכונית או לחלקים ממנה — לא לפי הצרכים של ארה"ב, המעוניינת במכונית שתצרוך דלק רב ותכיל פלדה הרבה — הרי שוב יש סיכויים למצוא עבודה רווחית הרבה יותר למספר גדול הרבה יותר של פועלים.

באשר למימון, יסכימו כל הקרובים לדבר שפיוס הסיכויים להשיג כספים למכוני מחקר בסיסי — כל שפן למכוני מחקר שימושי — טובים לאין שיעור מן הסיכויים להשיג כספים מחו"ל לתעשיות קלות או "תעשיות ההרכבה", שכל כלכלן יחשב לעצמו מיד את סיכוייהן לעתיד. נוסף לכך הרי מן הדין שגם אנו עצמנו נראה בדברים אלה לא מותרות אלא צורך וסיכוי — אולי יחיד — לכלכלת הארץ. נציין לדוגמה שתקציב-המחקר של משרד-הבריאות היה בשנה שעברה 30 אלף ל"י — לעומת חצי מיליארד דולר שמשרד-הבריאות האמריקאי מוציא למטרה זו לשנה (כלומר: בערך פי־500 לנפש!). משרד-השיכון בונה מדי שנה במאות מיליוני לירות, ואף-על-פי-כן לא הצליח להשיג עדיין מן האוצר אפילו פרוטה אחת לצורך מחקר, וכך רואים אנו שכיום בונים למשפחות מהגרים מרובות-ילדים דירות בנות 50 ו־60 מ"ר משום שאין אמצעים לבנות דירות גדולות יותר ואיש לא תיכנן דירות אלו כיום בצורה שיתכן להגדילן לאחר זמן. וכך אנו עומדים בפני העובדה שבעוד 10 — או, לכל היותר, 20 שנה — יהיה הכרח לנטוש דירות אלו כליל ואנו נשלם על חוסר-החזון שלנו במיליארדים רבים. תחת להשקיע מאות-מיליוני לירות בכפרים עלובים בפרודור ירושלים, שדלים סיכוייהם להיות אי-פעם רווחיים ברמת-חיים נאותה, כלום לא מוטב היה להשקיע סכומים אלה בהקמת מכוני-מחקר באוניברסיטאות באותם מקומות עצמם? האם לא היו מביאים לפיתוח מהיר

וטוב יותר של האיזור? חשבון מפוכח יוכיח גם שהסכום הדרוש ליצירת מקום-עבודה רווחי לאקדמאים הוא, בסופו של דבר, נמוך יותר מן הסכום הנדרש עד כה, ואשר יידרש עוד בעתיד, כדי שיוכל איכר בפרוודור-ירושלים להתקיים על סובסידיה מתמדת. או נחזור לדוגמת המוביל, שיעלה כמיליארד לירות. לו היה לנו קצת יותר חזון, ולו השקענו אחוז מסוים מכסף זה במחקר יסודי של האפשרויות להתפלת מיים באמצעות אנרגיה אטומית. או בחקר שימושיהם האפשריים של מים בעלי דרגת מליחות מעין זו שיכילו מי-המוביל, ודאי שהיינו מתקרבים הרבה יותר לפתרון ממשי של בעיית המים שלנו.

#### אוניברסיטאות

הגשמת תכנית זו דורשת שינוי ראדיקלי בהשכלה הגבוהה בארץ. כיום יש לנו למעשה אוניברסיטה אחת, בית-ספר טכני גבוה אחד, וניצינים של אוניברסיטה בתל-אביב. אין צורך בחישובים מעמיקים כדי לדעת שאוכלוסיה של שלושה מיליונים, כפי המתוכנן בארץ זו בעוד 6—7 שנים, יש לה צורך בשלש או ארבע אוניברסיטאות לפחות. ברור שכאן שוב נובע המצב מיחס מושרש למקצועות אקדמאיים ומן ההשקפה שראוי לעם הזה להיות "גוי ככל הגויים" — ופירושו של דבר, ברוח המסורת הציונית המקובלת, להיות עם כמו גרמניה לפני היטלר. עלינו לגשת מיד להקמת מספר אוניברסיטאות, 6 לפחות. אוניברסיטאות אלו צריכות לקום בשלש הערים הגדולות, ועליהן יש להוסיף עוד 3 במסגרת יישוב הגליל או יישוב הנגב. אין שום מניעה להקמת אוניברסיטה במצפה-רמון, למשל. בארצות-הברית קיימות אוניברסיטאות המרוחקות 160 ק"מ ויותר מיישוב עירוני — ובכל-זאת שמן הולך לפנייהן. ברור שמצפה-רמון בעלת אוניברסיטה היא עיר שההווה והעתיד שלה מובטחים מבחינה כלכלית; בלעדי כן — ספק...

ההשקפות שלנו על מחירה של אוניברסיטה מעוותות מחמת העובדה שהאוניברסיטה העברית הוקמה רובה-ככולה בדרך של פילנטרופיה, ומובן שאנשים התורמים את כספם לאוניברסיטה דורשים תמורת זה ערכים המתבטאים בהוצאות גדולות. כך, למשל, עלה בית-החולים האוניברסיטאי של "הדסה" לפחות פיישנים משצריך היה לעלות אילו הוקם על-פי תכנית שמטרתה לא היתה ראנה; ממילא לא רק הבנייה כי אם גם קיום השירותים היו עולים לאין-שיעור פחות. באירופה יש לא מעט אוניברסיטאות בעלות-שם השוכנות בבניינים צנועים. אפשר להקים אוניברסיטאות בתנאים פיזיים צנועים אך פונקציונליים ומרווחים — והם יתמלאו תוכן של עבודת מחקר ועבודת הוראה, שיבטיח את עתידם ואת שמם. אם לא יהיה צורך להראות את בנייניהם ואת ה"קמפוס" האלגנטי לתיירים המיועדים לתרום, אם נסתפק בכך שנוכל להצביע על הישגיה של אוניברסיטה, הרי הקמתה והחזקתה תעלינה הרבה פחות משעולה הדבר בירושלים.\* התנאי הוא, כמוכח, שהממשלה תקח חלק

\* או אפשר יהיה גם להגיע לתיכנון כלל-ארצי של רכישת מכשירים יקרי-ערך ושימושם. ובדרך זו להקטין בהרבה את ההשקעות וההוצאות השוטפות.

פעיל, אולי מכריע, במימון האוניברסיטאות. כדאי לזכור בהקשר זה שמחלקות רבות של מדעי־טבע באוניברסיטאות של ארה"ב, בעיקר היקרות כגון מחלקות לכימיה ולפיזיקה, אינן מחלקות מוחזקות אלא הן מקיימות את עצמן. קיום זה מהאפשר על־ידי שהמחלקות חיות מהכנסות הפאטנטים שלהן ועל־ידי שהן מבצעות מחקר מוזמן ואחר בשביל חברות תעשייתיות.

אם נתרגם זאת ללשון המציאות הישראלית של הקמת "יש מאיין", פירושו של דבר שליד אוניברסיטאות אלו יוכלו לקום במשך הזמן מפעלי ייצור מיכניים, ביולוגיים ואחרים שיהיו לקוחות לְדַע וישאו את עצמם ואת המחלקות מבחינת מימון. כך יכולים אנו לתאר לעצמנו בנקל שתחת 40 כפרים מיוחדים לצורך יישובו של הגליל תוקם שם אוניברסיטה גדולה בה ילמדו תלמידים, מהארץ ומארצות מתפתחות באפריקה ובאסיה, שסביבה יקומו בתי־חרושת ומפעלים שונים של כימיה "עדינה". גם מבחינה התישבותית תהיה האוניברסיטה במרוצת הימים למרכז יישובי גדול, ודאי גדול יותר מאוכלוסיית הכפרים המתוכננים כולם — ויש יסוד רציני להניח שהקמת האוניברסיטה וקיומה, על כל הנספחים אליה, תעלה פחות ממה שצריכים לעלות הכפרים המתוכננים, שכבר כיום ידוע שלא יוכל להגיע לבסיס כלכלי איתן ולרמת־חיים מתקבלת־על־הדעת. הוא הדין לגבי מצפה־רמון, ואפילו עין־גטפים. תנאי אחד קודם, כמובן, לאפשרות של הקמת אוניברסיטאות להפרכת השממה, והוא רשת כבישים הגונה שתאפשר נסיעה ממצפה־רמון לבאר־שבע ולתל־אביב בזמן מתקבל־על־הדעת, ולכל היותר במחצית הזמן הדרוש לכך כיום; תנאי שני הוא הקמת רשת טלפונים כמקובל בעולם. אין אפשרות לקיים אוניברסיטה או מפעל תעשייתי מחוץ למרכז יישובי צפוף באין לרשותם עשרות קווי־טלפון שבאמצעותם אפשר להגיע לכל מען שהוא בארץ ובחו"ל.

#### מחקר וייצור מדעי

ועוד כמה דוגמות. בראש־ראשונה נזכיר את מכון־וייצמן, שלפי חישוביו מכניס כל אחד מעובדיו 2,500 דולר בשנה כתמורה למחקרו. אין ספק שגם מכון־וייצמן — שמטרותיו רבות ומגוונות, ומהיותו מכון־המחקר היחיד בארץ מטרותיו חורגות מתחום ההישג הכלכלי — יכול לעשות בשטח זה הרבה יותר ממה שעשה, וחברת "ידע", היא החברה שהקים מכון־וייצמן לפיתוח הידע שנאסף במכון, ודאי עומדת רק בתחילת צעדיה ואולי תימצא באמצעותה פרנסה למאות, ואולי אלפי, משפחות בארץ. דוגמה אחרת היא חברה צנועה שהוקמה על־ידי כימאים בארץ, העוסקת בייצור כימיקלים עדינים ומספקת מחקר שימושי מוזמן. לחברה, על אף היותה צעירה וקטנה, יצאו מוניטין ברחבי ארה"ב ואירופה ואין היא יכולה לעמוד בלחץ ההזמנות לחמרים ולמחקרים המופנות אליה. דוגמה זו מאלפת מפני שהיא מציגה את השילוב של מחקר וייצור מדעי ברמה הגבוהה ביותר. חמרי־גלם כמעט אינם מעורבים בענין והערך המוסף מתקרב לממדים שעדיין לא נודעו כמותם במשק הישראלי. הרווחיות גבוהה וחומרי־הגלם הוא מוחם של אנשי־המדע. אין שום סיבה

שתהיה בארץ רק חברה אחת כזאת בשטח הכימיה או בשטחים אחרים, ואין כל מניעה הגיונית לכך שיקום מספר גדל והולך של חברות כאלו — בין עצמאיות ובין קשורות למכוני-המחקר והאוניברסיטאות — חברות שתספקנה עבודה בשכר גבוה ביותר לאקדמאים ישראלים.

דוגמה כיצד לא לעשות נוכל למצוא בחברת-הברום. חברה זו עומדת בפני אחד המאגרים הגדולים בעולם לברום ויש לה אפשרות להשיג ברום זה במחיר זול. אף-על-פי-כן אין החברה מסוגלת למכור את תוצרתה בתנאים של ריוח, ובקושי ניכר היא מוכרתם בתנאי הפסד. הסיבה לכך היא שקרוב ל-90% מהברום בעולם משווק בצורת אטילן-דיברומיד. מוצר זה משמש בעיקר תוספת לדלק, אף שהוא יכול אולי להיות זול יותר מאותו מוצר שניתן לקנותו במקומות אחרים, הרי אינו אלא אחוז זעיר מן ההוצאות של ייצור דלק ועל כן לא כדאי לחברות המיצרות דלק להפסיק את קשריהן אל ספקיהן וקוניהן החשובים על-מנת לקנות ברום שיהיה זול קצת יותר ממקור חדש. הדרך בה משתדלת ללכת חברת-הברום — לשווק מוצרים מבוססים זה-מכבר ולהוריד את המחירים מתחת למחיר הרנטבילי — אין בה כדי לשמש מורה-דרך לעתיד. אם נזכור מהגדולים הסכומים שהושקעו בחברה זו משך השנים לא נוכל אלא להצטער על שהחברה לא הקימה מעבדת-מחקר בה היו עובדים בין 20 ל-50 כימאים במגמה לפתח מוצרי-ברום חדשים המתאימים לצרכים אחרים. יש יסוד רב להניח שמשך מספר שנים של עבודת מעבדה זו, אגב הוצאות שהיו מעט-מזעיר מן הסכומים שהושקעו ומושקעים בחברת-הפסד זו, היו מדעניה מוצאים לא רק פתרון לכמות הברום המיוצרת כיום אלא גם פותחים פתח לכמויות ברום גדולות יותר וממציאים מקומות-עבודה רנטביליים למספר רב של פועלים ומדענים.

עוד דוגמה מעציבה היא חברת-האשלג. מיליוני דולרים לרוב הושקעו ברכישת ציוד בחו"ל, עוד מיליונים רבים יוצאו על רכישת צי משאיות שיעביר את 600,000 טונות האשלג המצופות לנמלי הארץ; ואחרי כל אלה הרי, לפי אומדניהם של כלכלנים אופטימיים, הרווחיות שבדבר קטנה ביותר. היש ספק כי הפתרון הוא בהקמת מעבדת-מחקר לחקר האפשרויות לעיבוד האשלג ושימושיו? מעבדה מעין זו, על רמה אוניברסיטאית, שתעסיק כ-100 עובדים, היתה עולה כמיליון-וחצי לירות בשנה. סכום זה הוא כאין-וכאפס לעומת הסכומים העצומים שהושקעו בחברת-האשלג בלי להבטיח ריוח לחברה או עבודה למספר גדול של פועלים. יתר על כן, הרי ניתן לחשוב שחלק ניכר מהוצאות המעבדה אפשר היה להשיג על-ידי מענקי-מחקר ושמעבדת-מחקר זו לא די שהיתה מכסה את ההשקעה תוך שנים ספורות אלא שהיתה פותחת פתח לתעשיות מרובות לעיבוד-אשלג, שהיו הופכות בור-סופג זה למקור-הכנסה רציני.

דוגמה לאפשרויותיה של מעבדה מעין זו תשמשנה המעבדות של מחצבי-ישראל. מעבדות אלו, שפותחו בצניעה, מכרו ידע רב לחו"ל. בזמן האחרון מוקם והולך באשדוד מפעל-תעשייה המבוסס על תהליך-ייצור שפותח במעבדות אלו ושתמורתו



משלם המפעל החדש 3 מיליוני לירות; זהו סכום שוודאי יש בו כדי לכסות את הוצאות המעבדות של מחצביישראל מיום קומן ועד עתה, וברוחים מביח"ר זה בלבד יותן ללא ספק להוסיף ולקיימן בכבוד גם להבא. יתר על כן, בדרך זו נמשך כסף לארץ להקמת ביח"ר רווחי, שייצר וייצא חומר כימי במחירים הנמוכים בהרבה ממחירי השוק.\*

דוגמות אלו יש בהן ללא ספק כדי להצביע על הדרך הנכונה — ויותר מזה: כדי להוכיח שכל מי ששלח לחמו על-פני המים, בצורת השקעה במחקר מדעי, מצא אותו, ולא ברבות הימים דוקה — אף בתוספת ריבית גבוהה.

כדאי אולי להצביע על שטחים אחרים. התעשייה האלקטרונית בארה"ב מיצרת קרוב ל-50% ממוצריה בבתי-מלאכה שבהם עובדים 20 פועלים או פחות. לאמיתו של דבר אין לראות באלקטרוניקה תעשייה כי אם מחקר שימושי מתמיד המובא לשלבי מימוש, לפעמים זמניים, ושוב הקובע איננו שכר הפועל כי אם יכולת המהנדסים לתכנן התפתחות מוצלחת שיש בה כדי לחסוך בייצור מוצרים קיימים, או להביא לידי יצירת מוצרים חדשים. הקמת תעשייה אלקטרונית בארץ מלמטה — כלומר, על-ידי "העמקת הייצור" — הוכיחה שהיא בלתי-רנטבילית בשבילנו היות והריחו האמיתי מוזרם לחברות-האם בחו"ל. אולם, שוב, אם תקום בארץ מעבדת-מחקר של 100 או 200 מהנדסים ופזיקאים שיעסקו בפיתוח אלקטרוני, יש יסוד רב לאמונה שמתוך מעבדה זו, או מעבדות אלו, יקומו בהדרגה בתי-מלאכה ובתי-הרושת למוצרים אלקטרוניים חדשים שיבטיחו רווחיות גבוהה.

דוגמה דומה משטח הפרמאצויטיקה. תעשיית-התרופות בארץ רובה-ככולה אינה אלא תעשיית אריזה: קונים את התרופות באירופה או בארה"ב, יש ומערבים אותן קצת כאן ויש וגם זה לא — ואחר-כך אורזים בטבילות או באמפולות ומצייאים לשוק. הריחו הממשי של חברות אלו אינו יכול לעלות על מה שמושקע בהן — כלומר הריחו שיכולה הארץ להכניס. ועם זאת הושקעו סכומים גדולים בבתי-הרושת אלה, שמבחינת המשק הישראלי והעלאת רמת-החיים אינם נותנים לנו כמעט ולא-כלום.

האם יש מניעה לכך שתקום בדימונה — או בעיר-הבשור, או ליד שדה-בוקר, או בגליל העליון — מעבדת-מחקר שבה יעבדו עשרות ואף מאות אנשי-מדע, כימאים ורופאים, בפיתוח תרופות חדשות בשיתוף-פעולה עם בתי-החולים בארץ? מי שמכיר קצת תעשייה זו כמעט לא יוכל להטיל ספק שבתוך שנים מועטות ייתכן, על יסוד הידע שיפותח במעבדות אלו, להקים תעשייה פרמאצויטית אמיתית, שיהיה בה כל הריחו העצום שזוכות בו חברות פרמאצויטיות בכל העולם ולא רק המעט שמכניסה אריזת התרופות.

\* אגב, השוואת הרווחיות של המחקר במחצביישראל לעומת הייצור התעשייתי (מפעל תמנע) היא מאלפת ביותר.

## רופאים ורפואה

מן הדין להקדיש מלים מספר לרופאים ולרפואה, ולו אך מתוך שמספרם בארץ הוא גדול ומספר הרופאים היהודים בעולם ה"חפשי" מתקרב בוודאי ל-100,000. כל אלה אינם מועמדים לבוא לארץ. יש במדינת-ישראל מספר גדול יותר של רופאים לנפש מאשר בכל ארץ אחרת בעולם; רובם-ככולם עוסקים ברפואה פעילה, ודבר זה מושג על-ידי כך שמספר המשפחות לרופא הוא קטן ומשכורת הרופא אף היא קטנה. עם זאת הרי כל הרופאים מוטלים למעמסה על המשק ובעצם אין מקום לרופאים נוספים אלא על-ידי שימוש מוגבר בשני האמצעים שהוזכרו למעלה. כתוצאה מכך יש יציאה ניכרת של רופאים מן הארץ, ובראש-וראשונה מתוך הרופאים הצעירים בוגרי ירושלים, שהם לכל הדעות מן המשובחים אשר עמנו. האם עלינו לקבוע שאין עוד מקום לרופאים כאן? האם אין אנו מצויים לחפש דרכים להעסקתם הפרודוקטיבית של רופאים ולפיתוח מקומות-עבודה נוספים בשבילם?

תחילה נעסוק במחקר. מחקר רפואי החל להתפתח בארץ באורח ספונטאני וכלי עידוד או תיכנון ציבורי-ממשלתי ב-6—5 השנים האחרונות. בתוך פרק-זמן מועט זה הגיעה ישראל להישגים נכבדים ביותר — על אף דלות האמצעים והיעדר מוחלט של תמיכה ממשלתית — ואף הצליחה למשוך מחו"ל סכומים רציניים במענקי-מחקר, ממקורות לא-יהודיים. לו יכלו לקום בארץ מכוני-מחקר ליד בתיה"ח החשובים, לא היתה שום מניעה להעסיק 1,000 רופאים במחקר. דבר זה צריך לעלות כ-5 מיליוני דולר לשנה. חלק ניכר מסכום זה אפשר להשיג ממקורות-חוץ שיקנו מחקר זה, וחלק שני יצטרך לבוא מן התעשייה הפרמאצויטית, כאשר תתפתח זו ותחדל מהיות תעשיית-אריזה בלבד.

מקורות נוספים של מימון בינלאומי נראים באופק, על-תנאי שהמחקר הרפואי בארץ יכוון לא להיות העתק של נושאי-המחקר באמריקה אלא יעסוק בנושאים עצמאיים וגם יזדקק לנושאים המעיקים על הארצות המתפתחות.

דבר שני הוא הקמת בתי-ספר לרפואה. לא קשה לחשב ולמצוא שבתוך מספר שנים יהיה צורך במספר רב של מקומות-הוראה על-מנת להכשיר אותו מספר של רופאים אשר יידרש לארצות המתפתחות. האפשרויות באירופה ובאמריקה הן מוגבלות, וכל אחת מארצות היבשות הללו עוסקת בתכנית-פיתוח מזורזת להבטחת מקומות-לימוד לתושביה. הקמת 2 או 3 בתי-ספר לרפואה לתלמידי ארצות מתפתחות לא די שלא תצריך הוצאות ניכרות — היות והסכומים הגדולים ביותר מושקעים בהקמת בתי-חולים הנמצאים כבר בפועל-ממש — אלא בתי-ספר אלה יוכלו להתקיים בתמיכה כספית צנועה-ביחס. יש יסוד להניח שלפחות חלק מן התמיכה הדרושה אפשר יהיה להשיג ממקורות-חוץ. אולם מלבד מקומות-עבודה ל-500 רופאים, ולמאות שאינם רופאים, שימצאו את פרנסתם במישרים ובעקיפים ליד בתי-ספר לרפואה, הרי תימצא כאן דרך להפוך את ישראל למרכז רפואי בתודעתם של רופאי הארצות המתפתחות — מקום שאליו יבואו ללמוד, מקום שבו יקנו את תרופותיהם, מקום

אשר יידעו כי בו יינתן טיפול מסור ואנושי לאותם מחוליהם שאין הם יכולים לטפל בהם באמצעיהם. ענין זה של הפיכת ישראל למרכז רפואי לארצות השכנות הלא־ערביות אף הוא דורש פיתוח. אנשים מארצות אלו נוסעים לצרכי ריפוי אל מחוץ לארצם, בעיקר לאירופה. שם הם מקבלים טיפול, על־הרוב מידי רופאים פרטיים, תמורת תשלום שהוא אסטרונומי לפעמים. אין כל סיבה שלא להקים בארץ בית־חולים מיוחד, או אגפים מתאימים ליד בתי־החולים הקיימים, לטיפול בחולים אלה על בסיס של תשלום קבוע ליוס־אישפוז. אין מניעה למציאת אמצעי־קשר זולים להבאת החולים ולהחזרתם. מלבד המפעל האנושי הגדול שיקום בדרך זו ויאפשר גם ללא־אמידים לקבל טיפול רפואי מעולה, הרי יושג בכך מקום־עבודה ל־200 רופאים ולמאות מועסקים נספחים.

שטח נוסף בו רופאים ישראלים יכולים וצריכים לפעול הוא העזרה הרפואית לארצות מתפתחות. ארצות אסיה ואפריקה היוצאות לעצמאות זקוקות למספר גדול של רופאים שאין ביכלתן להעמידם עתה מתוכן. לא פעם ישראל נתבעת ונענית לפניות אלו. אם ייעשה הדבר על רמה מקצועית גבוהה, על בסיס איתן של מוסד רפואי־מדעי בארץ, תוך טיפוח מחקר רפואי, הרי יש יסוד להאמין שמספר גדול של רופאים יוכלו, בתכנית מחזורית מתאימה, לשהות בכל עת בחו"ל. אם נצרך לזה גם רופאים שיעסקו בענפי מחקר אחרים, ובעיקר פרמאקולוגי, הרי נראה שיש אפשרות לפתח כאלפיים מקומות־עבודה חדשים ויצרניים לרופאים.

\*

הדברים שהובאו כאן אינם אלא דוגמות כיצד עלינו להתקדם. המטרה שאליה מחשבתנו חותרת היא ברורה: כינונה של ישראל כמדינה בעלת בסיס משקי איתן לאוכלוסיה של 10 מיליונים. אנו שומעים מפי אנשים מקובלים ביותר שרואים הם את עתידנו כאן כמדינה בת 3 או, לכל היותר, 4 מיליונים, בזמן הנראה־לעין — וזאת שוב מתוך שהדמיון אינו פועל אלא במתכונת הכלכלית של שנות ה־30 האירופיות. כאשר סקר ד"ר רופין את הארץ לראשונה בתקופה בה לא ניתן לחשוב אלא על חקלאות, העריכו שכמה מאות־אלפים הוא מירב מה שייתכן לרכוש כאן. כיום, בעזרת תעשייה קלה, מדברים על 3 עד 4 מיליונים מתישבים. בעזרת המדע, והתנופה הכלכלית שהוא עשוי לתת לנו, יוכל כוח־קליטתה של המדינה לעלות מ־3 או 4 מיליונים ל־10 מיליונים ויותר, והמועמדים להתישבות חדלים מהיות יהודים בארצות־רדיפה־ושפל בלבד אלא הופכים להיות גם פרופיסורים, יהודים ואחרים, מארצות אנגלו־סקסיות מפותחות.

אנו חייבים לשאוף לאוכלוסיה שבה יעסקו במישרים במדע 10% של כוח־העבודה ובעת־שיינתן ידע — 20%. רווחיהם של 30% אלה בלבד יהיה בהם כדי לקיים בכבוד את כלל האוכלוסים. בתעשיות מיוחדות, מונופוליסטיות כמעט מבחינת חמרי־גלם או תנאים אחרים: עוד 7%. 7% נוספים יוכלו לעסוק בחקלאות מודרנית, בה יעבוד חוקר אחד על 10 חקלאים — ואפשר שאז יוכל ענף זה שלא להביא הפסדים בלבד, גם לא בעיקר.

אם נשיג זאת נהיה ארץ מפותחת, עשירה ומתקדמת, שתוכל לצפות בבטחון אל העתיד.

הפיכת המדע מעיסוק שולי לבסיס כלכלי רחב אינה מחייבת אותנו ללכת בדרכים המקובלות בעולם. אדרבה, יכולים אנו לחפש דרכים מקוריות משלנו. כשם שפתרנו את בעיית ההתישבות החקלאית, בתקופה שהיתה זו כורח מדיני, באמצעות הקיבוץ והמושב, כשם שפיתחנו דרכי־מלחמה ודרכי־ביצוע משלנו בהרבה שטחים אחרים, כך ראוי לנו לתת דעתנו על ייחוד דרכי־הביצוע גם בשטח זה.

## שנואל אניצור : שרשי התיעוש בארץ

בימי הביניים היתה ארץ־ישראל, ככל ארצות המזרח, מפותחת ומתקדמת למדי מבחינה טכנית: עיבוד מוצרי חקלאות, וכן מלאכה ותעשייה מסוגים אחרים, היו משוכללים יותר מאשר באירופה המרכזית והצפונית. בתקופת הרנסנס חל מפנה יסודי ברמת הטכניקה של העיבוד, בטיב המוצרים, בארגון ובמבנה של מפעלי הייצור. אירופה הדביקה, אם גם לא בכל הענפים והמקצועות, את המזרח, שעמד אז בסימן המלחמות והכיבושים של התורכים. המזרח לא רק נעצר בהתפתחותו אלא פה־ושם חלה אף נסיגה. תוצרת אירופית התחילה לחדור למזרח, הצליחה לעמוד בתחרות עם הייצור המקומי ומנעה את הרחבתו. הלבנט נעשה מקור חומר־גלם לאירופה ושוק למוצריה.

בתקופת המהפכה התעשייתית באנגליה, במחצית השניה של המאה הי"ח, סיפקה ארץ־ישראל כמעט את כל צרכיה ממוצריה־היא. ליצוא נועדו חמרי־גלם אחדים, בייחוד כותנה (או גם למצרים!), וממוצרי התעשייה נשלחו לחוץ־לארץ רק הסבון וטוואי (חוטני) כותנה וכן כמות מסוימת (מטען 4—3 אניות) של אריג־כותן גס שנועד לתפירת בגדים לעבדים הכושיים במושבות אירופיות.<sup>1</sup> דרכי הייצור בארץ נראו כבר בעיני האירופים, אף כי לא תמיד בצדק, כפרימיטיביות ביותר. מתכות הובאו מבחוץ, אף כי בדרום הלבנון היו מכרות שבהם הצבו עופרות־ברזל בממדים קטנים לצרכים מקומיים. הברזל הופק שם מן העפרה ברמה טכנית גבוהה למדי, בצורה המכונה באירופה "שיטה קטלונית", תוך שימוש מחופם בכוח־המים להפעלת המפוחים.<sup>2</sup> ר' יהואסף שוורץ יודע לספר, וזאת כבר במאה הי"ט, כי יהודי דיר־אל־קמר הס־הם העוסקים בכריית ברזל כחוכרי האמיר ומיצרים ממנו כלים שונים, אלא שהוא מציין רק מוצר אחד בלבד — "פרסאות הסוסים הנשלחים בכל הארץ".<sup>3</sup> מקצוע יהודי מובהק בימים ההם היה גם ניפוץ צמר־גפן לשימוש ביתי.

נסיונות ראשונים לפיתוח כלכלי של הארץ נעשו בימי הכיבוש המצרי, אלא שמפעלי תעשייה פותחו במצרים גופה (ידוע רק על בית־חרושת לאריג־צמר לצבא המצרי שהוקם ליד צ'ור וכנראה פעל זמן קצר מאד).<sup>4</sup> ואילו ארץ־ישראל נועדה לספק גלם, עצים למספנות ותוצרת חקלאית (יצוא־כפייה של חטים למצרים). עודדו את הרחבת המטעים של עציוזית ונעשו נסיונות באיקלום גידולים חדשים כגון קפה, ואף חשבו על השקאה מרוכזת מן הירקון.<sup>5</sup> אפשר שכמה טחנות־רוח, שהוקמו אז ליד ירושלים, גם אותן יש ליחס ליזמתם.<sup>6</sup> עם גירושם של צבאות מוחמד־עלי מן הארץ תמו הנסיונות. השלטון התורכי לא דאג או לפיתוח הארץ. אדרבה: המכס על סחורות יצוא היה

בימים ההם (עד המחצית השנייה של המאה הי"ט) גבוה יותר מאשר על סחורות יבוא, שכן מכרו לחוץ יותר ממה שקנו. רק במאה זו עלה היבוא על היצוא. עם זה הרי עוד בראשית המאה הי"ט, בייחוד ברבע השני שלה, התחיל משבר בתעשיה המקומית, בייחוד בייצור האריגים, וזאת בעטיה של המהפכה התעשייתית הגדולה באירופה.

מכונת-הקיטור הופיעה לראשונה בחופי מזרח-ים-התיכון בצורת אניות-קיטור שהחלו לעגון בבירות ולאחר-מכן הגיעו גם לנמלים דרומיים יותר כעכו ויפו. הן — ועוד לפנין ויחד אתן גם המפרשיות האירופיות, בייחוד האנגליות — הביאו אריגיכותן זולים, שתוך כמה עשרות שנים החריבו את המפעלים המקומיים.<sup>7</sup> תחילה חדלו מטווית הכותנה המקומית והמשיכו רק באריגת החוטים (שהובאו מאנגליה), ולבסוף צומצמה גם האריגה. מקומות שפעם היו מפורסמים כמרכזי טוויה ואריגה גדולים כגון חברון<sup>8</sup> ובית-ג'לה<sup>9</sup> ירדו פלאים וענף ייצור זה, שהעסיק מאות גברים (באריגה) ונשים (בטוויה), נכחד שם כליל. רק עזה ומגדל-גד המשיכו בייצור אריגיכותן מחוטים מיובאים וקצת גם (בעזה) של צמר — וזמן-מה אולי גם פשתה.<sup>10</sup> בעקבות תהליך זה צומצם גם ייצור צבעי-אריגים, בייחוד של היקר שבהם, הניל (אינדיגו), שעסקו בגידולו בעמק-הירדן וגם שלחוהו לחו"ל. מחכור ממשלתי על מוצר זה בצפון הארץ היה בידי שמואל אברהם עבו מצפת<sup>11</sup> עד שצבעי אנילין הביאו לידי הצטמקותו והתנוונותו של ענף זה. תעשיית הזכוכית בחברון (לשוק הפנימי בלבד), שפותחה בעבר הרחוק יותר על-ידי יהודים, כבר לא יכלה לעמוד, באיכות מוצריה, בפני היבוא מאירופה.

במשך ששים השנה שעברו מתום השלטון המצרי ועד סוף המאה הי"ט נשארה הארץ בכללותה בתנאי הייצור שהיו בה בראשית מאה זו ובמאה שקדמה לה. עם זאת חלו שינויים בענפים שונים: תחילה קטנים, שוליים, ולאחר-מכן גם מהותיים, שהביאו לא רק למפנה מסוים בדרכי עיבוד בתעשיה המסורתית אלא גם לפיתוח ענפי-ייצור חדשים שהזמן גרמם, ואשר בעקבותיהם הביאו גם שידוד-מערכות במשך הארץ ובסופו של דבר העלוהו לרמה של תעשיה בת-זמננו.

התפתחות טבעית זו הושפעה על-ידי גורמי-פנים: שיפור תנאי הבטחון לאחר מלחמת קרים (מ'1856), הסדר הבעלות על הקרקעות, עליה בגידול הטבעי של האוכלוסיה, עליית-מה ברמת-החיים עקב גידול השוק הפנימי והמסחר הבינלאומי, זרימת כספים מבחוץ באמצעות מוסדות-דת-וחסד של מדינות זרות ומוסדותיהן ולאחר-מכן גם גידולו של הישוב היהודי, בקצב גובר והולך.

התעשיה, ואין צורך לומר החקלאות, עדיין היתה כולה מסורתית-קמאית — לפי יכולתה, ממדיה ורמתה, וכמובן לא ממופנת. מקורות האנרגיה-הכוח היו עדיין שרירי אדם ובהמה (בתי-כבד, טחנות-סוסים). מקור מכני יחיד היה אז כוח-המים, שהיה מצוי בעיקר בצפון. נסיונות לפתח מיתקנים של כוח-הרוח, פרט לשאיבת מים, וגם זאת בצורה מוגבלת, לא הצליחו. במשך המחצית השנייה של המאה

הי"ט, בייחוד בראשית הרבע האחרון, חלה הרחבה ניפרת במיתקני כוח-המים: תוקנו, שוקמו ושוכללו הישנים ונבנו חדשים בכל מקום שהיתה אפשרות לכך. הם שימשו לטחינה, ובגליל גם לעצירה משנית של שמן-זית.<sup>12</sup> במקומות שלא היו מים גדל מספר הריחיים המונעים על-ידי בהמות. על מקום אפרצמחים (קלי), שהביאו הבדוים מעבר-הירדן, הוכנס לתעשיית הסבון המסורתית מוצר תעשייתי מיובא (נתרון — סודה קאוסטית). מצד שני הרי לאחר 1865 נעלם והולך משדות הארץ הכותן שגודל ברובו בלי השקאה והיה גידול-קִיץ עיקרי (את מקומו תפסו שומשום, דורה, ולאחר זמן — באזורים מסוימים — טבק), וכן הגיל שהוכחד, כאמור, על-ידי צבעי האנילין הסינתטיים.

בדבבד עם התפתחות אורגנית מבפנים של הייצור המקומי המסורתי הופיעו גם תכניות, ואף נעשו נסיונות, של פיתוח תעשייתי מבחוץ. כך, למשל, בשנות ה-40 ניסו יוצאי ביירות לגדל בסביבת יפו עצירתות ואף לפתח תעשיית משי ותלו בזה תקוות רבות,<sup>13</sup> אלא שבסופו של דבר נאלצו כעבור שנים אחדות לחדול מזה. נסיון דומה, לצרכי הכנסה, נעשה בירושלים על-ידי המנזר האורתודוקסי.<sup>14</sup> עיקר התכניות והנסיונות — או, ביתר-דיוק, כל אלה הידועים לנו עתה — היו קשורים בכוחות-חֹץ, כלומר לא בילידי-הארץ מדורות.

בתוך כוחות-חֹץ אלה יש להבחין בשלושה גורמים:

א) תכניות בעלות אופי מדיני וכלכלי במרחב כולו, כשמפעל-פיתוח מסוים משמש אמצעי ולא מטרה, או נהנה ממנו בעקיפים. כזאת היתה התכנית של תעלת-סואץ שנחפרה ותכניות אחרות לתעלת ים-התיכון — ים-סוף ממפרץ חיפה לעקבה,<sup>15</sup> או מסילות-ברזל וכבישים לחיבור הארץ עם שטחים שמחוצה לה.

ב) פעולות של מיסיונרים, או שליחי כיתות דתיות שונות, שבאו לארץ לפתח בה חקלאות ותעשייה מתוך מגמה ברורה להציע עבודה פרודוקטיבית לבני היישוב היהודי בארץ, ללמדם מלאכות שונות ולהעבירם על דתם, או לספק מקום מגורים וללמד מקצוע את המומרים ("בית התעשייה" — House of Industries — לגברים ובית-ספר למלאכה לנשים בירושלים).

נסיונות אלה, במידה שלא נפסקו מיד, בלעו סכומי-כסף עצומים, התנהלו ללא כל הגיון וצורך משקי וחברתי ונועדו בעיקר להצדיק את עצם קיומם של מוסדות אלה בעיני מקימיהם-תורמיהם.

כן נעשו על-ידי מיסיונרים נסיונות אחדים לשפר את מפעלי התעשייה המסורתית על-ידי הבאת מכשירים משוכללים יותר (מכבשים אירופיים לבתי-בד בשכם<sup>15\*</sup> וכד').

לסוג זה של מפעלים יש ליחס את הנסיון הראשון של "עבודות יזומות", להבטחה תעסוקה לנזקקים, שנעשה על-ידי הקונסול הבריטי גיימס פיין בירושלים ללא מגמות מיסיונריות ב"כרם אברהם" שבו עבדו, ואף קיבלו ארוחה, עד 70 איש, היחידים כולם.<sup>16</sup>

ג) מפעליהם של הטמפלרים הגרמנים. שלא כשתי קבוצות אמריקאיות ובודדים

לפניהם, התכוונו אלה לא לפעולת־סעד, פרודוקטיביזציה והטפה דתית בין יהודים אלא להתישבותם־הם ככלל ולהתבססותם הכלכלית כפרטים. הם התחילו בהתישבות עירונית־פרוורית, הבטיחו לעצמם שוק לתוצרתם החקלאית — הן בפנים, באוכר־לוסיה האירופית והיהודית בערים הגדולות, והן בחוץ (ייז) — וגם התחילו, כפרטים, בהקמת מפעלי מלאכה ותעשייה נוסח מולדתם אף פיתחו שירות־תחבורה (דילי־ז'נסים) בין־עירוניים. בין המפעלים התעשייתיים שהקימו היו בתי־מלאכה לפי מתכונת אירופית ואף בענפים שלא היו ידועים לפניהם בארץ (עשיית עגלות), מאפיות, מסבנה בחיפה, תעשיית חמרי־בנין ולבסוף גם מפעלי מתכת וכן טחנות־קמח מסוגים שונים, שעליהן עוד ידובר.

ד) תכניות ומפעלים של יהודים. כאן יש להבדיל בין חלומות של תקומה, הגובלים לפעמים עם חזון משיחי של אישים (בהם גם לא יהודים) ואף גופים ציבוריים, לבין פעולותיהם של אנשים בעלי מטרה ברורה, בעלי אמצעים ויכולת להגשים — ולו חלקית, ולו לזמן קצר — את תכניותיהם־הם, או תכניות שאימצו לעצמם מפי אחרים (מ. מונטיפיורי וקרנות הקשורות בו, ולאחר־מכן "הנדיב הידוע"), או פעלים של יחידים אשר ניסו בכוחות עצמיהם, ועל חשבונם־הם, לפתח ענפים שונים של מלאכה, ולאחר־מכן גם תעשייה, ולבסוף הופיעו ונעשו גורמים בפיתוח הארץ, יחד עם מפעליו של "הנדיב", חובבי־ציון ומוסדות התנועה הציונית.

במקרים רבים, ביחוד עד ראשית ההתישבות המודרנית, באו התכניות ואף הנסיונות בפועל לפני זמנם — כלומר בטרם יורגש הצורך בהם ובטרם יבשילו התנאים להקמתם, וממילא חסר היה להם הבסיס הכלכלי. נוסף לכך כשלו מפעלי תעשייה שהוקמו על־ידי נדיבים כמונטיפיורי (מארגה וטחנת־רוח בירושלים) ולא התזיקו מעמד גם בשל חוסר ניהול מקצועי ראוי־לשמו ובשל יחסם של המועסקים בהם לעבודה.

לא נעמד כאן על התכניות השונות להתישבות יהודית בארץ שבאו מקרב חסידי אומות העולם, סתם הוויים ועתים אף יהודים מומרים, או על תכניותיהם־הצעותיהם של בני הארץ (כגון מ. צורף) עד שנות ה־70 של המאה הקודמת. נציין רק כי מאחר שרוב המהכננים פנו לאנגליה, וגם רצו להיעזר בה, הבליעז את הפיתוח התעשייתי לעומת ההתישבות החקלאית — על־הרוב ודאי כדי "לא להרגיז" את בריטניה התעשייתית ב"סכנה" של איבוד שווקים למוצריה. מצד שני מופיע הפיתוח של מפעלי תעשייה בהצעות שונות לא ככורח משקי וכתוצאה של התפתחות כלכלית, אלא כאמצעי סעד להבראת היישוב היהודי, ביחוד בירושלים.

להבא נעמוד רק על התפתחותם הטבעית של מפעלי מלאכה וניצני תעשייה בארץ, שראשיתם, ביחוד בקרב היהודים, בירושלים, ולאחר־מכן — ביפו, חיפה והמושבות. לאחר מלחמת־קרים, בשנות ה־60 למאה הקודמת, מנתה אוכלוסיית הארץ ממערב לירדן בערך כ־400,000 נפש, בהם כ־15,000 יהודים, שיותר ממחציתם בירושלים. חקלאות הארץ סיפקה לתושבים מזון ורוב צרכי הקיום האחרים. מחוץ־לארץ הביאו בעיקר סוכר, אורז, קפה, אריגים, עצים וברזל, וכמה מוצרי תעשייה אחרים בהיקף



מצומצם למדי. עוד בשנות ה־30 היה מחיר דבש־דבורים זול כמעט פי־שניים מסוכר. רמת־החיים היתה נמוכה וגם בעלי־יכולת הסתפקו במועט. בסוף שנות ה־60 מופיע בארץ מוצר חדש: הנפט המזוקק (קרוסין), שתוך כעשרים שנה תפס בערים (ולאחר זמן גם בכפרים) את מקום שמן־הזית ושמן־השומשמים המקומיים כ"שמן למאור". בשנות ה־80 כבר היה מחיר הקרוסין זול כמעט פי־שלושה ממחיר השמן.

מאחר שאת המיצרך העיקרי, הלחם, אפו עדיין בבית ובשוק קנו דרך־כלל חטים ולא קמח, הרי בערים שלא ישבו על פלגי־מים, ובייחוד בירושלים, הגדלה והולכת, נזקקו לטחנות המונעות על־ידי בהמות, דרך־כלל סוסים או פרדים. טחנות אלו לא יכלו לספק קמח טוב לפי טעם אירופי, ובעיקר לא יכלו להדביק את הצריכה בשל גידול האוכלוסיה היהודית, שלא נזקקה לטחינת־יד בבית. מצד שני היה מספרם הגדל והולך של התיירים מעלה את הביקוש לחפצי־מזכרת שונים מ"ארץ־הקודש". הנה כי כן עדים אנו להתרחבות ייצורם של חפצי־מזכרת בקרב תושבי ירושלים ובית־לחם ולהשתרשות האומנות של ייצור כלים וחפצי־נוי מעץ־זית בקרב הישוב היהודי בכללו. בתערוכה העולמית הראשונה בלונדון (1851) הוצגו עבודות ממלאכת־כפיו של האומן הירושלמי מרדכי שניצר.<sup>17</sup> לאחר עשרים שנה מנו בירר שלימם כמאה אומני וחרשי זית.<sup>18</sup> חלק מהם עבדו אצל בעלי בתי־מלאכה זרים, בעיקר גרמנים. אנשי ביל"ו שבאו ירושלימה ללמוד מלאכה עסקו בעבודה זו מתוך כוונה ליצא את מוצריהם לתפוצות. העלאת המכס על מוצרים אלה ברוסיה שמה קץ למפעלם, ואילו חיפוש פתרון לספק קמח טוב, וללא יעויבים והמתנה רבה, הביא בסופו של דבר להקמתם של מפעלי תעשיה מדגם מודרני המונעים בכוח הקיטור.

עוד ב־1854 ערך הקונסול הבריטי בירושלים גיימס פינ מיפקד של טחנות־קמח בעיר. מספרן הגיע אז ל־20 ותפוקתן (הוא אינו מציין פרקי־זמן אבל הכוונה היא לשבוע) 50 קנטר.<sup>19</sup> בעת ההיא מנו בירושלים קרוב ל־18,000 תושבים — בהם 5,700 יהודים, שהיו עיקר הלקוחות. בסוף שנות ה־60 היה מספר היהודים קרוב ל־9,000 וגדל גם מספרם של יוצאי־אירופה. תחילה ניסו להרבות במספר הטחנות; לא היה די בכך. הנעת הריחיים היתה "ישרה" על־ידי מוטי־יצול שאותו סובב סוס שתום־עיניים, כמו שסובבו את מפרכת בתי־הבד. יש ושיכללו קצת את הטחינה על־ידי הכנסת גלגל־שיניים להגדלת מספר הסיבובים, ואילו מהפכה זוטה חוללו יהודים יוצאי רוסיה־פולין: הם הכניסו שיטה יעילה יותר של טחינה בעזרת מידרכיות — מישטחי־עץ עגולים דמויי גלגלים נטויים שעליהם עמדו סוסים; הגלגל הנטוי היה יורד והסוסים נאלצו לדרוך כל הזמן על המקום, כדי לשמור על שיווי־משקלם, ובכך הניעו את הגלגל שהסתובב סביב צירו והפעיל מערכת גלגלי־שיניים, כשהאחרון בהם מסובב את הרכב של הריחיים. העבודה נעשתה לא דווקא בכוח שריריהם אלא בכובד משקלם של הסוסים. שיטה זו הגדילה את כושר־התפוקה של כל סוס "דורך" לעומת סוס "סובב" לפחות בשליש ודרשה פחות מאמץ בתנאים שווים. יתר על כן, במיתקן אחד אפשר היה ל"הדריך" מספר סוסים (דרך־כלל מ־2 עד 6 בבת־אחת) ולהתקין כמה זוגות ריחיים, ואז ניתן היה לטחון בעזרת ששה סוסים בלבד כמות

השווה לכושר־הטחינה של 9 טחנות־סוסים מסורתיות, ואף גדולה מזו. המידרכיה איפשרה להעלות את הייצור בלי להזדקק למכונות־קיטור ומכונות יקרות אחרות, שאי־אפשר היה אז לעשותן — ואפילו לתקנן — בארץ. כמה מן המידרכיות פעלו עוד בשנים הראשונות לשלטון הבריטי.<sup>20</sup>

הן התפשטו מירושלים גם לערים אחרות ומצויות היו אפילו במקומות קרובים לטחנות־מים, כגון יפו וצפת. הנגרים בוני המידרכיות היו, כאמור, יהודים. הטחינה במידרכיות היתה קשורה גם בניפוי הקמח ובשיכלולים אחרים שלא היו בטחנות המסורתיות. גם המתישבים הגרמנים־הטמפלרים הפעילו מידרכיות בירושלים וביפו. בסופו של דבר הביאו המידרכיות לידי דחיקתן של טחנות־הרוח המעטות שהיו בארץ מכלל שימוש. המידרכיות שתחילתן כנראה עוד בשנות ה־60, היו בבחינת הקלה לשעה. אחריהן בא תורה של מכונת־הקיטור, שהופעלה אף היא לראשונה לצרכי טחינה. י. מ. פינס, שבא לארץ בשנת 1878, מציין באחד ממאמריו<sup>21</sup> כי הראשון שהביא מכונת־קיטור לארץ היה יהודי בשם זלמן לוי (לעוין), שהגיע בעזרתה את טחנת־הקמח שהקים ביפו. אלא שההצלחה לא האירה לו פנים והוא מכר אותה לגרמני. ראשית ההתישבות של הטמפלרים הגרמנים בארץ היא היאחזותם ביפו (1869) וקניית בנין ובו טחנת־קיטור (אולי אותה טחנה עצמה), בית־בד ומנסרה מאת גרמני בשם פ. מצלר.<sup>22</sup> בשנת 1888 היו לגרמנים ביפו ושרונה טחנת־קיטור אחת ושתי מידרכיות.<sup>23</sup> לאחר־מכן הוקם עוד מספר טחנות בירושלים, חיפה ובערים אחרות. בסוף המאה ה־19 מנו בארץ, לפי נתונים שמוצו מן הדוח־ות הקונסולריים, כ־25 טחנות־קיטור.<sup>24</sup>

אולם יש יסוד מתקבל־על־הדעת להנחה כי חלק מהן כבר לא עבד, ואילו אחדות כבר הופעלו בכוח חדש — במנועים. לפי מספר טחנות־הקיטור (ביחס לשטח ולאוכ־לוסיה) ואפילו במספרים אבסולוטיים היתה אז ארץ־ישראל החלק המפותח ביותר של תורכיה. נוהגים לציין כי רוב הטחנות היו שייכות לגרמנים. דבר זה נכון ביחס למאה הקודמת. אבל גם אז היה ליהודים מיספר ניכר של טחנות־קיטור הן במושבות והן בערים (הטחנה הראשונה בעזה), ולאחר־מכן גם בכפרים הגדולים. ועוד: עם הגרמנים נמנו גם יהודים־מומרים כמו פיינגולד וברגהיים. (האחרון, בעל טחנת־הקיטור הגדולה ביותר בארץ, בירושלים, אשר סיפק קמח לישוב היהודי ומשום כך נאלץ לקיים באחוזות שבאבר־שושה, שנחשבה על־פי דין כאדמת ישראל, את המצוות התלויות בארץ ולהפריש תרומות ומעשרות).

היו קשיים מסוימים בהפעלת מכונות־הקיטור של הטחנות: הן בשל יוקר דלק (השתמשו בעצים, גפת ואפילו קש, מאוחר יותר בפחמי־אבן) והן בשל חוסר — או יוקר — המים (לקיטור) בירושלים.

בתיקי הקונסוליה הירושלמית שבגנזי משרד־החוץ הבריטי, שפורסמו על־ידי מר א. חיימסון, נמצאות כמה הצעות, או מעין תכניות מעורפלות, להתישבות יהודית, שבהן, יחד עם החקלאות כיסוד קיומם של המתישבים, ניתנת תשומת־לב פחות או יותר גם לתעשייה. בתוך אלו מצוי תזכירו של היהודי המומר קלמן (1840), המבסס

את דבריו על נסיונו המוצלח של ר' י. בק בדפוסו בצפת ועל בנינו של טחנות-מים גאות שבנו יהודים ב־1838 בין צור וצידון. בתזכירו של יהודי אוסטרי, ד"ר א. בנישץ (Benisch), שהיה בין אלה שקיימו מגע עם מונטיפיורי, דובר על תעשייה (תחת הכותרת הכללית trade) ב"מושבה יהודית" שתקום בחסות בריטית בארץ.<sup>25</sup> בחליפת־מכתבים בין שר־החוץ פאמרסטון לשגריר בתורכיה פונסונבי מדובר על שיבת יהודים לארץ־קדשם, מתן בטחון להתישבותם מתוך תקווה שהם יפתחו "אינדוסטריה" בארץ (מושג זה כלל אצלם לא רק תעשייה), יגדילו את הכנסות המדינה ויגבירו אהדה לבריטניה.<sup>26</sup> — כל זה, כמובן, מבחינת האינטרסים הבריטיים ואגב יצירת כוח נגדי למעמדן וחתירותיהן של רוסיה וצרפת בארץ.<sup>27</sup> וזאת נוסף על התכניות ה"פנימיות" של יהודי הארץ, כגון זו של מ. צורף להקמת יישוב חקלאי עם ענפי תעשייה, או לפחות מלאכה, בקווה,<sup>28</sup> או תכניתו של אלברט כהן, נציגו של בית רוטשילד משנת 1854, שגולל אותה בזמן פתיחת בית־החולים היהודי בירושלים, להקים בתוך השאר בית־ספר "אינדוסטריאלי" (מקצועי) לבנים, כצעד ראשון לפיתוח התעשייה בארץ.<sup>29</sup>

כאמור מילאה התעשייה תפקיד חשוב בתכניות השונות להתישבות היהודית בארץ, אלא שלא רצו להבליט זאת כדי לא לעורר חשדות או התנגדות מצד ה"פרוטקטורים" בכוח האנגלים. רק לורנס אוליפנט האנגלי לא פחד להגיד זאת בגלוי ובתכניתו להקמת "מושבה יהודית" (חבל של התישבות צפופה) בגלעד הכליל הפקת מחצבים של יס־המלח ועיבודם, כולל נפט, ביטומנים וייצור כימיקלים, כבסיס מקביל לחקלאות (שבעיקרה גידול צמחי תעשייה).<sup>30</sup>

בתכנית לרכישת אדמות יריחו ב־1872 תלו יהודי ירושלים תקוות רבות לפיתוח חקלאות אינטנסיבית של גידולי־תעשייה שונים ועיבודם בארץ, כי רק על רקע זה אפשר להבין את תקוותיהם למשוך הון מחו"ל. הכוונה היתה לפתח מפעלי השקאה בקנה־מידה גדול על־ידי שאיבה מן הירדן בכוח מכונות־קיטור, ואף בכוח המים, וכרגיל מתוך הפרזות רבות, מה־גם שפעבור שנים לא רבות התחילו לחלום על הפקת חשמל בכוח המים. יש ואפילו ראו, בטעות, את זרמו התחתון של הירדן, אזור שפכו, כ"ניאגארה של ארץ־ישראל".<sup>31</sup>

תכניות מעניינות לפיתוח תעשייה בצדה של החקלאות בעזרת כוח־המים העלה שמעון ברמן, שחלם על התישבות בבקעת כינרות וחשב לנצל כמקור אנרגטי למפעלי תעשייה, ביישוב קואופרטיבי שעמד להקים, את מי נחל־צלמון (בזרמו התחתון — ואדי רבדיה ליד הכפר אבו־שושה) על טחנותיו הרבות, שרובן היו חרבות בזמנו.<sup>32</sup> הצעה בעלת בסיס מציאותי העלה י. מ. פינס זמן קצר לאחר השתקעו בארץ ב־1878, והיא רכישת האדמות של עמק הירקון (וזאת שבועות ספורים לאחר יסוד פתח־תקוה!) הבראת הבצה הגדולה, ואף קניית הנהר עצמו על טחנותיו ב"מחיר מיצער" כבסיס לפיתוח תעשייה בצדה של החקלאות, "ויש בו לפי השערתו כוח מאתיים וחמישים סוסים" כתב הוא אז על הירקון.<sup>33</sup> כלומר העריכו בפחות משליש העצמה האמיתית שלו, ואולי התכוון רק לשתי הטחנות העליונות.

בעקבותיו הלכו חובבי-ציון, שלאחר הנסיונות הראשונים להתישבות החקלאית, על תקוותיה הרבות, החלו לחשוב גם על פיתוחה התעשייתי של הארץ, ואחד ממנהיגיהם, ר' ק. ז. ויסוצקי, ראה בה במיוחד דרך קלה ובטוחה יותר לפרודוקטיביזציה של היהודים ולביסוס יישובה של הארץ ("לבנים של מסחר וטיח טפל נפלו וגזית של חרושת-המעשה נבנה").<sup>34</sup> הוא גם הצביע על ענפי תעשייה שיש בדעתו לפתח (יין, שמפניה, חומצת-לימון, שמן מִגֶּפֶת, סבון מפסולת של שמן, וכן רעפים, שהיו חידוש מודרני חשוב בחיי הישוב העירוני בארץ) ואף הקים (ב-1885) קרן, קודם-כל מתרומות-יהודא, לפיתוח התעשייה, תוך כדי הכרזה כי "בהפאבריקציה תלוי גם רעיון הקולוניזציה".<sup>35</sup> מסיבות שלא כאן המקום לעמוד עליהן לא גדלה קרן זו גם לא הופעלה.<sup>36</sup>

מכל זה נוצר, ביזמה אישית ובלי עזרה מבחוץ, מפעל אחד בלבד: בית-בד משוכלל של הכימאי ישראל נימצוביץ (שבא לארץ ב-1886) בלוד, אשר לאחר כמה שנים נמכר לי. פיינברג, שהיה פקידו לאחר שגורש מראשון-לציון על-ידי פקידות הברון. זה האחרון לא הספיקו לו האמצעים להחזקת המפעל, ובסופו של דבר השתעבד לשותפו, ערבי-נוצרי מבני אותה עיר. לאחר שלא השיג עזרה כספית ממקור ציבורי (חוב"צ), ונוסף לזה גם חלה, מסר את המפעל תמורת חובותיו לשותפו.<sup>37</sup> היה זה מפעל יהודי ראשון של מומחה אשר חקר את תנאי הייצור בענף זה בארץ (ואף קבע מקומות שבהם יש טעם לפתח מפעלים מודרניים).

מקום מיוחד בטרם-ההיסטוריה של ההעשייה בארץ ממלאים מפעליו של "הנדיב הידוע", הברון א. רותשילד. היו אלה מפעלי-לודאיי להתישבות החקלאית שאותם קיבל תחת חסותו, כדי להבטיח את האיכרים מפני ניצול אפשרי של בעלי-תעשייה המעבדים את תוצרתם בארץ או מחוצה לה. הודות למחירים מלאכותיים, מעל למחירי השוק העולמי, החזיקו האיכרים מעמד עד שבענף-יסוד אחד (יין) יצאו לעצמאות ולמרחב ואילו את השני (משי) נאלצו לחסל בראשית מאה זו.

היקב בראשון-לציון, שהוקם בכספו (ולאחר-מכן גם היקב בזכרון-יעקב, הקטן ממנו), היה קומבינט תעשייתי יחיד במינו ובממדיו בכל המזרח הקרוב. יחד עם מגורי-הפועלים השתרע על שטח של 27 דונם. הבנין עצמו בן שלש הקומות, שנבנה גם תוך שימוש בקונסטרוקציות ברזל, הכיל אולמות של 500 ו-600 מ"ר וגיגיותיו הכילו 73,290 הקטוליטרים יין. בזמן הבציר הועסקו בו כ-150 פועלים וכמחצית מזה כל השנה. בתוכו היו מפעלי-עזר שונים: בית-משרפות לקוניאק, באר עם שלש משאבות מכניות, בתי-מלאכה (ולא סתם מסגריה) לעבודות ברזל, טחנת-קמח עם ארבעה זוגות ריחיים, שאת הקיטור בשבילה סיפקו המכונות הגדולות של היקב (במאוחר יותר הופיעו גם המנועים), חבתניה גדולה (לא החזיקה מעמד כל הזמן), בית-החרושת לקרח (עד שפותח תהליך חדש בייצור על-ידי מ. ויניק ולא נזקק עוד לקרח), גנרטור (דינאמו) חשמלי ראשון בארץ, שסיפק אור ל-200 נורות של המפעל. גם נסיונות לגידול תולעי-משי נעשו בתוך-תוכו של היקב. כן ניסו להקים בתחמויו גם מפעל לרחיצת ("כביסת") צמר כצעד להקמת תעשייה של אריגי-צמר.

מכונת־הקיטור הראשונה שלו היתה בעלת 80 כ"ס ולאחר־מכן הובאה חדשה בת 200 כ"ס, ואת המפעל, פרט למחיר הקרקע ומלאי התוצרת, העריכו ב־1906 ב־763,000 פ'ראנק (ואת היקב של זכרון־יעקב ב־418,000) — אלא שהקמתו והחזקתו, וכן התוספת למחיר הענבים, עלו לברון ששה מיליונים.<sup>38</sup> מפעל תעשייתי שני של הברון היה "המטויה" (נכון יותר: מסתוריה או מסללה) לחיטי־משי בראש־פינה. עבדו בה 150—100 בוגר וילד ו־45 מערכות של מסתוריות, שהונעו ע"י מכונת־קיטור. מפעל זה היה קונה את הפקעות ("קוקונים") מהמתישבים (ולא רק של ראש־פינה), וכן מערביי הסביבה. פיתחו מפעל לאריגת משי. נזכור שבגידול תולעי־משי עסקו אז כמעט בכל המושבות ובראשית המאה, ב־1900, תפסו מטעי התות במושבות היהודיות שטח של 3,340 דונם (מזה בראש־פינה 1,341), כלומר הרבה יותר מאשר מטעי־הדר. בגלל משבר בשוק העולמי, שגרם ירידת מחירים, תלות במשווקי ביירות, ניהול לקוי, וכן מסיבות אחרות, "הכניס" המפעל יותר ויותר גרעונות ותוך שנת 1904 חוסלו בהדרגה המטויה והמארגה גם יחד והקיץ הקץ על ענף זה. בית־אריגה אחר (כלל גם אריגת משי), שהעסיק עוד ב־1903 65 איש, הופעל ליד ב"ס של כ"ח בירושלים.<sup>39</sup> פקידות הברון עשתה נסיונות מעניינים בשטחים אחרים שלא הגיעו לממדים תעשייתיים ניכרים (פרט לייצור שמני־בושם מפרחים). באותה תקופה קמו גם כמה מפעלים קטנים של טחנות־קמח במושבות (ר' להבא), בתי־מלאכה לסריגה בצפת ובראשון־לציון, וכן בית־אריגה ביהוד שבו רצו ליצר לבוש מקומי, בעיקר עבאיות לבני המושבות.<sup>40</sup>

חדירתן האטית למדי של מכונות־הקיטור לא שינתה באורח יסודי את רמתה הטכנית של הארץ ואת מבנה משקה. בהן השתמשו לטחינה בערים שטחנות־מים אין להן ויש בהן אוכלוסיה ניפרת ממוצא אירופי. לא רק טחנת־המים אלא גם המידרכיה יכלו עוד להתחרות בהן בשל המחירים הגבוהים שגבו בטחנות־קיטור בעד טחינת חטיהם של הפלחים. מצד שני הרי התחרות מצד הקמח המובא מאירופה החל מן הרבע האחרון של המאה הי"ט, על אף המכס, הגבילה במידה מסוימת את התפתחותן והתפשטותן ומפעלים רבים למדי לא החזיקו מעמד, עברו מיד ליד ואף נסגרו כליל. וכאמור, חוסר הדלק (או יקרותו) היה גם הוא גורם מעכב. בכוח הקיטור השתמשו לפני מאה זו גם ב־3 בתי־בד לפריכת זיתים וכן, כאמור, בכמה בארות וביקבים של הברון. ואף כי נהגו לכנות את המאה הי"ט מאת־הקיטור — או תור־הקיטור — הרי בארץ עדיין היו כוחו ומשקלו מצומצמים מאד, גם לאחר שהוכפלו עם הפעלת מסילת־הברזל הצרה יפריירושלים (1882). סנוניות אלו לא הביאו את האביב התעשייתי אלא רק בישרו אותו. מכונות־קיטור היו במידה מסוימת נטע זר ויקר בארץ. הן גם לא הוכיחו עדיין את עליונותן על הטכניקה המסורתית מבחינה משקית: לא רק המידרכיה איפשרה עדיין לפלח לטחון את חטיו במחיר נמוך יותר, אלא גם הרכבת היתה כדאית רק להובלת נוסעים. משאות רגילים אפשר היה

להעביר ישר "משער לשער" על-גבי גמלים בזול יותר מאשר ברכבת. תיקוני מכונה (פרט לבתי-מלאכה של הרכבת) היו עדיין בעיה קשה שלא לפי כוחם של בתי-מלאכה הקיימים, אשר המשוכללים בהם עסקו בעיקר בתיקוני עגלות והתקנתן ומצבם התערער עם הופעת הרכבת. בקיצור: מכונת-הקיטור לא הביאה למהפכה תעשייתית בארץ אלא איפשרה פיתוח אי-אלה מפעלים ושירותים (רכבת!) שאי-אפשר היה לקיימם באנגרטיקה מסורתית של אדם, בהמה, גלגל-מים ואפילו מנוע-רוח מודרני של סוף המאה הי"ט.

רק בראשית המאה ה-20 התחיל תהליך תיעושה המתמיד של הארץ על בסיס כלכלי איתן יותר. מפנה זה בא בשל גורמים אחרים, שנבעו מן הדחפים והצרכים הפנימיים של משק הארץ ומהתפתחותה והידושה של הטכניקה האנגרטיקה בעולם הגדול. אם בחקלאות המסורתית נכחד הכותן כליל, כאמור, ברבע השלישי של המאה הי"ט (אחרי 1865), הרי בחקלאות-שלחים התפשט והלך יותר ויותר גידול ההדרים: אניות-קיטור איפשרו להובילם לא רק לנמלי אלקסנדריה, ביירות וקושטא אלא גם לנמלי אירופה הרחוקים. מה גם שהתפוז היפואי — השמוטי — יכול היה להחזיק מעמד זמן רב, וזמן זה הוכפל לאחר שהתחילו לעטפו ולארוז כהלכה. עם עלייתה של רמת-החיים באירופה ניתן למספר גדול והולך של אנשים לאכול את התפוז, או לפחות להזדקק ללימון. הביקוש גרם את הרחבת המטעים. כבר ב-1857 ציין תומסון כי פרדס נותן לבעליו 10% הכנסה נקיה<sup>41</sup> לאחר כל ההשקעות וההוצאות לעבודה, וספק אם שטח הפרדסים הגיע אז ל-3,000 דונם. משהתחילו בהרחבת שטח המטעים, בעיקר משנות ה-70, הגיעו לשטח של 6,700 דונם ב-1890.<sup>42</sup> ואף כי הביקוש בשוק איפשר לנטוע עוד יותר, הועמדו הפרדסנים בפני מחסום טבעי שהגביל את שטח המטעים, אם גם המחסום עצמו היה טמון בעומק. את הפרדס השקו מבאר שעומקה 3—8 מטרים ואת המים העלו בעזרת בהמות, בעיקר פרדים (ובמטעים זעירים גם על-ידי קילונים מופעלים בכוח אדם). במקום שלא יכלו למצוא מים בעומק זה (לאחר-מכן, אגב ייקור הוצאות-הייצור, גם בעומק של 12—8 מ'), אי-אפשר היה לנטוע הדרים. ואם בראשית 1900 היו כבר 11,000—10,000 דונם פרדס, הרי חלק ניכר של גידול זה יש לזקוף על חשבון הפרדסים במקומות המרוחקים מיפו, אבל שופעים מים רדודים, בתוך זה כבר כ-2,300 דונם (לקראת שנת 1900 — 923 בפתח-תקוה בלבד) במושבות יהודיות, ובתוכן זכרון-יעקב ויסודיהמעלה.

בעשור האחרון למאה הי"ט, אם לא כמה שנים קודם-לכן, הגיעה התפשטותה של מטעי ההדר לגבולה הטבעי, במסגרת הטכניקה המסורתית של הימים ההם. התחילו לחפש מקורות מים נוספים מחוץ לבארות וכך נוצרה הצעת תכנית ההשקאה מהירקון על-ידי שאיבת מים מן הנהר והעברתם לפרדסי יפו. הכוונה היתה גם למטעים החדשים וגם לישנים, שפן לדעתו של המציע תהיה ההשקאה זולה יותר מהשקאת הבארות. ההצעה פורסמה בשמו של המהנדס הממשלתי בירושלים הממונה על עבודות ציבוריות, פרנטייה, כמומחה טכני, ואף הוגשה לפרלמנט הבריטי באמצעות

קונסול בריטניה בירושלים ג'. דיקסון, בחוברת הנושאת את שמו (ב'1893). התכנית עובדה אמנם על-ידי פרנג'יה ואילו יוזה ההצעה עצמה, ואף מכווננו של פרנג'יה, היה יוסף נבון, מי שקיבל את הזיכיון למסילת-הברזל יפירירושלים והתכוון להשיג גם זיכיון לניצול מי הירקון, וכאשר קיבלו לא הכניס את דמי הערבון הדרושים ופקעה זכותו.<sup>43</sup> בחוברת של פרנג'יה כבר נאמר שהזיכיון הובטח לפיליפ אפנדי מלחמה בקושטא.<sup>44</sup> נראה שאת האמצעים למימוש הזיכיון חיפשו באירופה וכך הגיעה התכנית, שפללה מחוץ להשקאה גם הספקת מי-שתייה ליפו (ובגילגול נוסף גם לירושלים), אף למחשבות בדבר ניצול כוחם של מי הירקון.<sup>45</sup> לתכנית זו לא נמצאו גואלים-משקיעים והיא נשכחה לזמן-מה.

בינתיים נאלצו לחפור בארות עמוקות יותר, ובפרדסים גדולים — ששטחם יותר מ-30 דונם — לחפור באר שניה. חיפשו פתרון להרחבת קוטר הבאר (כדי שייקוו יותר מים ותצומצמנה ההפסקות בשאיבה), ובבארות שהיתה בהן כמות מים מספקת העמידו מיתקני-שאיבה — אנטיליות — כפולים ושתי בהמות, ובעזרת שתי מערכות-גלגלים העלו כמות כפולה של מים באותו פרק-זמן. כל אלה היו פתרונות חלקיים וארעיים, דוגמת שימוש המידרכיות בטחינה, שהרי לא היה בכוח פרד או גמל להעלות מערכת אנטלים כבדה במשקל שמעל ליכולתו; ומשקלה של מערכת זו גדל עם העמקת הבאר, שחייבה מספר גדול יותר של אנטלים מלאי מים.

בינתיים נסתמן הפתרון לבעיה: באירופה פותח מנוע של שריפה פנימית המופעל על-ידי נפט מזוקק (קרוסין) או — בצורת גז-גנרטור — בחמר-ידלק שונים, כולל פחמי-עץ, עצים וחמרים נחותים יותר. במרוצת הזמן הופיע גם מנוע הנזון בדלק כבד יותר (דיול). מה שלא יכול לעשות פרד אחד העובד בחילופים, כלומר שלושה פרדים ביממה, היה בכוחו של מנוע קטן בן 4—3 כוחות-סוס, שיכול היה גם לעבוד בלי הרף (ולא נזקק לדלק כשלא עבד) וגם לשאוב מים בכמות רבה מעומק גדול יותר. ובחשבון סופי — להחזקת הפרדים דרושה אורנה ויש לספק להם מזון גם בעונת-הגשמים, כשאין צורך בעבודתם — לא עלתה הפעלתו יותר.

עם הכנסת המנועים נעשה עוד צעד אחד קדימה ותחת אנטיליות-עץ מסורתיות או אנטיליות-ברזל מדגם אירופי חדש, שהופיעו בארץ בסוף המאה הי"ט, ניתן להפעיל משאבות. עברו שנים אחדות עד שהמנוע חדל מהיות צעצוע של פקידות הברון, היכולה לעשות נסיונות על חשבוננו. המהנדס ל. שטיין, בעל בית-מלאכה למכונאות, הצליח לשכנע איכר אחד בפתח-תקוה, חנוך סלור, הנוטע הדרים על אחריותו, להעמיד בפרדסו מנוע ומשאבה. יתר על כן, הוא התקין לראשונה חידוש משלו: מסננת צינורית שלתוכה הוכנס צינור-השאיבה, ובוה חולל מהפכה נוספת לפי שהבטיח את הבארות ממפלות-חול ומקילקולים הבאים בעקבותיהן, ובתוך כך הבטיח גם מים בלי חול, ובעתיד רחוק יותר — גם קדיחה תחת חפירה. בא תורה של "הבאר היבשה". מעתה נפרצה הדרך ל"תהום רבה" ורבו האפשרויות להרחבת מטעי ההדרים: שטחם עלה תוך 14 השנים שלפני מלחמת-העולם הראשונה פי-שלושה, או פי-עשרה בהשוואה למה שהיה חצי-יובל לפני זה. פרי-הדר התחיל

לתפוס מקום ראשון ביצוא של נמל יפו ובפלכלה החקלאית בהתישבות היהודית. שטחם של ההדרים במושבות עלה מ־179 דונם ב־1891 ל־9,500—9,200 ב־1914, כלומר פי־חמשים.<sup>45</sup>

כל זה הצריך לא רק מנועים (שהובאו מחו"ל והורכבו על־ידי בעלי־מקצוע מקומיים) כי אם גם ייצור משאבות ומסננות. בית־המלאכה של שטיין נעשה בית־חרושת מכני ובתי־יציקה בעל 150 עובדים, המיצר ציוד לפרדסים וטחנות וכן מכבשים לבתי־בד (לפי דגם שהיה בביח"ר נימצוביץ) ומכשירי־מתכת אחרים (ואפילו ניסה ליצר מכוניות ומנועים).<sup>46</sup> אחריו הלכו הגרמני ואגנר, המהנדס סיניאבר, הופמן ואחרים. לאחר זמן הוקם בית־החרושת "עתידי" למכונות בחיפה, ולפניו עוד בית חרושת למיצוי גָּפֶת בבן־שמן.

המנוע חדר גם לענפים של תעשייה חקלאית (טחנות־קמח, מפרכות של בתי־בד, יקבים ועוד) ולמפעלי ייצור אחרים. הודות ליתרונותיו הטכניים, האפשרות להשתמש בדלק הזול ביותר, אם גם מיובא (קרוסין; בתחילה, בייחוד במפעלים גדולים, הרבו להשתמש גם בגוֹרֶנְטוֹרִים), ותיפעולו הקל, חדר המנוע למקומות ולענפים שמכונת־הקיטור לא יכלה להיקלט בהם, ואילו בענף התעשייתי שבו הופיעה זו לראשונה — בטחינת קמח — לא די שנעצרה חדירתה אלא שאף במפעלים הקיימים הוחלפה במנוע מתוך תקוה למנוע כשלון כלכלי, בייחוד בשל הירידה במחירי הטחינה, שתחילה גבוהים היו מאד.<sup>47</sup> על מקום מכונת־קיטור "גרמנית", כביכול, בא המנוע "היהודי", ורוב המנועים המופעלים — גם, אם לא בייחוד, בכפרים הערביים — היו, ולו בתחילה, של יהודים.

אינדיקטור לראשית המפנה יכולה לשמש פתח־תקוה. בסוף המאה הי"ט (1899) היו בפרדסיה 26 בארות. ב־19 מהן שאבו מים על־ידי בהמות, באחת — בכוח אדם (!), באחת בכוח הקיטור — בעזרת לוקומוביל — וב־5 על־ידי מנועים, אלא ששלושה מן המנועים, וכן הלוקומוביל, הותקנו בפרדסי הברון. מאז התחילה להתפתח בארץ האַנְרֶגְטִיקָה המודרנית ואתה התיעוש. קצבה של התפתחות זו גבר והלך לאחר הכיבוש הבריטי.

נספם: צרכי ההתפתחות הפנימית במשק הארץ חייבו לחרוג מתנאי הייצור המסורתיים שעוצבו במשך אלפי שנים. דרכי־תחבורה חדשות והשפעת השוק העולמי החדירו לארץ מוצרים תעשייתיים זולים שהיו מיוצרים בה קודם והחריבו ענפים שונים של מלאכה ותעשייה. מכונות־קיטור בטחינת קמח יכלו להיקלט ולהתקיים, לא תמיד בהצלחה, רק באזורים שלא היו בהם טחנות־מים, או שלא היו במידה מספקת. הן בישרו את התיעוש הקרוב אבל לא יכלו לממשו כל זמן שמשקלן בייצור הכללי, ואפילו בענף הטחינה (מלחמן אכלה כעשירית מתושבי הארץ!), עדיין היה קטן למדי. רק המנוע יכול היה לפתור את הבעיות האַנְרֶגְטִיות של השלב הראשון בתיעוש הארץ, ובייחוד היה ערכו רב, ואפילו מכריע, בהתפתחות החקלאית העצימה. באפשרויות ההרחבה של המונוקולטורה ליצוא — מטעיה־הדר.



תהליך זה החל על סף המאה ה־20. המהפכה התעשייתית באנגליה, שיצרה את מכונת־הקיטור, מקורה במשבר אֶנְרְגֵטִי; באי־היכולת להדביק את הצרכים והביקוש בעזרתם של שרירי אדם ובהמה, בזיקה ותלות במקומות בהם ניתן לנצל את כוח־המים, ובעיקר בחיפוש מקור שבעזרתו יוכלו להיפטר ממי־ההום המציפים את המכרות. המהפכה התעשייתית בארץ, לעומת זאת, החלה כאשר נמצאה הדרך לחדור ולהגיע למקורות מים חיים, מי־ההום, ולהשתמש במקורות־כוח נאותים כדי להעלותם על־פני השטח.

## ה ע ר ו ת

- 1 K. Базили, Сирия и Палестина, Москва 1962, стр. 243. זאת היא מהדורה חדשה של ספר ("סוריה תחת השלטון התורכי") שראה אור לראשונה באודיסה ב־1862. (מהדורה זו היא מקוצרת, בה נשמט החלק הגיאוגרפי ותוספות שונות).
- 2 M. Volney, Voyage en Syrie et en Egypte, Paris 1787, tome II, pp. 400-401.
- 3 י. שוורץ, תבואות הארץ, מהדורה לונדן, ירושלים תר"ס, ע' ת"ה.
- 4 E. Robinson, Biblical Researches in Palestine, Boston 1841, Vol. III, p. 388.
- 5 W. M. Thomson, The Land and the Book, London 1887, p. 524.
- 6 G. Dalman, Arbeit and Sitte in Palästina, Guterslohn 1932-1939, Band III, S. 251.
- 7 ר' הערה 1.
- 8 P. Lortet, La Syrie d'aujourd'hui, Paris, 1884, p. 327.
- 9 דלמן (ר' הערה 6), ספר שלישי, ע' 251.
- 10 G. Gatt, Industrielles aus Gaza, Zeitschrift des Deutsches Palästina Vereins VIII, 1885, S. 74.
- 11 ד. גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח, כרך ב', ע' 494.
- 12 ש. אביצור, לתולדות ניצול כוח המים בארץ־ישראל, תל־אביב תש"ד, ע"ע 25, 45, 46.
- 13 תומסון (ר' הערה 5), ע"ע 524, 515.
- 14 J. Finn, Stirring Times, London 1878, Vol. , p. 32.
- 15 תומסון (ר' הערה 5) ע' 478, וכן N. Verney, G. Dambmann, Les Puis-sances Etrangères dans le Levant, en Syrie et en Palestine, Paris 1900, p. 452.
- 16 תומסון, ע' 339.
- 17 A.M. Hayamson (Editor), The British Consulate in Jerusalem, London 1939, Part II, pp. 572-574.
- 18 L. Loewe (editor), Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore, London 1890, Vol. II, p. 23.
- 19 חיים יעקב, מצב המלאכה בירושלים ותקונו, ירושלים תרל"ח, ע' 7.
- 20 ג' פיין (ר' הערה 14), ספר שני, ע"ע 4—63.

- <sup>20</sup> ש. אביצור, מידרכיות בארץ, "הטבע והארץ", כרך ד' תשכ"ב, ע"ע 126—132.
- <sup>21</sup> י. מ. פינס, בנין הארץ, תל-אביב תרצ"ט, כרך ב', ע' 31.
- <sup>22</sup> F. Lange, Geschichte des Tempels, Stuttgart 1899, S. 372-373.
- <sup>23</sup> ש"ע 5—874.
- <sup>24</sup> ורנידמבמן (ר' הערה 15), ע' 462.
- <sup>25</sup> א. חיימסון (ר' הערה 16), המבוא לחלק ב', ע"ע LXVIII—LXXI.
- <sup>26</sup> ש"ע 8—37; ע"ע 4—33.
- <sup>27</sup> תזכירו של ג' פין, ש"ע, חלק א', ע' 249.
- <sup>28</sup> התזכיר במלואו (מיום ד' תמוז תקצ"ט) פורסם ב"ספר מאה שנה" שבעריכת י. טריואקס וא. שטינמן, תל-אביב תפרי"ח (תרצ"ח), ע"ע 140—146.
- <sup>29</sup> א. חיימסון, חלק א', ע' 228.
- <sup>30</sup> L. Oliphant, The Land of Gilead, London 1880, pp. 294-296.
- <sup>31</sup> ד. ילין, כתבים נבחרים, ירושלים תרצ"ו, חלק א', ע' 308.
- <sup>32</sup> א. יערי, מסעות ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ו, ע' 604. עיין גם "ספר מאה שנה" (ר' הערה 28), ע"ע 5—444.
- <sup>33</sup> י. מ. פינס (ר' הערה 21), חלק א', ע' 50.
- <sup>34</sup> ק. ז. ויסוצקי, קבוצת מכתבים, ורשה תרנ"ח, ע' 191.
- <sup>35</sup> ש"ע 14—9; ע"ע 1—140.
- <sup>36</sup> א. דרויאנוב (עורך), כתבים לתולדות חיבת ציון, אודיסה תרע"ט, כרך א', ע' 317.
- <sup>37</sup> בלקינד (ר' הערה 10), ע' 119. וכן ד. יודא-לבי"ש (יודלוביץ), ראשון-לציון (תרמ"ב—תש"א), ראשון-לציון תש"א, ע' 169; ועיין גם בכתבים לתולדות חיבת-ציון בעריכת א. דרויאנוב, תל-אביב תרצ"ב, כרך ג', ע"ע 840—839, 943, 8—945.
- <sup>38</sup> ש"ע (ראשון-לציון), ע' 457, וא. מ. פרימן, ספר היובל לקורות המושבה ראשון-לציון, תרמ"ב—תרס"ז, ירושלים תרס"ז, ע"ע 29, 178, 180, 243, 250.
- <sup>39</sup> על העשיית המשי בראש-פינה ר' М. Меерович: Описание Еврейских Колоний в Палестине, Одесса 1900, стр. 50, 132—134. וכן דו"ח של יק"א לשנת 1904. פורסם בכתב עת Altneuland, שנה ב', 1905, ע' 376; על המארגה של כי"ח ר' ש"ע, שנה א', ע' 342.
- <sup>40</sup> ראשון-לציון (ר' הערה 37), ע' 69; א. טובנהווי, בנתיב היחיד, חיפה תשי"ט, ע"ע 7—66, וספר היובל של פתח-הקוה (תרל"ח—תרפ"ח), ע' רנ"ד.
- <sup>41</sup> תומסון (ר' הערה 5), ע' 517.
- <sup>42</sup> י. ויינברג, על מסחר תפוחי-זהב בא"י, "מסחר ותעשייה" לשנת 1927, גליון ב', ע' 48.
- <sup>43</sup> ורנידמבמן (ר' הערה 15), ע"ע 429—427. וכן ש. אביצור, הירקון, תל-אביב תשי"ח, ע' 171.
- <sup>44</sup> Report on Irrigation and Orange Growing at Jaffa, Foreign Office, MS. 300, London 1893.
- <sup>45</sup> ד. גורביץ — א. גרץ, ההתישבות החקלאית העברית בארץ-ישראל, ירושלים תרצ"ח, לוחות ע"ע 90X—94X.
- <sup>46</sup> י. שרטוק, הפנמה הארץ-ישראלית, ירושלים תר"ע, ע' 43.
- <sup>47</sup> W. Wilbuschevitz, Die Mühlenindustrie in Palästina, Altneuland, 1 Jahrgang, 1904, S. 356.

## נושה גיורא : דיפלומטיה ונחתרת

מראש וללא תנאי היו הבריטים נגד המדינה העברית העשויה לקום, והם הראו זאת מפורש ובתוקף גובר והולך. הם שהעלו כנגדה באוב את המופתאות; הם שגרמו את מהומות 1920, קרעו מעל גוף המדינה העתידה את מזרח-הירדן, להנחילו לעצמם באמצעות עבדאללה והבדווים שלו — והציונים ראו והחרישו. אחר־כך באו השחיטות בחברון ובצפת בשנת 1929, בחסות כידוניה של האימפריה — אך ברית הסוכנות היהודית עם הבריטים לא הופרה. ואחר־כך באה תקופת ה"מרד בהיתר", כפי שהגדיר הוראס סמואל את המהומות של 1936-9 — והציונים הגיבו ב"הבלגה" וביתר-היצמדות אל משטר המנדט. עד שבא לעולם המבול הנאצי, וכל סיכוי קרוב להתקוממות עברית, לחיסול המנדט ולכינון מדינה על גדות הירדן, נתבלע לשעה נוכח השואה העולמית. עשרים שנים של סיפוי בלתי-חוזר בוזבוזו על מדיניות-תעותעים, תחת שתנוצלנה בעוד מועד להכנת המרד ולשיחרור הארץ, ועשרים השנים הללו, שנות כסל וכשל, הן גם שקבעו, בסופו של חשבון, את דמותה ואת גבולותיה של מדינת-החלוקה.

\*

מתוך ראייה רטרופקטיבית, המתעלמת מסברה ומאסונה של הארץ, סוקר ד"ר יהודה באואר את מה שקרוי בפיו מדיניות ציונית בשנים 1945—1939, כלומר שנות המלחמה העולמית השנייה. הספר "דיפלומטיה ונחתרת במדיניות הציונית" אינו חורג מתחום ראיית השיגרה של הציונות הסוציאליסטית, ואינו מתימר לבקש זווית-ראייה חדשה בניתוח ההיסטורי. יתר על כן, המחבר נמנע מנגיעה בשאלות האוצרות "חומר-נפץ" כגון אולת-היד של הציונות העולמית נוכח משרפות הגזים, אבדן אפשרויות הצלה בשל דבקותה של הסוכנות בבני-בריתה הבריטים; פרשת קסטנר, שגם היא פרשה ציונית מובהקת ושייכת לתחום השנים הנסקרות במחקר; או הפולמוס בשאלת האבקואציה, ערב המלחמה, לפי תכניתו של ז'בוטינסקי. המחבר חמק משאלות "מסוכנות" אלו על-ידי שתחם את מחקרו בעיקר בשאלת התפתחותה של ה"הגנה" בשנות המלחמה, וחלק-הארי של מחקרו עוסק בנושא מעורר-אזהרה, בדרך-כלל, הלא הן פלוגות-המחץ, הידועות יותר בראשי-התניבות פלמ"ח. אף-על-פי-כן יש בו בספר, שיצא על-ידי "ספריית פועלים", משום חידוש ניכר בהשוואה לפירסומים אחרים על נושאים מפלגתיים "רגישים", המתעלמים בדרך-כלל מיריבים-למפלגה, או מזכירים אותם לגנאי בלבד. באואר ניסה לעשות אחרת, ודומה כי מילא את התביעה אשר ניסח בהקדמתו, לפיה חייב ההיסטוריון "לחתור להיות אובייקטיבי מבלי להיות נייטראלי". בהתיחסו לשאלת המחקר ב"תולדות ההווה" הוא מציין כי לדעתו "האובייקטיביות היא מידה יחסית, ויש

מקום לטענה כי המאמץ הסובייקטיבי של החוקר חשוב כתרס מפני הידרדרות לתיאור חד-צדדי, לא פחות מן הנושא עצמו; וכל זאת מבלי להצניע כלל-וכלל, ומבלי לקשט בשווא את עמדתו של המחבר.

ואכן עושה באור מאמץ גדול מאד להיות הוגן כלפי הגורמים השנואים עליו, הלא הם הארגון-הצבאי-הלאומי ולוחמי-הירות-ישראל, ולתאר את פעולתם ואת התפתחותם בפרק-הזמן הנדון במידה שהם משתלבים בנושאו העיקרי: התפתחות ה"הגנה", יסוד הפלמ"ח ודרך התגבשותו. את אלה הוא מבקש לשלב בעמדותיה, פעולותיה ומחדליה של התנועה הציונית, ולהראות את הויקה המחייבת בין "הדיפלומטיה" לבין "המחתרת" — כלומר: הארגונים המזוינים שעמדו לרשות הסוכנות היהודית בתקופה זו — ולהוכיח שהיא איזון מתקבל-על-הדעת בין ההתגייסות לצבא הבריטי לבין הנסיונות לכוון כוח עצמאי כלשהו.

לאמיתו של דבר לא היה כל קשר בין עמדותיה ותכניותיה של הסוכנות לבין גידול הכוח המזויני; על-כל-פנים, הסוכנות מעולם לא התכוננה להשיג את מטרותיה מתוך הסתמכות על כוח-הזרוע. האמונה היתה שאת המלאכה ה"מלוכלכת" של ריסון הערבים כצרכי הבית הלאומי תעשה בעיקר האימפריה, בתי-הברית הגדולה, אף שהיא שותף "רע", כפי שאמר מר משה סנה בהיותו ראש-המטה-הארצי; שותף רע, שיש להכותו מעט כדי שיהיה שותף טוב; בכל אופן, לא אויב.

אף התקוות לחלוקה הסתמכו מתוך קלות-דעת על ההנחה כי זו תבוצע באפס-יד. ראייה חותכת לקוצר-ראייה זה הם, כמדומה, גם עשרת-אלפים הרובים, שהיו מיטב כל ציודה של ה"הגנה" ערב הפלישה למדינת-החלוקה. הנהגה מדינית פקוחת-עין, הנכונה להשיג את מטרותיה ולהילחם — אפילו מלחמה שבאין ברירה ולא כתכנית מהפכנית יזומה — ודאי שלא היתה מתגלה באולטי-ד ובאולת-נשק כזאת בשעות מבחן.

▼

גישתו העקרונית של ד"ר באור כציוני אורתודוקסי, ועוד מן האסכולה של "השומר הצעיר", מונעת מראות ענין יסודי זה, עם כל גישתו הכנה לנושא ונסיונו להסתמך על מקורות ולתאר את מהלך-הדברים תיאור אובייקטיבי. אף-על-פי-כן עבודת-המחקר שלפנינו היא, כאמור, הישג חשוב, לפחות בשל ריכוזו ופירוטו של חומר תעודי מאלף ביותר, בצורה שיטתית ובלי לכסות במליצות את הטעון בירור עובדתי.

משום כך נראית שרירותית לגמרי מסקנתו של המחבר (ע' 20) כי "שלהי המרד הערבי היו גם סוף תקופת השיתוף, אמנם שיתוף בלתי-יציב ורב-מכשולים — בין בריטניה לבין התנועה הציונית, שנמשך מאז ימי בלפור".

דומה שאי-אפשר לישוב הנחה זו עם גירסתו של המחבר בע' 40, מקום שהוא טורח להסביר לנו כי "יש לזכור שמדיניות הבית הלאומי נבעה בעיקרה מתוך שיקולי אינטרסים קיסריים — ממש כביטולה בשנת 1939. תפיסת האינטרסים האלה נשתנתה ועמה שונתה גם המדיניות".

ואולם ה"שיתוף" עם בריטניה, עד כמה שהוא נוגע לציונים, אינו מסתיים כלל בשלהי 1939. נהפוך הוא: החיזור האומלל והחדצדדי אחר בן-הברית המדומה נמשך עד עצם הרגע בו עוזב החייל הבריטי האחרון את תחומי מדינת-החלוקה בשנת 1948. בנידון זה מאלפות בהחלט עשרות הפסקות העוסקות בתיאורה או בהערכתה של הסגרת מאות אנשי אצ"ל ולח"י לידי הכולשת הבריטית שנים לאחר "שלהי המרד הערבי בשנת 1939". יותר מזה: אפילו הארגון-הצבאי-הלאומי, על כל מה שאנו יודעים עליו בתקופה מאוחרת יותר מתחומי המחקר שלפנינו (עד 1945), הריהו בתקופה הנסקרת, רובה-ככולה, גוף מיבצעי אנטי-בריטי שתפיסת-עולמו אינה רחוקה ביסודה מזו של הסוכנות, גם אם בבואו לתרגם את "תורת הלחץ" הו'בוטינסקאית הישנה ללשון המציאות נזקק לאמצעים שנבדלו יותר ויותר מאלה הנקטים בידי הסוכנות — עד שההבדל ה"כמותי" הפך בהדרגה הבדל "איכותי".

את מלחמתה של הסוכנות בארגוני ה"פורשים" יש לראות אפוא כמלחמה על השלטון בתוך ה"ישוב" פנימה: שלטון ממשי על ה"רכוש", ולא סיכסוך אידיאולוגי מופשט, שעיקרו עניינים שב"נפש". המחבר, ועוד יותר ממנו הסוכנות ועל אחת כמה וכמה ה"שמאל", אינם שוגים בנידון זה בשום אשליות. ואילו ה"פורשים" לוקים כאן בעיררון אידיאליסטי מוחלט, שקשה למצוא לו אח ודוגמה בתולדות העמים.

הבריטים עצמם מסתבר שראו את הענין באור אחר לגמרי. מותר להניח כי מראשית הדברים היה בית "לאומי" דרוש להם ליצירת אחיזה כלשהי, מנדטורית או אחרת, בארץ העתידה להיפבש מידי התורכים ואשר גורלה המדיני לא הוכרע עדיין. בשלב הראשון עדיין מטושטשים קימעה גבולות המנדט, והאפופיאה של תל-חי בצפון מסייעת להם להרחיב את גבולו של השלטון הבריטי צפונה, על חשבון הצרפתים היושבים קרוב לטבריה ומבססים את מושבם בסוריה ובלבנון.

אבל מרגע שנתיצבה אחיזתם של הבריטים בארץ, פג עיקר עניינם בבית הלאומי. מכל-מקום ברור שהם מעדיפים שלטון בארץ שוממה, מיושבת ברובה אוכלוסייה ערבית נחשלת, שעוד ירחק הזמן עד שתגיע — אם תגיע אי-פעם — לרמה אירופית ותחדל מהיות כלי-משחק בידי לורנסים זריזים למיניהם.

ורק טבעי הדבר שהאימפריאליזם יראה סכנה לעצמו בישוב עברי-אירופי, מתקדם ומתפתח, ואך טבעי הוא שלא יאמין בשום נוסחה ציונית "מתוקה"; לא בנוסח וייצמן, על "משטר ללא שולטים וללא נשלטים", ולא בנוסח בן-גוריון, על "בית לאומי, שהוא יותר ממדינה" אבל מדינה איננו בשום מקרה.

האינטרס האימפריאלי, עתיר הנסיון המדיני, מכתוב לבריטים תפיסה ריאליסטית שהיא בבחינת אלפבית גם לדרדקים: אוכלוסייה דינאמית נאורה-ביחס, המתגבשת לדמות אומה בארץ-הגירה, סופה שתשליך מעליה את כבלי האפטרופוסות המנדטוריות הזרה ותקום להילחם על השלטון. לפיכך מבקשים הבריטים כל ימי שלטם בארץ את נוסחת-הפלא של האיוון הנודע בין ה"עדה" היהודית וה"עדה" הערבית, נוסחה שהוגדרה בדייקנות משעשעת באותו פזמון של "המטאטא" מראשית שנות השלושים:

גופיפי קליל, קל-קל / יש לו רק שיוזי-משקל.  
 אותי חובקים ומנשקים / שני סוגי האזרחים.

ככל שההגירה וההתישבות המודרניות מתרחבות והולכות כן גדל המאמץ הבריטי "לאזן" את יחסי-הכוחות בין נחשלות לקידמה, כלומר להחניק את ההגירה, את ההתישבות ואת התיעוש המזורז. הבריטים אינם נוקטים אמצעי-הסוואה כלשהם בענין זה. הם פועלים בגלוי ובנחרץ, ורק "חכמי-חלם" אשר ברחביה מרמים את עצמם, ועודם סבורים שהם מרמים את ה"שותף", בסיפורים הומאניטריים על "מפעל ובנין" שלעולם לא יסתיימו בהתקוממות מזוינת, תפיסת השלטון וסילוק המנדטור.

•

שאכן היו ה"פורשים" על שני ארגוניהם בעיקרו של דבר אופוזיציה במסגרתה של הציונות כתפיסת-עולם כוללת ולא תנועת-שיחורור לאומית בעלת אפקים משלה ותוכן מדיני-אידיאי משלה — זאת מוכיחות עובדות רבות.

בדין קובע המחבר לגבי אצ"ל עד שנת 1944: "עמדתו המדינית של האצ"ל התבססה על תורתו הפרו-בריטית של ז'בוטינסקי, ומטרתו היתה להביא — באמצעי לחץ שונים — לשינוי העמדה הבריטית". כן מיטיב באואר לנתח את הכרזת-המרד של אצ"ל מינואר 1944: "בסיסו המדיני של המרד האנטי-בריטי של האצ"ל לא חרג בשנים 1944/45 מגבולות 'תורת הלחץ' הז'בוטינסקאית: עדיין ביקשו להביא את אנגליה בכוח הנשק לידי תמיכה במדינה עברית. מתקבל הרושם (אם גם לא נאמרו הדברים במפורש) שהאצ"ל לא ביקש לגרש את הבריטים מא"י כי אם את סממני השלטון הבריטי בלבד — את המשטרה, את האדמיניסטרציה, ואולי גם את הצבא; נדמה שלא היה עירעור על מעמדה ההגמוני של בריטניה במזרח התיכון בכלל ובא"י בפרט, כמובן בתנאי שיוכר קיומה של מדינה עברית".

ועוד: "ההכרעה היא בין היהודים והבריטים ולא בין היהודים והערבים". ובאואר מוסיף ומדגיש: "כאן (בשאלה הערבית — המעתיק) וכן בענין העליה ושימת הדגש על הכרזת המדינה היהודית עלידי אנגלים (ויהודים) — נקט אצ"ל עמדה דומה לזו של הסוכנות היהודית". וקולעת גם ההסברה כי "ההבדל היה בעיקרו בשיטות": לחץ מזוין וחבלות באופייקטים דוממים, לעומת משא-ומתן, איום בעליה בלתי ליגליית ומעשי התישבות המוניים (בממדי התקופה, כמובן).

הדבר שאין באואר רואה אותו, או שאינו משפיל להבהירו, הוא כי חלה התפתחות: "תורת הלחץ" של ז'בוטינסקי בשנות ה-20 וה-30 איננה הדוקטרינה של אצ"ל משנות ה-40, ז'בוטינסקי האמין שאפשר להניע את הבריטים ליצור בשביל הציונים "משטר קולוניזטורי" בחסות המנדט. אף בשנים של מה-שקרוי בפי באואר "המרד הערבי" לא זזה התנועה הרביזיוניסטית מבסיס ההכרה במנדט הבריטי, ושבירת ה"הבלגה" הסוכנותית התבטאה רק בפעולות-תגמול (נוסח צבא-ההגנה-לישראל בשנות ה-50) ובמאמץ להרתיע את ה"אויב הערבי", כפי שהוגדרו הפעולות במינשרי אצ"ל ובמישריו.

הפיסת הארגון הצבאי הלאומי באותם ימים דמתה להסתערותו של שור כביר-כוח, המנגה את המטלית הצבעונית (הערבית) המרגיזתו ואינו רואה את ידי הטוריאדור (הבריטי) המנפנפות בו, בעוד הפגיון מוסתר מתחת למדים.

קוצר-ראייה זה הוא שהבשיל את הפילוג אשר חל לימים ב"ארגון". "תורת הלחץ" של אצ"ל, אם אמנם נרשה לעצמנו להשתמש במונח מושאל זה מבית-מדרשה של ברית-הצה"ר לגבי הארגון בשנות ה-40, היא כבר ענין אחר; שוב אין כאן הסתמכות על המנדט ועל הצהרת-בלפור אלא על "משחק"-כוחות חפשי פחות או יותר, אם גם מתוך עמדה פרו-בריטית לטווח רחוק; טווח מתרחק והולך עד שהוא הופך עמדה אנטי-בריטית גמורה, שאינה שונה כמעט במאומה מעמדת לוחמי-חירות-ישראל, אלא שלח"י הקדים בענין זה את אצ"ל כדי חמש או שש שנים — מסוף 1940 עד אמצע 1945; כשם שאצ"ל הקדים את הסוכנות ואת הזרוע המזוינת שלה — ה"הגנה" — בשבירת ההבלגה, ביצירת הלחץ המזויין, שהסוכנות ניסתה בו פעם-בפעם, ביד מהססת ובלב חצוי ובתעיות דרך-לא-דרך שנתגבשו במונחי ה"מאבק" למיניה, "רצוף" ו"צמוד" — ונסוג; וכשם שהנסיון של "ברית נוער המרי" (7—1935, ר' "קשת" יד, 32) היה "אות מבשר" להתקוממות, אך בשום פנים לא סוף-פסוק.

\*

זאת ועוד: ענין נכבד לא-פחות מ"תורת הלחץ" ביסודו של האצ"ל היא "תורת הקומץ", שבלעדיה, וללא כוחה המדרבן, המחולל נפלאות — והמכשיל — לא יתואר כלל "חזיון הפרישה".

מקורה של תורת-הקומץ, עד כמה שזכרוננו מגיע, איננו ז'בוטינסקי שבכתב אלא ז'בוטינסקי שבעל-פה. על-כל-פנים הוא המקור, בין בעובדה בין באגדה. נוסח ראשון של זו נודמן לי לשמוע לראשונה בשנות ה-30, בהרצאה של המהנדס א. שכתרמן, לימים ממעצבי אצ"ל. לא אוכל לומר אם הניסוח ה"הנדסי" היה עיבוד של הדובר או שאמנם כך נוסח המשל בפי ז'בוטינסקי עצמו. מכל-מקום, תפקידו של "הנוער הלאומי" הוגדר כתפקיד גלגל-התנופה: כשלעצמו ולמראית-עין גלגל קטן וצנוע, אלא שרק הודות לו מתחילים לנוע המנגנונים הכבירים של תנועת-השיחרור. הד ברור להלך-רוח זה, במשמעות מתרחבת והולכת, עולה מתוך ההמנון "חיילים אלמונים": "אם אנחנו ניפול, ברחובות, בבתים — — — במקומנו יבואו אלפי אחרים". הקומץ הוא, אפוא, בן-אלמוות, ויהי גורלו אשר יהיה.

מושג ה"קומץ" ארוג שתי-עורב בתפיסה הז'בוטינסקאית בכלל, בין לגבי מונח ה"חלץ" כפי השקפת בית-ר, בין בראיית הצה"ר את הישוב העברי בארץ ישראל כראש-גשר של היהדות העולמית. הדוגמות לכך בספרות הרביזיוניסטית הן רבות-מספור. אפייניות כאן שורות-מספר משיר "הנדר" לז'בוטינסקי. יש בו שבעה בתים-פרקים; ציון, חדינס, עברית, גיוס, גאון, הדר, ציות. להבהרת מושג ה"חלץ" תועיל קריאת הבית "גיוס":

כיום שירות אני כמוט-נחושת,

כנוש-ברול ביד נפח ושמו — ציון:

חרשני כרצונך — מגל, גלגל־חרושת,  
או חרב ופגיון.

החלוץ, כפי שהוגדר עוד ב"מגילת הגדוד" לז'בוטינסקי, כמובאה מפי יוסף טרומפלדור, הוא הכל בשביל השירות; לא־כלום בשביל עצמו. בשיר "הנדר" משנת 1934, בשורות שהבאנו למעלה, מרומז הרעיון בצלילות של מיקצב, חרוז וסמלים. אל הסמלים ראוי לשים לב במיוחד: מוט־נחושת, הבא להביע את הרוך והקלות־לעיבוד, בצד גוש־ברזל, המביע היוליות ונוקשות כאחת; מגל — לענין ההיאחזות החקלאית, גלגל־חרושת לתיעוש (ואולי רמז לתנופה), וחרב ופגיון לענין ההגנה, או הצבאיות, שבשליבים המאוחרים של אצ"ל לבשה דמות מחתרת אנטי־בריטית מזוינת.

ברור שאם רואים את ה"שוב" כולו כמין שלוחה חלוצית כזאת מטעם היהדות העולמית — הרי שזאת חטיבה שיש בה הייררכיה של השליחות, ולא תיתכן בה דיפרנציאציה מעמדית בשלב זה. מכאן היעדר כל תורה חברתית־טוציאליט מוגדרת בצה"ר. ה"שוב" בתפיסה זו הוא מחנה מגויס שיש בו רק הייררכיה של הנתדות — שלב גבוה משלב: האוכלוסיה האזרחית, המפלגה, תנועת־הנוער, המחתרת הלוחמת. כל שקרבנו גדול יותר, עצמאותו גדולה יותר. הצמאון למעש, וההכרה שחייל הארגון מקריב הכל בלי לבקש מאומה לעצמו, הם הבסיס המוסרי, המסביר את גילויי העוז, בלתי־המסתברים לכאורה, ב"חזיון הפרישה".

הוודאות האַמוציִוִנלית שאין ה"קומץ" אלא חלוץ היוצא לפני המחנה, אשר בוא יבוא בעקבותיו, ודאות זו היא הנותנת לו את הכוח־הסגולה לעמוד ברדיפה מבית ובמהלומות מבחוץ. "הם ילחמו" — היו אנשי אצ"ל משיבים על הטענה שהארגון לא יוכל להוריש את הבריטים כל עוד האוכלוסיה האזרחית היא נגדו. "אנחנו נאלץ אותם להילחם, להשתחרר ולשלוט".

תורת־הקומץ, שהיתה אחד הקווים בדמותו של אצ"ל, היא כמעט יסוד יחיד באוריינטציה ה"פנימית" של לח"י, שחסרו לו גם מעט המשאבים של אצ"ל מבחינת עורף ציבורי ומפלגת־המונים.

\*

"חזיון הפרישה" הוא, אפוא, חזיון בלתי־רגיל בתולדותיהן של תנועות אופוזיציה, ולפיכך לא ייפלא שהמחבר, הניגש לנושא בצורה הסכימטית ביותר, מנסה להתנער ולהתחמק ממנו כמחזיון־בלהות; וזאת על אף שה"חזיון" הוא נחלת העבר המוחלט — משמע, נושא שההיסטוריון הרציני כבר יכול לגשת אליו בקור־רוח "ענייני".

נקודת־התורפה של "תורת הקומץ" היו גלויות־לעין מראשיתן, והן הודגשו חוזר והדגש, בכל הדרכים, דווקא על־ידי אלה שהיו ראשונים לראות במרד המזוין, אשר יפרוץ לאחר הכנה מדוקדקת, דרך יחידה לשיחרור הארץ כולה, או לפחות לשיחרור מערב־הירדן כולו.

ההכרח לבסס את המרד על כל הפוטנציאל הלוחם של האוכלוסיה ה"ישובית"



הוסבר בהרחבה בסדרת המאמרים "עינינו נשואות לשלטון" שפירסם א. הל (הוא אוריאל שלה, הוא יונתן רטוש) ב"הירדן" בשנת 1937. קוצרידו של "קומץ" להחזיק בארץ כלשהי, אף אם יצליח למוטט את משטר הכיבוש, נדון בהרחבה ב"איגרת אל לוחמי-חירות-ישראל", שפורסמה בצורת חוברת על-ידי "הוועד לגיבוש הנוער העברי" באמצע שנות ה-40. שם גם נדונה לפרטיה עובדת חוסר-סיפוי של "קומץ" להשיג את מטרותיו בעזרת בני-ברית חיצוניים (מדינות זרות): בן-הברית הופך במקרה כיוצא בזה משעבד חדש, שהרי האומה עדיין אינה מוכשרת בשלב זה לקטוף את פרי נצחוננו של הקומץ. הנחה זו — אמרו "העברים הצעירים" — מוכחת, למשל, בגורל אשר פקד את ניל"י בסוף המעפל ההירואי שלה, רצוף הסבל, ההישגים והקרבת. התורכים גורשו, והבריטים באו על מקומם, ואנשי "השומר" ויורשיהם, כשם ששיתפו פעולה עם התורכים כן ישרתו (ואכן אמנם משרתים הם!) את האנגלים, אף גם יחושו לשרת כל מי שיבוא במקומם — אם יבוא.

מסקנתם של ה"עברים" היתה כי אם אמורה המהפכה לכבוש את הארץ אין דרך לפניה כי אם לכבוש את האומה. בתנאים של ארץ-נתונה-לשלטון-זרים היתה לכיבוש האומה רק משמעות אחת: עשיית-נפשות, שהרי כל המסגרות ה"ישוביות" היו איגודים וולונטריים, ואיש הישר בעיניו יעשה.

דרך זו נראתה לאצ"ל גם ללח"י ארוכה מדי, ועל-כּל-פנים העדיפו לפעול תחת להטיף: ליצור עובדות כאלו שתאלצנה את הסוכנות להילחם, גם לקטוף את פרי הנצחון, אם תרצה בכך, ובלבד שתקום מדינה; כלשהי, אינו שהיא. חד-נס.

התוצאה: ה"פורשים" מוטטו את המנדט; הבריטים חילקו את הארץ; בן-גוריון זכה בשלל. לולא שואת החלוקה, שהיא תוצאה ישרה של "קוצר-הרוח הקדוש", ניתן היה לומר כי אין לארגון-הצבאי-הלאומי סיבה להתלונן. כל המשימות בוצעו במלואן.

אכן אמת היא שאצ"ל מעולם לא ביקש לשלוט. באואר מצטט שיחה בין בגין לסנה, כפי שנרשמה על-ידי זה האחרון, לפיה אמר בגין כי הוא "מוכן ללכת אחרי בן-גוריון, אם הלה יוליך את העם למרד נגד הבריטים". באחת: "כגוש-ברזל בידי נפח ושמו — ציון", ואם בסופו של דבר הלך בגין לפני בן-גוריון וריפד בעצמותיהם של חללי ה"ארגון" את הדרך לשלטון יריבו, אין זו אשמתו של בן-גוריון, אף כי את כתר מנהיגותו הוא חב למנחם בגין יותר מאשר למשה שרתוק.

אצ"ל לא ביקש לשלוט. כל משאלתו נשארה — כמו בשיר "תל-חי" של ז'בוטינסקי משנת 1927 — "להילחם, לכבוש, לנטוע". או, כמו בניסוח המאוחר יותר של שיר ביתר והמנון אצ"ל, "למות או לכבוש את ההר". ניתנה האמת להיאמר שהסוכנות דחפה אותו, עד כמה שהיה לאל-ידיה, לעבר הברירה הראשונה. אבל לא פחות מכך חשוב הוא לראות שאין לתנועה אוריינטציה על עצמה: לחיים שלאחר כיבוש ה"הר". מבחינה זו הריהי אופוזיציה חד-ממדית: היא זורעת ואחרים קוצרים, היא נוטעת ואחרים קוטפים את הפרי.

מיטיב באואר לראות כשהוא מציין: "לא מצאנו עדות לכך [כלומר: לכוונת

השתלטות — המעתיק] לא בכתבי אצ"ל ולא בדברי מנהיגיו. אולם ההסתמכות על "מקורות חד-צדדיים", ובעיקר השטחיות, הנובעת מגישה אמוציונלית, המציינת את המחבר ביחסו ל"צד שפנגד", מעלה כאן מיד את ההשערה כי "יתכן שהיתה זו הכרזה ריתורית", וכי "ניתן היה כמובן לטעון שהפירסום אינו יפה למגמות כאלה, ואם רוחו הלכירוח מעין זה באצ"ל — הם באו לביטוי לארדווקא בפירסומים". כל גימגומי ה"יתכן" וה"אם" לא נועדו, אפוא, אלא לחזק את הקביעה העיקרית המוסעית של המחבר: "ועוד זאת: מנהיגי הישוב וחוגים רחבים בו חשדו באצ"ל כי הוא מבקש להשתלט על הישוב".

הכרת עולמו של איש-הפעולה ה"פורש", לפי מעט המובאות שהוזכרו למעלה, מלמדת שלא היה מקום ל"חשד" כזה, וכי משום כך נדונה תורת-הקומץ לכש לון מראש, חרף כל ההירוואיות הטראגית אשר בהישגיה המיבציים.

עם זאת נכון לומר שה"סיון הקטן", ו"הסיון" בה"א-הידיעה, וכל עשרות ה"סיונים" הוצערים שאין להם שם, ואשר עיקרם שיתוף-הפעולה של הציונות עם משטר-הכיבוש הבריטי — מקורם בחששותיה של "המחלקה המדינית" בסוכנות מפני אבן יוקרתה ועצם שליטתה על ה"הגנה", על הפלמ"ח ועל ה"ישוב". מבחינה רחבה יותר הרי אלה פרקים בתולדות האלימות אשר איפיינה את מלחמת מפא"י, בהנהגתו של בן-גוריון, על השלטון הפנימי.

בתקופה הנדונה בספר (1939—1945) כמו בכל ימי המנדט היה בן-גוריון מבחינה זו השפוי האחד בעדת סהרורים, האחד שידע לעצב קואליציות ולהנהיגן בטוב וברע — ומדינת-החלוקה נגזרה כפי מידתו. מבפנים עזרו לו טבנקין ויערי נגד הימין, כשם שרוקח וספיר תמכו בו נגד השמאל — בעוד ה"הפורשים" נופלים ברחובות, עולים על גרדומים, ממוטטים את אשיות המנדט, כדי להגיש את עוגת-החלוקה ליריבם המושבע "על מגש של כסף". כאשר קבע בגין, בתשובה להכרזת ה"סיון", כי "לא תהיה מלחמת-אחים" — קבע את גורל ארגונו, ולא עוד. המלחמה נערכה, באורח חד-צדדי, ממש מלחמה דה-לוקס עם כל הנוחיות.

את תוצאות "הסיון" מסכם באור, בהסתמך על מקורותיו, בצורה המתקבלת על הדעת: "הפעולה היתה נמרצת ביותר, ותוך זמן קצר נמסרו לידי השלטונות כ-100 אנשי אצ"ל; כן נמסרו כתבות של אנשים נוספים, ואלה נאסרו אחר-כך על-ידי האנגלים" (ע' 281). כאן מראה המחבר מידת אובייקטיביות ראויה-לציון כשהוא סותר דברים שנמסרו כאילו מפי מפקד ה"הגנה", א. גולומב: "הממשלה הבריטית — שלא ראתה בעין יפה את חיסול האצ"ל, החליטה לעכבו ושיחררה כמה מן הכרישים' שלהם לשם המשכת הפעולה". וכאן מעיר המחבר: "המשפט האחרון אין לו, במידה שידוע לנו, יסוד עובדתי: אנשי אצ"ל לא שוחררו כלל ממאסר בריטי, ואשר לתמיכתם המוסווית של הבריטים באצ"ל נמשכה זו כנראה עד רק 1943 — כלומר, בעודו פרו-בריטי לא פחות מיתר הגופים הציוניים, והארגון האנטי-בריטי המיבצעי היחיד לובש את דמות הקומץ המתגבש של לח"י".

ושוב קולע המחבר למטרה בהביאו ובפרשו את הסבריהם של ד"ר מ. סנה וא. גולומב בענין "הפסקת הפעולה נגד הפורשים, שנפגעו כביכול פגיעה חמורה ופעולתם שותקה". באור אינו מסתפק כאן בתיבת ההלעגה "כביכול" אלא מוסיף: "ניסוח זה אינו משכנע ביותר, ואין להניח שזה היה הנימוק היחידי או העיקרי". אולם הוא עצמו אינו מנסה לחדור לעבי הענין ומסתפק בציון: "סופו של הסיון לוטה בערפל סמיך, ולא הצלחנו לברר את העובדות עד תומן".

הערפל יתבהר ויפוג לגמרי, כמדומה, אם נזכור את הנחת-היסוד שלמכתחילה היה "הסיון" חלק ממלחמתה של מפא"י על השלטון הפנימי, ולא בא דווקא מתוך שהיה "קושי עצום בעצם רעיון המרד", אמונה שהמחבר כנראה מוסיף להחזיק בה עד היום או לפחות נוטה לה שלא מדעת. סברה היא כי חששותיה של המחלקה המדינית בסוכנות, שהוסיפה להיות פרובריטית עד לצאתם של הבריטים בפועל, היו בדיוק ההיפך מזה: כלומר ש"עצם הרעיון" יהיה, הדווקא במקום, לנחלת רוב האוכלוסיה העברית.

ראיות לאפשרות זו מצויות למכביר במובאות של מר באואר עצמו. בנאומו של גולומב שהוזכר למעלה נאמר, למשל: "היו בישוב אנשים שהודוהו במעט או בהרבה עם הכיוון הפוליטי של אצ"ל וראו בעין רעה את חיסולו. הוויכוחים סביב שאלה זו החלישו הרבה את המלחמה נגדו". ובדברי-הלוואי מפרש באואר מי היו האנשים הללו ב"ישוב", שהרי ה"פורשים" עצמם אינם בעיניו חלק מאותו "ישוב": "מתקבלת על הדעת הפיסקה — — — לפיה היתה התנגדותו של הימין בין הגורמים להפסקת ה'סיון'; שהרי ידועה התנגדותם של אנשי המזרחי, של ברית הציונים הכלליים (וביחוד עתונם 'הבוקר') ושל תומכי י. גרינבוים למלחמה בפורשים". ניכר כאן המאמץ למתוח את קו הניגודים בין הנוטים ל"עצם רעיון" המרד ובין אלה הרואים בו "קושי עצום" מעיקרו, חלוקה שבין ימין לשמאל.

דומה כי זוהי טעות יסודית, שהמחלקה המדינית של הסוכנות, ויודעירזו בקרב אנשי מפא"י במנגנון ה"הגנה", אינם טורחים כלל להזימה. סברה שהיא המסייעת להם לרתום לחפצם את חוג השמאל המתקשה לעכל את "עצם הרעיון", בתוך ההסתדרות, וגם את חוגי השמאל שבקיבוץ המאוחד ובפלמ"ח, שאינם מתנגדים כל-כך ל"עצם הרעיון" והלכ"ה-הרוח האנטי-בריטיים שבקרבם מתעצמים והולכים, מתגבשים והולכים, לזוועתה ולחרדתה של "המחלקה המדינית". עדויות להלכ"ה-רוח אלה פזורות למאות בספרו של באואר, עד שיקצר המצע אפילו להביאן או להזכירן בתורת מראה-מקום.

לא, "עצם הרעיון" אינו מפריד ערב הסיון בין ימין לשמאל אלא בין זקני ציון שבמחלקה המדינית לבין מיטב הנוער ועידית האוכלוסיה, ה"שמאלית" וה"ימנית" כאחת.

"קוצר-הרוח הקדוש" של ארגוני-הפעולה הוא שאיפשר ל"מחלקה המדינית" להיחלץ בשלום, אם גם לא בכבוד, מן התהליך המסתבר וההכרחי של הידברות כל הגורמים הבאים בחשבון במסגרתה של תנועת-מרי מהפכנית-המונית.

ה"סיוון" לא היה חיוני לבריטים בשלב זה של הגשמת הספר הלבן; הוא עורר מורת־רוח רחבה בשורות הפלמ"ח, בייחוד בשלב ההסגרה לידי הבולשת הבריטית, ואילו "אחדות־העבודה ופועלי־ציון התנגדו לו"; הימין מצדו התיחס אליו בשאט־נפש עד כדי כך שי. גרינבוים התפטר בגללו מהנהלת הסוכנות, ו"המזרחי" וברית הציונים הכלליים והחוגים האזרחיים — שהיו, להלכה, מחציתה של ועדת־הבטחון העליונה — איימו לסלק את ידם מן ה"הגנה".

אבל הכרזת ה"סיוון" ריסנה את האנטי־בריטים שבפלמ"ח ונתנה להם "תעסוקה"; ביצועו הידק את הקשרים אל הבריטים וחיוק את סוכת־סמכות־הסוכנות. הפסקתו פייסה את האזרחים והחזירה למחלקה המדינית את מראית־העין של נציגות הכלל. כל אלה היו — כפי שמתבהר, כמדומה, ביתר־שאת אגב סקירה־לאחור — אמצעים במלחמתה של מפא"י על השלטון הפנימי, ללא קשר של ממש ל"עצם הרעיון" של מרידה אנטי־בריטית. מפא"י ביקשה לפצל את הכוחות האופוזיציוניים והאנטי־בריטיים כאחד, והסיוון מילא את מבוקשה זה על הצד הטוב ביותר.

ה"סיוון" כרה תהום־דמים בין אצ"ל ל"הגנה", הוא שבר את עצמאותו הרעיונית החלקית של הפלמ"ח, שחבריו השתתפו בו בנפש חצויה ומתוך התנגדות מפורשת של מטה החטיבה. והוא הרתיע והביך לגמרי את החוגים ה"אזרחיים" הרופסים. רתיעתו של אצ"ל מ"מלחמת־אחים" אמנם הקנתה לו הילה של גוף נרדף ופטריטי מאד, אך לא חילצתו מבידודותו. העובדה שהארגון שמר את כוחו המיבצעי רק אילצתו להתחפר במחתרת עמוקה יותר, כלומר העמיקה את בידדותו, שמתוכה ניתן לו להחריף את מאבקו האנטי־בריטי אבל לא לצאת לכיבוש הארץ, או לפחות לכיבוש מעמד־בכורה מוכר בעיני ההמונים.

לקח כשלונו של "עם לוחם" — שילוב נסיוני שהוקם על־ידי חוגים של האצ"ל, ה"הגנה" והפלמ"ח — היה צריך לכאורה להניע את אצ"ל ואת לח"י (שלא הצטרף כלל לגוף זה) להאריך את רוחם, להתאחד ולהקים מפלגה, שתשתרר בסופו של דבר על האומה כשלב מוקדם הכרחי לשיחורור הארץ, תחת שיתנו דמם על הבסת האויב החיצוני כדי להעלות לשלטון את היריב הפנימי.

אלא ש"תורת־הקומץ" בילעה את השכל הישר וטישטשה את כל הפרספקטיבות. בצדק מעיר באואר שכשלונו של "עם לוחם" הוא שהוליד את הכרזת המרד של אצ"ל. אולם אם זכר גורלה של תנועת "עם לוחם" לא לימד מאומה לא את לח"י ולא את אצ"ל, הרי בתודעתה של "המחלקה המדינית" נשמר כלקח שיש ללמדו היטב. ואכן, היטב למדה. הסוכנות לא אצה לה הדרך. היא ביקשה לעקור מן השורש את "עצם הרעיון" ואת נושאו הפעילים כאחד. בהכנותיה של מפא"י לקראת "ליל־ברתלמי" לא ניכר שום חיפזון. ההכנות נעשו ב"דיפלומטיה" ו"במחתרת" כאחת. בשובה ונחת. הסוכנות חיכתה להזדמנות הנאותה, לאמתלה מתקבלת־על־הדעת, לאפשרות לגייס לעניינה את מירב התומכים — ולרגע חולשתם הגדולה ביותר של הנועדים לעקירה.

שעת־הכושר נודמנה באורח בלתי־צפוי ביותר, עם המתתו של הלורד מוין בקאהיר,

עלידי שליחי לח"י, אליהו חכים ואליהו בית-צורי, ב־5 בנובמבר 1944, עשרה חדשים לאחר "הכרזת המרד" של אצ"ל. מסע ה"סיוון" נפתח בתרועה רבה של כל שופרות-התעמולה אשר ל"מחלקה המדינית". זו הסתמכה על הבטחות שניתנו לווייצמן עלידי צ'רצ'יל לטובת הציונות, בדיוק יום אחד לפני המתתו של הלורד מוין. צ'רצ'יל כאילו הבטיח לווייצמן באותו יום כי "ענין היהודים לא יישכח, ובתום המלחמה יבוא הסדר שיניח את דעתם; טענותיו של וייצמן תובאנה בחשבון והחלוקה תהיה 'טובה' (כך כתוב במקור) מנקודת-מבט יהודית". משפורסמה, ב־17 בנובמבר 1944, תגובת צ'רצ'יל בבית-הנבחרים על הפעולה בקאהיר — תגובה שפללה "חשש" כי "לאחר שנים של תמיכה יצטרך לשקול מחדש את יחסו לציונים" — נאחזה הציונות כולה פיק-ברכיים גמור. ובאואר טורח להסביר לנו: "לחצו של צ'רצ'יל, והחשש לקפח את ידידותו, השפיעו על ההחלטה להגביר את ה"סיוון". כאילו לא היתה "המחלקה המדינית" מכינה את הענין זה עשרה חדשים...

\*

שאכן היה ה"סיוון" אמצעי לסילוק חשבונות מדיניים-פנימיים ישנים, ולא תגובה מתוך עיף-רוח, נובעת מחשש לתוצאות הפעולה בקאהיר — זאת מוכיחה העובדה שאנשי לח"י לא הותקפו ולמעשה קמה "המחלקה המדינית" לעקור את אצ"ל, שלא היה לו קשר לענין מוין.

אלא שכאן מסתבך באואר באקרובטיקה כמרתלמודית, שקשה ממש לעקוב אחריה, כדי לתרץ את הסתירה בכל מיני טעמים ונימוקים, ברוחה של "המחלקה המדינית". לא ייפלא, אפוא, שאינו רואה, או שהוא מעמיד פנים כמי שאינו יודע, שחשבונות פנימיים מעין אלה או כיוצא בהם יושבו, בבוא שעתם, גם עם חוגים "שמאליים", פחות או יותר, באמתלות אחרות. הצד השווה במהלומות אלו, עלי-מין ועל-שמאל, שפולן יחד היו חוליות בשרשרת רצופה אחת של תמרונים, אלימים או "מסוגגנים", שתכליתם האחת היאחזות בשלטון, השתלטות על ה"ישוב" עלידי מפלגת-הרוב בהסתדרות. השמאליות לא היתה מעולם סגולה לאריכות-ימים נגד "עינו הרעה" של ה"אח הגדול". אולם יהודה באואר, למרבה-הפליאה, טהור-עיניים הוא מראות רע, או שהוא מבקש להיראות כך.

גדולה מזו הפליאה שהמחבר, כמארקסיסט נאמן, אינו רואה כביכול את ההשפעה המכרעת של התימרון האימפריאליסטי-הבריטי בהפחת המופתאות כחלק מן התעתוע הפן-ערבי. בסקירותיו פעם בפעם על המדיניות הציונית, לכל אורך הספר, הוא מתאר שורה ארוכה של מגעים ציוניים-ערביים, שפולם מסתיימים בכשלון. באואר רואה את הכשלונות כעובדה שלאחר-מעשה אולם אינו משפיל לנחמם ולהבין שהכשלון, בכל המקרים, אינו תוצאת רצון רע של פייצל, פ'ארוק או אבר-סעד אלא נובע היה מעצם תכנון של המשא-ומתן ומעצם טיבם של הנושאים-הנהוגים. כמעט בכל המקרים מדובר על הסדר כספי תמורת טריטוריה: שוחד, שמציעו אינם עשירים

להגדילו עד־איך־קץ ; וטריטוריות, שהמועמדים ל"מכירתן" אינם אדוניה כל־עיקר, שהרי השליט האמיתי עליהן הוא הבריטי, ריבונם של כל הוואסאלים, היושבים משני עברי שולחן־המיקוח.

מאחר שהמשא־ומתן עומד תמיד על בסיס פרו־בריטי — מצד הסוכנות היהודית כמו מצד הסוכנים הערבים של האימפריה — הרי הבריטים טורפים את הקלפים כרצונם בכל עת, ורצונם להפריד ולמשול הוא הקובע מראש את גורל כל המגעים.

הבסיס האחד שעליו עשויים ואסאלים שונים להתאחד הוא הרעיון שצריך, ואפשר, לקום על הפי־אודל — להורישו ולרשת אותו במשותף, איש כעוצם כוחו ורוב זה, בסיכומו של דבר, גם אסונה של ארץ אשר תחת תנועת־שיחרור היתה לה תושייתו. לכאורה, זה המושכל הראשון, שאותו היו חייבים לאמץ להם דווקא אותם חוגים בישוב שחרתו על דגלם משאת־נפש של הבנה והידברות בין שני העמים.

הרי זהו — בפועל ממש — עצם רעיון המרד, שהמחבר רואה בו "קושי עצום". אכן, אילו קמה בארץ־ישראל, בעוד מועד לקומה, תנועת־שיחרור עברית ולא סוכנות בריטית־ציונית, אפשר מאד שהיתה זו מצליחה לקרוע אפקים להבנה עם ניצנים של כוחות־שיחרור־וקידמה במצרים הפרעונית, שעל חוף הנילוס, ועם ארץ־הנהריים שבצפון ; עם הדרוזים והכורדים והמארונים, המצפים עד היום לגאולתם ואין להם כתף שיוכלו להישען עליה ברחבי האיזור כולו.

לאסונו של רעיון ההבנה בין קרבנות האמפריאליזם הבריטי במזרח התיכון — בתקופה הנסקרת בספרו של באואר, לפנייה ואחריה — נמנו דובריה הוותיקים של בריט־שלום בארץ־ישראל עם החוגים הרופסים ומחוסרי חו־טה־שדרה, שהיו בין הקיצוניים במתנגדיו של "עצם רעיון" המרד נגד הבריטים.

סוכנות יהודית וארגוני־פעולה שבה קדמו לאופוזיציה מהפכנית, כובשת־המונים, וסיפלו את עצם קומה.

## ע. ג. חורון : הכופתים - "הנוצרים האמיתיים"

"מתמיה הדבר שמיעוט חשוב, המונה כארבעה מיליונים... כלומר הכופתים... הרואים עצמם כבני מצרים האמיתיים, נשאר למעשה בלתי-נודע לעולם החיצוני". ככה כותב אדוארד ואקין בהקדמת ספרו החדש, ספר יוצא-דופן המוקדש כולו למצבם של הכופתים בימינו\*.

בטרם נדון במצב הזה, ראוי שנחאר בקצרה את מוצא הכופתים ואת עברם העתיק. עצם שמם מאלף, לפי שהוא מצביע על קדמות העם ועל קשרו למצרים המקורית, הפרעונית. שם זה הוא אמנם קיצור מן היוונית, "איגיפטוס" (Aigyptos), במבטא הערבי "כִּיבֵּת", "קובת", וכדומה. אבל המלה היוונית מוסרת מונח מצרי-פרעוני — ביתר-דיוק משפט שלם: "חִי-כִּרְפַתַּח", או בתרגום עברי: "מבצר שור-האֵל פֶּתַח". הכינוי ניתן לראשונה לעיר-הבירה נוף (או מוֹף: "מנופר" במצרית עתיקה, "מִמְפִּיס" ביוונית). אך בלשון כנען, ואחר-כך גם בו של יוון, נתרחב המושג להיותו כולל את ארץ-הנילוס כולה.

לכן "חיכופתח" זאת קדמה ל"מצרים" המאוחרת יותר; אף מופיעה היא, כבר בשיבוש-מה, בכחבי אוגריט הכנעניים, בחור "חכפת". גם במקרא יש זכר לאל-השור המצרי-הלובי, או לפחות זכר לעמו: "נפתחים" בני מצרים ואחים ל"להבים", ז. א. ללובים (בראשית י, יג); עם "של פֶּתַח", כמשמעות המונח בשפות לוב ומצרים העתיקות. כיום, כאשר בני ארץ-הנילוס כולם ידועים לנו בכינוי "מצרים", שניתן להם על-ידי שכניהם השמיים — כינוי זה לשפת הפרעונים ולמסורתם — נשאר רק הכופתים לבדם נבדלים בשמם המקורי הקדום.

כאן מהות השם מלמדת באמת על זהות העם. כי מצרים הפרעונית לא נעלמה אחרי הכיבוש הפרסי, ולא אחרי פלישת המוקדונים ועיצוב המשטר היווני באלקסנדריה. רק בקיסרות רומא נסתיים הניוון הסופי של התרבות הפרעונית, והעם הכופתי נשאר ללא מסגרת משלו.

אמנם כאן באה הנצרות כתחליף — נצרות שמראשית ימיה במצרים לבשה צורה מיוחדת-במינה, אשר הכופתים חושבים אותה מקורית ביותר, שהרי הם רואים עצמם כ"הנוצרים הראשונים" בד-בבד עם היותם "המצרים האמיתיים".

הכנסיה הכופתית שונה בהרבה מן הזרם הנוצרי היווני-הלאטיני (שאחר-כך נפרד לשתי הכנסיות, האורתודוקסית והקתולית). הכופתים נשארו תמיד זרים לנטיה ה"אוניברסלית" במשמעותה הרומית-הביזנטית הקיסרית. אפקיהם נגבלו באפקי מצרים, או לכל היותר באפקיה של אפריקה, בפרט אפריקה המזרחית.

היחס העמוק לעבר הפרעוני לא ניתק, הרבה ממסורות מצרים נשתמרו במסוה נוצרי, בתוך הסמליות והאמנות של הכנסיה, ובחיי העם. למשל, ה"עלב" הכופתי מופיע בזמן עתיק בצורה פרעונית לגמרי, כסמל ה"ענח", ז. א. החיים:



או, משל אחר: גיאורגיוס הקדוש, רוצח־הדרקון, מתואר בדמות חזר (הוא "הורוס" ביוונית), אל־פרעה הגדול, ממש בראש עיט. גם מנהג המילה — מורשה אפריקאית טרום־היסטורית שאף אלינו הגיעה בדרך מצרים — אפייני הוא לכופתים עד היום, וכמו כן לנוצרים של אתיופיה, הקרובים לכופתים.

מאלף הוא ביותר שהשפה המצרית הקדומה נתקיימה במסגרת העדה הכופתית. כי לשון הכופתים (לשון־קודש לכנסייה, וגם ניב חי לעם עד לאחר הפלישה הערבית) היא צורה מאוחרת למצרית־פרעונית — הכתובה, כמוכן, לא בכתב־החרטומים הנשכה, כי אם באלפבית־מיוחד, המבוסס ברובו על אותיות יווניות. הספרות הכופ־תית כמעט כולה דתית, ולפי דעת חוקרים אירופיים אינה מצטיינת במקוריות מחשבתית מרובה; ואף שכבר גוססת היתה בראשית ימי־הביניים, אין לזלזל בהפקידה ההיסטורית הקודם.

מצרים הכופתית היתה גם מן המקומות הראשיים בהם הופיעה אחת התופעות המכריזות שבנצרות כולה: תופעת הניזירים. ניזירות הכופתים (אולי הקיצונית ביותר, והרחוקה מן "העולם הזה" אפילו יותר מניזירותה של סוריה) היא אמנם אשר נתנה דוגמה למנזרי אירופה, מאיטליה הדרומית ועד אירלנד אשר בקצה־המערב. מצד אחר שימשה המסורת הכופתית מקור ראשי לנוצרים של אפריקה המזרחית: בארץ "כוש" (היא נוביה, סודאן של היום), ובעיקר באתיופיה. עד כדי כך שמותר להגדיר את כל העמים הנוצריים הללו כ"כופתיים" במובן הדתי (אם גם לא במובן הלשוני והאֶתְנוֹגרָפִי).

ניזירות הכופתים, הסירוב הנפשי כלפי "העולם הזה", הם גם סמל לנטיית כל העדה, בהתרחקה מן המשטר הנכרי והשנוא של הקיסרות הרומית. זוהי נטיה "שלילית" במהותה, אשר מחוסר־אונים לא הגיעה לדרגה של תנועת־שיחרור לאומית. ואותו דין חל אולי לגבי המחלוקת האידיאולוגית (כלומר — בתנאי התקופה — התיאולוגית), שהתלקחה בין נצרות הקיסר לנצרות נתיניו המזרחיים. במחלוקת ארוכה זו נעשתה מצרים הכופתית המרכז המגובש ביותר של ה"מונופיסיות", הלא היא הדעה הרואה בישוע הנוצרי אך טבע אחד, טבע אלוהי. ולא דווקא מתוך שמנה הרבה תיאולוגים בשורותיו נלחם העם הכופתי כל ימיו את מלחמת המונופיסית נגד ביוזן, אלא מפני שבמלחמה זו ביטא את רצונו הפביר להיבדל מן הקיסרות הרומית. נימה זו של זרות לאירופה הנוצרית ניפרת בכל תולדות הכופתים עד ימינו, כמו גם בתולדות בני־בריתם לדת, האתיופים.

הקרה בין מצרים המונופיסית והקיסרות הביזנטית מילא אולי תפקיד מכריע בנצחון נות הקלים של האסלאם בראשית כיבושיו. כי העדות המונופיסיות — בסוריה הדוברת ארמית, ועוד יותר במצרים הדוברת כופתית — עדיין היו רוב האוכלוסיה; והן התיחסו באדישות לערבים הפולשים, שבהם ראו תחליף רצוי למדי לשלטון הקיסר, או שאף שיתפו פעולה עמהם.

האכזבה לא בוששה לבוא — עוד לפני שנת 700 לספ"ג. בימי בית־אומיה ובית־עבאס, כאשר הפכה מצרים אחד הפלכים המדופאים במשטר־הניצול של חליפות דמשק או בגדאד, התקוממו הכופתים כפעם־בפעם, אך ללא הצלחה. היו אלו מרידות פילאחים נגד בעלי המס המעיק יותר מאשר הנזעות של השתחררות מדינית. יש סוברים כי דיכוי־הדמים של המרידות הללו — ויותר מכך, התאסלמותם של המנוצחים בכניעם למושלים — הפכו את העדה הכופתית למיעוט מספרי בארצה שלה עוד במאה ה' לספ"ג.

עם זאת, הרי התנגדות הכופתים (יד ביד עם זו של הפרסים במזרח, הַבְּרָבְרִים במערב, ויתר העמים) היא שהסבה בהתפרקות המהירה של החליפות הערבית. עוד במאה



הט' נקראה מצרים, למעשה, מעל שלטון בגדאד, ויצאה לדרכה העצמאית תחת מושלים תורכיים מבית־טולון. במאה ה' נכבשה הארץ עלידי בני־פִּיִּטִימָה, כת שיעית ממוצא דמוי־ערבי אולם צפון־אפריקאית ביסודה, הפולשת בעזרת בני־פִּיִּטִימָה, שבט ברברי מאלוזיריה של ימינו. בימי הח'ליפות השיעית הזאת הגיע האסלאם המצרי לשיא תרבותו והשפעתו הבינלאומית, ובחיי מצרים תפסו אז הכופתים, למרות הרדיפות שאירעו לעתים, מקום נכבד מאד, בפרט בשטח הכלכלה, הפקידות ומינהל המדינה.

ראוי להעיר כי בימי הצלבנים — כאשר רוב העדות הנוצריות בסוריה ולבנון צידדו בגלוי באחיזה־בדה, המסתערים מקצה מערב־אירופה — נשארו הכופתים נאמנים למדינתם המצרית־המוסלמית. זהו אחד הגורמים בכשלונם הסופי של מסעי־הצלב, כי גם צלאח־אדין וביתו הפורדי (בית־איוב), גם הממלוכים אשר גירשו את הצלבנים מעמדותיהם האחרונות, התבססו בעיקר על מצרים וזקוקים היו במידה ניכרת לנאמנות הכופתים.

ה'ממלוכים' (צ'רקסים ותורכים על־הרוב) היו "עבדים" מיוחדים־במינם, המהווים מעמד צבאי שולט. מעמד זה נשאר על מכונו גם אחרי כיבוש מצרים בידי השולטן סלים וסיפוחה אל ה"קיסרות" העותמאנית הנרחבת. במשטר מוזר זה התנוונה הארץ לאט־לאט. עשרה ירד במיוחד אחרי המאה ה"ט", כאשר נידח המסחר הבינלאומי יותר ויותר מן הים התיכון ועבר אל דרכי האוקיינוס, שעליהן חלשו מעצמות אירופה המערבית.

אין ספק שאוכלוסיית מצרים, ומספר הכופתים בתוכה, ירדו בתקופה זאת פִּיִּכָּמָה. כאשר השתלט נפוליאון בונאפארטה זמן קצר על ארץ־הנילוס, בפלישה האירופית הראשונה בימי־הביניים, העריכו הצרפתים את האוכלוסיה ב־3—2 מיליונים בלבד. הכופתים נמנו אז במאות־אלפים לכל היותר: פחות, כנראה, מאשר בכל עת אחרת בתולדותיהם הארוכות. אולם ריבוי של האדם המצרי, החל במאה ה"ט, היה מהיר והולך, גם במיעוט הכופתי גם ברוב המוסלמי.

משניתקה מצרים מן הרשות העותמאנית, ופותחה כממלכה עצמאית בידי שושלת מוחמד־עלי, ההרפתקן האלבני, הושם קץ למשטר הממלוכי (או לפחות הועבר לידיים אחרות). הארץ הודרכה בכיוון של חיי מדינה מודרניים יותר ונפתחה להשפעות המערב — צרפת תחילה ואחר־כך אנגליה. מוחמד־עלי ויורשיו היו בונים ממלכה לטובת עצמם, ובעקפים גם לטובת מצרים: הם לא היו מעוניינים כלל בשום לאומנות, "ערבית" או אפילו מוסלמית באשר היא. אדרבה: היו להם נטיות למשטר מדיני מערבי ולחברה חילונית, מסיבות מעשיות ולשם היעילות. דבר זה שוב פתח דרך לעליה לפני הכופתים הירודים — שאולי בכל־זאת ירודים היו פחות מן הרוב המוסלמי, מצד היכולת התרבותית והטכנית.

השלטון הבריטי, בסוף המאה ה"ט ובראשית המאה הכ', לא התכוון לעודד את הכופתים במיוחד. הללו טענו תמיד, בהתמררות, שהוא פועל לטובת המוסלמים, ובכל־זאת, למרות כל ההפלות, היה הזרם הכללי ההולך בכיוון מערב מזמן להרבה כופתים אפשרויות להצטיין — בידיעת שפות, בידע המודרני, בכושר מסחרי ומינהלי וכו', ולתפוס שוב עמדות־מפתח בחיי הכלכלה והחברה.

במאבק נגד השלטון הבריטי היו אפוא הכופתים מחלוצי הלאומנות המצרית — שעדיין לא היה לה כל שמץ של משמעות "ערבית". גם התנועה הלאומית הכללית, שבראשה עמד זג'ול־פחה, הדגישה לא אחת את עקרונות השוויון האזרחי, שלפיהם הוצרו הכופתים כחלק בלתי־נפרד באומה המצרית.

שוב — כפי שאירע לפני כ־1250 שנה — באה האכזבה. כי בתום מלחמת־העולם

השניה נכנסה ממלכת מצרים — או הוכנסה על-ידי הבריטים — לתוך הסבך הפנימי ערבי, כחברת "הליגה הערבית" וכאחד הקרבנות במלחמת-הביש בישראל. עוד בימי פ'ארוק המלך נסתמן אותו מפנה בהגברת הגורם ה"ערבי" — כלומר, לאמיתו של דבר, המוסלמי — במציאות המצרית. עלה משקלם של "האחים המוסלמים" (מין "נטורי-קרתא", אך מרובים ומסופנים מאלה שפתוכנו), אף נערכו אי-אלו פרעות במיעוטים, כפרט במיעוט הכופתי.

הכופתים, כמוכן, הגיבו בשלילה על התפתחותה של מצרים בכיוון הפנימי-ערבי. אם בין המצרים המוסלמים היו שיללו להשלות עצמם בדבר מהותם ה"ערבית" (אף כי גם הם רוב-רובם מצאצאי הכופתים, שהועברו לאסלאם בתקופות שונות), אין מקום לאשליה זו בציבור האנשים הרואים עצמם כ"המצרים האמיתיים" וגם כ"הנוצרים הראשונים". עוד בשנת 1951 ביטאו הכופתים את השקפותיהם אלו בגלוי, למשל ביומון "מיצ'ר" ובשבועון שלהם "אל-מנארה", בתבעם שוויון-זכויות ומדינה חילונית.

כאשר שמו "הקצינים החפשים" קץ ב-1952 למלכותו של בית מוחמד-עלי, קידמו רוב הכופתים את פני המהפכה בברכה, או לפחות באדישות. אמנם הקצונה, שהשתלטה אף היא בנוסח "ממלופי" — בראשותו הזמנית של הגנרל נגיב ובהנהגתו המתמדת של עבד אל-נאצר — לא היה לה כל קשר אל הכופתים, שכן כולה יצאה משורות המעמד הבינוני המוסלמי.

המהפכנים הללו היו חסרים תכנית ברורה. מצד אחד לא היו רחוקים ביותר מן "האחים המוסלמים", עד כדי כך שהתירו את קיום איגודם לאחר שאסרו, ב-1953, את כל המפלגות האחרות. מצד שני, דגלו הקצינים בעקרונות של מדינאות מתקדמת, שעדיין לא זכתה בכינוי המיוחד של "סוציאליזם ערבי". דר-משמעות זאת של "המהפכה" נמשכה עד 1954, כאשר ניסו "האחים" לרצוח את עבד אל-נאצר עצמו, והמשטר הגיב בפירוק האיגוד כולו.

תוצאות מלחמת-סואץ ב-1956 עודדו את הפיכת שלטון הקצינים למדינת-משטר טוטאליטרית כמעט, המיוסדת על "ערביות" שהיא בעצם הסתגרות מוסלמית. כל המיעוטים, ויתר הגורמים שנחשבו כופרים וזרים, דוכאו כליל או גורשו. רק הגוף הכופתי נשאר, יציב בבדידותו: מיעוט רב-מספר — כופר בעיני המשטר, אך לא זר לארץ-הנילוס.

קשה להדיח את הכופתים אל מעבר לגבולות מצרים, היא מולדתם מעולם. קל יותר לדחוקם לאט-לאט מכל עמדותיהם בחברה ובכלכלה, לכלוא את הכופרים הללו בתוך "גיטו" פנימי — בהדרגה, ובאותה שתיקה האפשרית באמצעי-משטר של צנזורה מתמדת. זוהי המציאות בה חיים, או גוססים, הכופתים בשנים האחרונות: לא פרעות-דמים, כי אם חנק אטי, מודרג.

דומה שהכופתים עצמם אין להם עוד אשליות בדבר עתידם במדינה הנאצרית. כפי שמוסר אדוארד ואקין בספרו ("ע"פ 6-75): "הכופתים משוכנעים כי המוסלמים לעולם לא יקבלו את זולתם כאזרח שווה באומה. כמעט תמיד, כאשר מוסלמי מדבר על ערבים, על איחוד ערבי, על לאומנות ערבית, על תחיה ערבית, הוא מתכוון למוסלמים בלבד. נסיון להרחיב את מושג הערביות הוא בעיקר יזמתם של נוצרים במזרח התיכון, השואפים לכלול את עצמם במושג זה. בעיני בני-האסלאם יפה הוא רק לאלה המאמינים בשליחות של מוחמד כעובדה מרכזית בהיסטוריה".

\*

ספרו של ואקין בא בעתו, בימים אלה של בערות, שתיקה וזילזול לגבי בעיית הכופתים. ולא מקרה הוא שהמחבר עצמו מפני "המיעוטים", מיעוטי של עולם דמוי-ערבי,

"אחיד" כביכול. אדוארד ואקין הוא אזרח אמריקאי, אמנם ממוצא לבנוני-נוצרי, אדם הנוסע תכופות בחזרה למזרח, לחקור בו את המצב במקום ובמישרים, לא כאיש זר לארצות האלו.

גם ספרו זה על הכופתים — פרי שהייה ארוכה במצרים, אגב מגע-מישרים עם מאות בני-אדם, רובם עלומי-שם, שאינם רשאים להתבטא בפומבי. האווירה העולה מתוך הספר היא אווירת חשד, פחד ודיכאון, שבתוכה מחלחלות תקוות עם הרוצה בכל-זאת לחיות. ויש לקרוא את העמודים הללו כפי שקוראים כל דו"ח המגלה בתמים אף בזהירות את האמת במשטר טוטאליטרי: כלומר, יש לקרוא גם בין השורות.

משום כך קשה לסכם את הספר, ותפקידנו כאן הצטמצם בהבאת מבוא היסטורי, החסר אצל ואקין עצמו, מתוך שהוא פונה כנראה אל קהל הבקיא קצת יותר בעברם של הכופתים ובחברותם הנוצרית.

ואקין אינו מסתיר את הפגמים, את הצדדים האפלים והאומללים בחיי העדה הכופתית. הוא מדגיש את ניוון הפנסיה, את בורות כוהניה ונזיריה אסירי-המסורת, את אדישות הציבור לגבי עניינים שהם כלליים וחיוניים באמת. אך הוא מספר גם על סימני התסיסה, על רוח חדשה בשנים האחרונות, על נסיונות התארגנות — דווקא בלחץ המצב החיצוני ההולך ורע. אנשים מחוץ לפנסיה החלו לגלות דאגה רצינית לעדה, לעם הכופתי באשר הוא — בפרט בשדה החינוך — ולחפש מוצא מן המבוי הסתום.

אולי הדבר הסימפטומטי ביותר הוא חידוש ההוראה בלשון הכופתית, בבתי-ספר עממיים שליד הפנסיות. ואקין מוסר כי בקאהיר יש כיום עשרות משפחות, דווקא בין האמידים, שבהן הכופתית הופכת שפת-דיבור חיה. שמא עומדים הכופתים על סף מהפכה רוחנית-לאומית משלהם? קשה לדעת. אך דומה אמנם שבנטיות אלו לתחיה לשונית-חילונית מסתמן מיאונן של העם הכופתי להיפגע לפן-ערביות. וסירוב כזה עשוי ללבוש, בקרב הימים, גם צורות פוליטיות.

מתאלאס זרעיו המילטיים, בדרך היראקלי-טוס, האליאטים, האטומיסטים, פיתגורס וה' סופיסטים, גדולתה של פפיטה האזרחי בהרצאות אלו היתה ביכלתה להציג משנות אלו כיסודות הרעיוניים — זכקושיות שאי-נן ניתנות לפתרון ממצה — אשר קיבלו את ביסוסם ותשובתם הסופיים רק במשנות החובבת-כל של אפלטון.

על היש המושלם

החלק השני — "הדיאלוגים" — הוא סקי-רה מאלפת ומקפת על משנת-אפלטון, סקי-רה שהיא ראשונה מסוגה לעומק ולרוחב בשפה העברית, ובתור שכזו מורה-דרך לקורא בדיאלוגים, אשר לא פעם הוא תוהה על פירוש המדויק ועל תמונת-העולם השלמה המסתתרת ומגולמת בהם. כוונתה של ד"ר האזרחי היתה להוציא ספר על משנת אפלטון בעברית ולסכם בו את מחקריה בפילוסוף הנערץ עליה, תכנית זו לא עלה בידה להספיק ולהוציאה לפועל וניתרו רק חוברות ההרצאות ובהן עיקרי רעיונותיה וקווי-ההסבר הכלליים שעלה בידה לתת למישנות. למולנו התקיינה בש"ע תו לדפוס את מאמרה על "היש המושלם" במשנת אפלטון, אשר חלקו העיקרי הופיע בחוברת "עיון" (הרבעון הפילוסופי) ב-1960. המאמר בשלמותו הוא חלקו השלישי של הספר בשם: "קווים לדמותו של 'היש המושלם'". המאמר חוזר על תכנו של החלק השני העוסק בדיאלוגים — ואולם הפעם לא כהרצאת-לימוד אלא כעבודת-מחקר הבאה להעמיד את משנת אפלטון לאור הקשריה השונים, פרשנותה בתקופות המאוחרות, והבעיות ההפרתיות והפילוסוף פיות המתעוררות עקב התפיסות השונות של הפרשנות. שפתו של החלק האחרון חמורה ותמציתית, זה"מנגנון" המדעי הנל-וזה אליו מפתיע ומהמם בשפע הבקיאות אשר במובאותיו, מקורותיו הערותיו.

הופעת ספרה של פפיטה האזרחי, "על היש המושלם", משמשת, בלי ספק, מאורע בתולדות הספרות הפילוסופית בארץ וציון-דרך בתולדות חקירתה של משנת אפלטון בעולם הרחב. הספר הופיע בהוצאה מהר-דלת ובעריכה זהירה וקפדנית, בתוך שנה אחת מעת פטירתה של ד"ר פפיטה האזרחי, והריהו מחקר מדעי, מוגש בצורה נקיה ומפורטת, בתולדות הפילוסופיה היוונית. ביסוד הספר הונחו שתי חטיבות עניינים עיקריות. החטיבה הראשונה מכילה את שני חלקיו הראשונים של הספר: "לפני אפלטון" ו"הדיאלוגים" של אפלטון. ביסוד חלק זה הונחו חוברות-ההרצאותיה של פפיטה האזרחי בפילוסופיה היוונית במסגרת שיעוריה שניתנו באוניברסיטה העברית בתולדות הפילוסופיה. על הגהותיהן ועריכתן של הוברות אלו עברה בזמנו ד"ר האזרחי במידיה ואף הוסיפה בכתב חלקים שלא ניתנו בהרצאות הפומביות. עורכי הספר הוסיפו לסידרה זו מילואים מהרצאותיה המאוחרות, שבהן הוסיפה ודנה בדיאלוגים וגופי-עניינים שבאו רק בקצרה בהרצאות הראשונות, או שלא באו בהן כלל. בחלק הראשון מוגש דיון מעמיק וממצה במשנותיהם של ראשוני הפילוסופים בעור-לם, אנשי האסכולות היווניות הקדומות —

\* פפיטה האזרחי: "על היש המושלם", עיונים באפלטון ובקודמיו; הוצאת "מפעל השיכפול", במסגרת פירסומי הפקולטה למדעי-הרוח באוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ד; בצירוף ביבליוגרפיה, רשימת המונחים היוונים ומפתח השמות והעניינים; 399 עמ'.

דומה כי יד הגורל שהיתה במבנה הנוכחי של הספר אולי יש בה מידה של ברכה והואיל והחטיבה הראשונה, שעיקרה הרצאות לתלמידי פילוסופיה באוניברסיטה, פותחת גם לקורא הרגיל שער לעולמה העשיר של המחשבה היוונית מראשיתה

את עזבונו של פילוסופית גדולה שהיתה שרויה בתוכנו הגיש לקרא העברי את הספר אשר אילו זכתה ודאי היתה כותבתו במרידיה. הבה נקווה כי לאחר התחלה זו יבוא המשך מהיר להוצאת העברית של יתר כתביה ושל תרגומי ספריה האנגליים.

א.ב.

### אבות ובוטר

"בדין שנציין כאן כי חוקיה של תורת האור קובעים, שדוקא במראות עקומות נרצת הבבואה הקרויה דמות ממשית על אף הטילופים שבצורתה, ואילו במראות הש"ט יחיות, המשקפות את הנתון בפניהם כמות שהוא לעולם תהא הדמות מדומה בלבד".

דומה כי אמירה זו, שתלשונה מתוך הספר שלפנינו (ר' ע' 185), שופצה בו כוונת מכוון בחינת מיצוי להשקפתו של המחבר בדבר דרך-יצר-בחומו, דרך-סופר-בסיפור. אם גם נוכל להבחין כאן, בשינוי-נוסח, בהשקפתם של כמה מבעלי-ההלכה של האמנות על מידת הייחוד שבדרכו האמנותית של י. אורן. חובתנו-אנו היא רק לבדוק עד היכן גישתו העקרונית של המחבר עומדת במבחן הביצוע — הן מן הצד האמנותי הן מן הצד הרעיוני.

יותר מקורטוב של שטחיות וקלות-דעת יהיה בניסיון ליחס כאן לי. אורן כוונה פשוטית לגולל, בצורה סיפורית, אי-אלו חטיבות-אב מן ההיסטוריה של ארץ-ישראל בשנות 50—1920 (מבקר של אחד המוספים הספורי-תיים אף ביקש לקבוע, בעצם, באיו מידה מתאים רומן זה לשמש הומרקריאה לימודי לבני-הנעורים...). אין ספק שההתפתחות ההיסטורית, החברתית והרעיונית של התקופה האמורה היא ראש-מעייניו של י. אורן

ועד לדיאלוגים המאוחרים של אפלטון, שרק בשנים האחרונות הופיעו לראשונה בתרגום עברי. הטיבה זו משמשת מבוא מקיף וספר-לימוד מצוין לכל מי שנושאים אלה קרוי בים לבו ומעוררים את סקרנותו — ואילו החטיבה השניה יש בה כדי להציג לפני החוקר ואישי-המקצוע את עיקרי מחשבתה המעמיקה של מחברת הספר.

מפליא הדבר עד כמה ניתן לגלות ראשונה יות בתחומים שנדמה היה לכל שהם חרוי-שים ומעובדים היטב זה מכבר. מיליונים של לירות ממלכתיות מוצאים אצלנו על שיכתובה של ההיסטוריה, על פרסומת ושאר מופע-יראנה הבאים להנציה לדורות את הרגע החולף ואת גחמותיהן בלתי-מרוסנות של פלוני או אלמוני — ואולם עדיין לא הופיע בעברית ספר מקיף על משנת אפלטון מסוג שלפנינו, ואפילו מלאכת תרגומו של אפלטון עדיין לא הושלמה כליל (שלא לדבר כבר על כך שהתרגום המקיף ביותר, מאת י. ג. ליבס, אינו מכיל את המנגנון המדעי ההכרחי, שבלעדיו קשה להסתמך על התרגום שעה שמבקשים לצטט קטע כלשהו בבחון מלא שאכן פורש נכונה ונשאר עקיב במינוחו. וכך גם השלמת התירגום יפה היא אולי לשם הפצה בקהל העממי — אך לא תמלא את מקומה של מהדורה מדעית מדוקדקת של כתבי אפלטון בתרגום לעברית). נראה שבאקלים התרבותי הישראלי אפלטון יכול לחכות. לכל המרובה יכול הוא לזכות בפירוט-מה עקב אופנה חולפת של אוטו-דייקטים קשישים, ואילו פולמוסים קטנניים שאבד עליהם הפלח מעסיקים את תודעת הציבור, מעצבים את האופי הלא-מי — שחציו מטורף וחציו מקופה — ומוני צחים בכל שני וחמישי מעל דפי העיתונות, למען יראו הדורות הבאים ויידעו מה היתה תכליתו התרבותית של עם הארץ הזאת ומה היה מונו הרוחני.

ספרה של פפיטה האזרחי ודאי ישמש ספר-חובה בלימוד המשנה האפלטונית משך שנים רבות. מלאכה נאה ומסודה עשה המלביה"ד יהודה האזרחי, ששקד לכנס

\* יצחק אורן; אבות ובוטר; ספריית מקור — הוצאת אנדרת הסופרים ליד הוצאת "מסדה", 1964; 312 עמ'.

דבר זה כשלעצמו אין בו כדי לפסול דווקא את דמותו של גיבורנו או לשלול את זכות-קיומה כאלמנט חשוב ב"בנין-העל" הרעיוני של העלילה. אבל העובדה שהדמות המרכזית ברומן — אפילו יהיה זה רומן מודרני-שבר-מודרני, שמראותיו עקומות-שבעקומות ובכור אותהן מסולפות-בתכלית — משולה בעינינו כדמות של נייר, היא הגורמת שגם רוב-רובם של האירועים ושל הנפשות הפועלות, עם כל סימני החיות הדוקים והנאמנים שניחנו בהם, ייראו לנו כאילו הם עשויים נייר אף הם. אם בעולם-האבסורד של קפקא תפעם בנו ההרגשה שכל אותם אירועים-שלהבאי ונפשות-של-חלום הם ממש שבממש, הרי כאן להיפך: הרגשתנו היא שהאירועים המציאותיים ביותר, או המתקבלים-על-הדעת ביר-תר, וכן הנפשות הנוחות ביותר לזיהוי מוחשי — כולם עורבים פורחים. לא דובים ולא יער. להד"ם.

להבדיל מן הרומנים של י. אורן (הן זה שלפנינו, הן "מסעות בנימין החמישי", שק' דם לו הרבה) הרי סיפוריו הקצרים — שחלקם הגדול, כמדומה, ראו אור בשנים האחרונות על דפי "קשת" — מיטיבים, בדרך-כלל, לשקף ולהבליט את גרעין עצי-מיותו של המחבר, כדאם וכאמן, את ההווה האישית הפורצת במלות עזות וכאבה את חישובי הסקולאציות המחשבתיות שלו. המיתה בין דחף אמנותי לחיפוש פילוסופי, פייס, בין עינויי הלב לעינוי השכל, הוא שם — על-הרוב — מעניין, פורה, משכנע. אחת המסקנות המתבקשות מהשוואת הישגיו של י. אורן בתחום הסיפור הקצר לעשייתו בתחומיהן של יריעות רחבות יותר היא — לאור גישתו הפקדונית, המצוטטת בפתחתה של רשימה זו — שפוחו שלו גדול יותר במיצוי, בצימצום ובגיבוש ולא בבנייתו של עלילות מסובכות, חובקות-עולמות-תקופה. בני-קל אפשר היה להצביע על כמה וכמה מסי-פוריו הקצרים שבהם מצאה אישיותו האמנר-תית הבשלה ביטוי נאות ושזוב-לב הרבה יותר מאשר ב-300 עמודיו רדופי-הסמלים וגדושי-הרימוזים של "אבות ובוסר".

ב"אבות ובוסר", רומן שעצם שמו מעיד על הזיקה לבעיה שהיא לפחות אחת מבעיות-היסוד של הווייתנו הרוחנית, כלומר יחס-הדורות, יחסים שבין אבות לבניהם. בין אבות לבין עצמם-בשרם — שהוא בסרם; אבל עצם השם — וכל המקופל בדפים ששם זה חופף עליהם — מעיד ששאיפתו של י. אורן חורגת אל מעבר לתחום העיצוב הנאראטיבי של פרקי ההיסטוריה.

מיכאל אגרוב, גיבורו של הרומן הזה, הוא "סיביראק" תמהוני, שבגיל עשרים נטחן בטחנותיה של מלחמת-האזרחים ברוסיה וב-עקבות פציעה או הלם נשכחו ממנו כל המוצאות אותו קודם תחילתו של סיפור-המעשה, ולאחר עוד כמה גילגולים מוזרים ברוסיה ובגרמניה הוא נקלע, באורח מקרי ביותר, לארץ-ישראל של ראשית המנדט הבריטי. עד לסימו של הרומן משמר בנו המחבר את הספק אם גיבורו הוא ממוצא יהודי בכלל, אף אין הוא מניעו, בעצם, לב-קוט שום עמדה משלו במאבקים הרעיוניים והפזיזיים שהעמיקו חרישם בארץ הזאת בתקופת התרקמותה של העלילה; ועם זאת מעביר הוא סמוך-סמוך אליו — אם לא על גבו ממש — את מעניתם של רוב הפולמרים סים הללו: בין תורת הפרודוקטיביזציה לתורת המרכז הרוחני, בין הציונות למארקסיזם, בין דתיות לחילוניות, בין ה"הגנה השמאלית" ל"הגנה הימנית", בין ה"בלגה" ל"תגור-בה", בין מחייבי הגיוס לצבא הבריטי למחייבי הגיוס לפלמ"ח, בין ארגוני ה"פורשים" ל"ישוב המאורגן", ולבסוף — אפילו בין "כנענים" ליריביהם, חרף כל הסימנים החיצוניים המובהקים שנותן המחבר בשלבים השונים של הביוגרפיה רצופת-התפוכות של מיכאל אגרוב, הרי עצם דמותו נשאת, מהל ועד אלה — ספק-במכוון ספק שלא-במכוון — ערטילאית, סכימתית, משל כאילו מעיקרו לא בא זה אלא לשמש סמל והדגמה לתהליכים ממשיים שהם-הם העיקר, או שהוא, לכל המוטב, מסתכל סקן ונפעם, מעוניין ונפעל אך בשום-פנים לא פועל. מולצר מגופיית-ההתרחשויות, מנושל מעצם-המעשים, הקצרה: אבר מדולדל.

לאחר־מכן באים שני שירים המביעים את השקפתו של המשורר על האהבה. האהבה בכלל. השיר הראשון הוא סוניטה, והיא מסתיימת בשורה זאת: "כל שנות־חיינו הן עוון וכאב". השיר השני — כל־כולו אינו אלא שתי שורות:

מקור של חסד לי מוליד כל רע.

שה ש מן השירים המופיעים בקובץ מוקדשים לאציל הרומי הצעיר תומאסו קאוולירי (אנ־ג'לו כתב אותם בהיותו בן למעלה מחמ־שים), וחמשת השירים האחרונים מוקדשים למשוררת הסגפנית ויטוריה קולונה.

כשמתבוננים יפה בשירי־אהבה אלה מסתבר מדוע ניסו בני משפחתו של מיכאל אנג'לו לזייף את שיריו אחרי מותו (כדי לזכות בחסדי הפנסיה).

השירים הם שירי־אהבה שיש בהם הרגשה מודרנית מדהימה ממש. ואלה שהוקדשו לגבר יפה־התואר הם מן הטובים והאפלים שבהם.

נצטט כאן שיר אחד במלואו. הוא הוקדש לקאוולירי — ומיכאל אנג'לו כבן ששים.

הן לא אדע אם אל נפשי נוגה  
איר עדן, אור עליון, בזהר רב,  
או אם זכרון אדם באוצריו  
טומן יפעה, אורה בלב בוקע.

או אם בלב ועין מתעתע  
מראה אין בו ממש, אך מקסם־שווא,  
ממנו בי לזהט יקוד אֶכּוּב  
מבקיע דמעוּתִי ואין יודע.

אל אורה לא אמצא אשלח ידי  
ואגשש באין זולת בתוהו  
סביב ולאן אבוא, לאן ואיכה ?

מדי אראה פניך, ידידי,  
מר ומתוק אחוש והן ולא — הוא.  
אכן, כזאת לי עוללו עיניך.

מעניין: השירים המוקדשים לאשה אינם כה טראגיים. הם אינטנסיביים פחות ואישיים פחות.

קשה לפסח גם על השורות הבאות, אף הן מוקדשות לגבר:

י. אורן הוא יוצר שאין לפקפק ברצינותו, גם כשהוא מעמיד פנים כחומד־לצון. הוא יוצר רציני שחובה היא להתייחס ברצינות אל חיפושיו, גם כאשר ידמה הקורא כי העלה חרס בידו. ואף אם אמנם עומד הוא כאן לפנינו ושבר־יחרס בידיו, ברי לנו שכאמן, כישראל וכן־דורו הוא מחפש, ומוסיף לחיפש, לוחות־ברית חדשים.  
אֶל יהיה דבר זה קל בעינינו.

צ. ר.

## מיכאל אנג'לו

מיכאל אנג'לו הגדול של הרנסנס, איש פ־י רנצה ותושב רומא, אשר ב־1475 נולד ובי־1492 נשבר אפו בקטטה ובי־1533 החלה יד־י דתו עם האציל הרומי היפה תומאסו קאו־ו־ליירי — מת בגיל 89 כשלידו — ידידו קאוולירי (ראה הלוח בסוף הקובץ).

מיכאל אנג'לו בואונארטי, הפסל והצייר הגדול של הרנסנס, הוא משורר של הזמן החדש. זאת אפשר ללמוד מתוך ששה־עשר השירים שנקבצו יחד במקור ובתרגום בלי וזי העתקי רישומים וצילומי כתב־יד, בחר ברת שצורתה נאה עד מאד.

בשלושת השירים הראשונים אשר בקובץ מב־טא הווגה־המשורר מיכאל אנג'לו את ה־Ars Poetica שלו, את יסודות השקפתו על ה־י־פ שהגשים הוא עצמו בפסליו.

כל עין התענגה וכל לב חם  
על פרי ידי אומן אשר עיצבו  
גפיים ופנים כחי ליבלבו  
בטין, דוג או אבן — גוף אדם.  
וישתולל הזמן ברשע קר,  
ישבור גם ישבר אותו בלי חוס  
אך יופי זה מזכר לא ינוס  
לא עונג — התעלות יתן ויקר.

\* מיכאל אנג'לו: שירים, מקור ותרגום ורי־שומים; תרגום: פנינה נוה; כתבה: עליזה ספ־נוף; הוצאת "עקד", 1964; 30 עמ'.

כי מחמל-חשקי ניצב בפתח.

ראוי אינני — הנני מוכן.

כנצח אצמידנו בזרועות.

הרגום השירים מניח את הדעת בדרך-כלל; מדויק, ותכופות מאד גם נעים. אין ספק, עם זאת, כי באיטלקית השורה מלודית הרבה יותר.

י. ב.

### כלא בלי סוגר

מבין אלה שבשנות ה־30 התיצבו בארץ בשורות הקומוניסטים, אף עזבו את ארץ־ישראל והלכו להם לברית־המועצות, מעטים השרידים שחזרו משם כעבור ימי דור ומע־טים עוד יותר ששבו שלמים בגוף ובנפש כדי יכולת לספר כיצד הכויבה המציאות את הגשמת האידיאל אליו נשאו את נפשם וכיצד חרב עליהם עולמם.

מי שישב בארץ באותם ימים לא ישכח את הזעם שעוררו אנשי פ. ק. פ. על שנתנו ידם לפורע־פרעות ומחבלים. אי־אפשר היה, באותו עיזן של ריתחה, אפילו להעלות על הדעת שאותם צעירים נתפסו למעשה בוגדני בתוס־לבב או מתוך אמונה עיורת. עתה, למקרא ספרה של אסתר פלדמן, לאחר שנק־פו שנים רבות מאז, קשה שלא להכיר בכך, והכרה זו משווה משנה טראגיות לכל המוצ־אות את משפחת ברזלי וכיוצא בה.

אסתר פלדמן מיטיבה לתאר את בדידותה כאן, כאשר מכרים, ידידים וקרובים התנכרו אליה בשל השתייכותה לאותה מפלגה. גם החום המשפחתי נגזל ממנה, לא רק בגלל מאסרים ושליחיות של בעלה אלא משום שתנועה זו, האוכלת את נאמניה, תבעה את האדם כולו. "הוא (בעלה) הוכיח וחזר והר־כיה לי כי לא נוצר להי־משפחה שלווים; כי לא יוכל להיות פיליסטר; כי הוא מהפכן מקצועי ובדעתו להקדיש את כל חייו למה־פכה העולמית" (ע' 22).

הנימה האישית בה כתובים הדברים מעוררת, כבר בשלב זה, רגש השתתפות בגורלה של

• אסתר פלדמן: כלא בלי סוגר; עם הספר, 1964; 184 עמ'.

המחברת, אף כי, הכרתית, נתונה האהדה לכל אותם אנשים שהסתייגו ממנה ומחבריה. על אחת כמה וכמה גובר אותו רגש כאשר לא נפרץ מעגל בדידותה בארץ המובטחת, עם מאסרו של ברזלי והגלייתו למחנה־ריכוז בסיביר תוך כדי פעולתו בתפקיד הרם שהוטל עליו בקומינטרן. ושוב, הנסיון האישי שעליו נסב הספר, פרשת גילגוליו של אדם שניהל אורח־חיים יומיומי ונטול־שיאים ואגב כך נתקל בקשיים עצומים שהיו אז נחלת הכלל בברית־המועצות, הוא המעלה מתוך הכתוב את תחושת הדברים, אשר כשלעצמם היו ידועים מכבר: אבדן החופש, האימה האור־בת מכל פינה, המלשינות, עירעור האמון בין אדם לחברו ואפילו בין אדם לבני־ביתו, המחסור והרעב. על רקע זה מתבלט במיוחד סבל האשה ברוסיה הסובייטית, אשר השו־ר יון המפוקפק שזכתה בו העמיד אותה בצדו של הגבר במלחמת־הקיום וכך, נוסף על גידול הילדים והחזקת משק־הבית, הוטל עליה חלק נכבד מעול הפרנסה.

מרה שבעתים היתה מנת־הלקה של אסתר פלדמן, שנאלצה לגדל את בנה ולדאוג לכלכלת שניהם כשהיא יחידה ועזובה, בעוד הגושפנקה של "אשת אויב־העם" אשר עליה סותמת בפניה כמעט את כל הדרכים, תלאו־תיה עצמו והלכו בשל היותה יהודיה. היד החזקה של השלטונות לא הונפה להדביר את האנטישמיות המושרשת בעם הרוסי. "על קירות הבית החלו מופיעים יום־יום צלב־קרס, סיסמאות פאשיסטיות וקריאות לפרוע ביהודים... כל פעם שחצינו את הרחוב, היינו שומעות מאחורינו: 'הז'ידוב־קות הולכות! בקרוב יעשו לן סוף שחור'" (ע' 34). כך במוסד לפושעים צעירים באומסק שבסיביר, העיר שקלטה מפגנים רבים בומן המלחמה; וכך, אחרי המלחמה, במוסקבה, מפיה של חברת הקומסומול: "היא החלה לספר לי על מעשי־הזוועה שרופאים יהודים עושים בחוליהם. לסטודנט אחד ממפריה הדיבק רופא יהודי שחפת והנער מת בו במקום..." (ע' 151). מסתבר שגם כיום, לאחר ההפשרה, עוד רחוקה הגאולה מבחינת זו.



להתעכב מעט על הקשר שבין היצירה הנדונה לבין הרומן "לא על הלחם לבדו" לולאדימיר דודינצב (הופיע בעברית, בהוצאת "ספרית פועלים" — לכל, בשנת 1957), אותו ספר המסמן את ראשית המפנה. כאן עומד בדרכו של הממציא האידיאליסט, לור פטקין, דרוודוב איש-השררה הכליכול, בעטיים של מעשי-חתירה נאסר הממציא ונשלח למחנה-עבודה, ואילו דרוודוב מתעצם והולך. במרוצת הזמן משהררים את לור פטקין הודות להשתדלויותיהם של מתי-מספר, פשוטי-עם וממציאים בעלי-חזון כמוהו, ומשתמשים בהמצאתו. מוכנים אפילו להקצות לו מקום בין אנשי-המעלה, אך אין לו אמון במעמד נכבד זה והוא עתיד להת-יצב נגדו עד יומי האחרון. דרוודוב וחבר-מרעיו עולים מעלה-מעלה בסולם ההירארי-כיה ואינם באים על ענשם בגלל תרמיות וקנוניות שהיו מעורבים בהן. "לא על הלחם לבדו" נכתב בשנת 1956. לו התפרסם ספר על נושא כזה ארבע שנים לפני כן היה ציבור עובדים שלם קם להגן על לופטקין והיה נמצא מזכיר-מפלגה שיתיצב לצדו, ובסופו של דבר היו מחסלים את דרוודוב להאדרת נצחונו של הצדק במשטר הסובייטי. מאומה מכל אלה אינו קורה ברומן של דודינצב. עניינו הוא בעת-רב-עונה-אחת קריאת-תגר נגד החברה השלטת, בעלת-הסמכות יות ושטפת-המותרות, ושיר-הלל לפרט הירצא להילחם בה ולהיאבק על זכותו שלו, וכך, אחרי תקופה ממושכת מאד, הוצג בברית-המועצות היחיד כצודק במלחמתו עם הכלל.

השפעתו של רומן זה היתה עצומה, ומחשש שהוא עלול לעורר את הרחוקות בעם למעלה מן המידה מצאו, כנראה, ארדיכלי ההפשרה צורך לבלום את בשורת הספר ולהטיל הסגר על מחברו. "דממה" נכתב שלש שנים אחרי "לא על הלחם לבדו", ואף כי גם כאן יוצא הסופר נגד עיוות-הדין כלפי היחיד ונגד בעלי-אגרוף העושים חיל, בכל-זאת לא הפריעו את המוניטין שיצאו לספר ולא עוד אלא שתפוצתו הורמצה הודות לסרט שהופק על-

אם על אף כל אלה הצליחה המחברת להגשים את שמה בלתי-אפשרי כמעט, לשמור על קשר המשפחה ולקומם את ביתה מחדש כעבור למעלה מעשרים שנות גלותו של בעלה, הרי כפלא הוא הדבר. פלא זה חוללה גדולת הרוח, הסבלנות והנאמנות, אותם כוחות-נפש שנדחקו בברית-המועצות לקרן-זווית.

האותנטיות המצינית את "כלא בלי סוגר" באה לו לספר לא רק משום שאנו למדים בו על הכלל מתוך חוויות הפרט, אלא גם מפני שאין המחברת נזקקת לכתיבה ספרותית היא מגוללת את קורותיה בפשטות ומשכילה לבחור מתוכן עובדות המאירות תחומים רחבים, כמו תיאור גן-הילדים במוסקבה בו עבדה לאחר המלחמה: "לפי התכנית צריכים היו הילדים לשחק משחקים כגון 'ההלכה' או 'הכיכר האדומה'... למעשה שיחקו משחקים אחרים לגמרי. במשחקים אלה היה משתקף ההווי הסוציאליסטי כמו אוקינוס בטיפה... אם שיחקו ב'אבא ואמא', הרי היה האב תמיד שיפור והיה מרביץ לאם. לעתים שיחקו בכנסיה ולרובם היו צלבים קטנים תלויים על צווארם... בחדר הקבוצה שלנו עמדו כמה עוציצי פרחים. כל-אימת שבא איזה מפקח או מנהל היתה ליזואבטה ואסילייבנה (אחת הגננות) מוליכה מיד אחד הילדים אל עציץ ופונה אליו בבת-צחוק מעושה: 'הידוע לך איזה פרח זה?' — 'זה פיקוס'. 'והיכן גדלים פיקוסים?' — 'בגרוזיה', 'כך, בגרוזיה, ומי נולד בגרוזיה?' — 'הוא?' — 'סטאלין נולד בגרוזיה' (עמ' 147—8).

## ד מ מה

הרומן "דממה" הוא אחד מגילוייה של ההפיכה המתחוללת בספרות הרוסית מאז 1956. כדי להבין את טיבה ולהתחקות על החליפות והתמורות שפקדו את הפירסומים הסובייטיים מאותו זמן והלאה מן הראוי

\* יורי בונדאריב: דממה; תרגום: חיים מלג; עם עובד / ספריה לעם, 1964; 262 עמ'.

לסובתם־הם את האנדרלמוסיה של ראשית תקופת השלום; שפשתה השחיתות בארץ; שגם אנשים הגונים, אחרי שעברו את זוועות המלחמה, אינם כה בטוחים מה דרך ילכו בה, ולעתים מתבלע עליהם עולמם והם יוצאים לתרבות רעה. האנשים הצעירים ב"דממה" אינם יודעים אנה לפנות, וכאשר הולך סרגיי ללמוד במכון־למכרות רק יד המקרה מעלה אותו על המסלול הזה — השפעתה של המנדט־מכרות שהתאהב בה. זהו תיאור מציאות המתקבל על הדעת.

מאלפת מאד העובדה שעד לנקודה זו אין הגישה הבקרתית של בונדאריב נבדלת מזו של דודינצב. יתר על כן, אף זכותו של הפרט להתבטא לפי רוחו זוכה ב"דממה" לסניגוריה בפרשת הצייר מוקומולוב, המוצא מאגודת־הציירים משום שצייר לפי רחשי־לבו והגן על מבקר אמנותי שהשקפתו לא חפפה בדיוק את הקו הרשמי. אך מכאן והלאה נפרדות דרכיהם של שני הרומנים. בעוד דודינצב כופר, למעשה, בעיקר והוא יוצא דופי בכל המבנה החברתי שנוצר ברוסיה, מחזיק בונדאריב, עד לנאיביות, בטר הר השקפת־העולם הקומוניסטית ובגדולתה של המפלגה — ואם התקלקלה השרה הרי שידם של נבלים במעל. הסיים המביאים את השואה על ראשו של סרגיי ומשפחתו. ביקוב מלשין על אביו והלה נאסר באשמת טרוצקיות. אובארוב, הלומד אף הוא במכון למכרות ונעשה מוציא־זמביא בתא־המפלגה, מסב בגירושו של סרגיי מן האוניברסיטה זמן המפלגה. שלא כאנשי־המדע בספרו של דודינצב מתיצבים המלימדים ב"דממה" לצדו של סרגיי, אך מאימתם של סוכני השירות החשאי הם עושים זאת בסתר. ההבדל החד־שוב ביותר מתבטא בסיום: נימה פסימית חותמת את "לא על הלחם לבדו". דרכם של אנשים כלופטקין היא מאבק ללא סוף וללא פיצוי, ואילו חבריו של סרגיי, גיבור "דממה", הצעירים המסמלים את עתיד העם, מתאגדים ללחום את מלחמת הצדק. הרוח האופטימית העולה משרותיו האחרונות של הרומן מבשרת הצלחה.

אף־על־פי ש"לא על הלחם לבדו" הוא

פיו, נשאלת, אפוא, השאלה: מה גשתנה? אין זאת כי נוכחו השלטונות לדעת שלמען תוכל הספרות היפה לשרתם בדרכם החד־שה, להביאם במגע עם הציבור ולהשפיע עליו השפעה של אמת, הייבת היא להיות אנושית וכנה ולשקף את המציאות נאמנה, כלי להתעלם מן הסבל הגדול שנתנסה בו העם עשרות בשנים. אך עם מתן הביטוי לסבל, יש להפנות את הזעם נגד גורמיו בעבר בעוד שעל העתיד צריך להשקיף באמונה. וכדי שיתקבלו הדברים על הלב, מן הראוי שהפרט על נטיותיו האישיות ישמש נקודת־מוצא מסופר, כי אין הקורא יכול להתחסס ברצינות לסוג הספרות של תקופת סטאלין על בני־אדם שדעתם נתונה אך ורק למפעלי בנייה והקלאות.

ברוח זו מתגלגלים העניינים ב"דממה". המאורעות מתרחשים לאחר מלחמת־העולם השניה, על כל נגיעיהם: הרפיית המתח ופריקת העול עד לשחיתות; ניצול המצב על־ידי נוכלים למיניהם; פריחת השוק הש־חור, וכל כיוצא באלה. שובי־מלחמה ובתוכם סרגיי, גיבור הספר, רדופי זכרונות קשים, חוזרים אל עולם שאינו לרוחם ואין הם מוצאים בו את מקומם. עולם כזה משמש קרקע־צמיחה פורה לאנשים כביקוב, שהת־חמק מן הקרבות ומילא תפקידי אפסנאות נוחים בעורף. עתה הוא מנהל מחסנים בבית־הרושת, שולח ידו בסתר בעסקים מפוקפקים ומאיים על שכניו שימסרם לרשות כשהוא מבקש לסחוט מהם טובת־הנאה לעצ־מו. אף לאובארוב נוחה האווירה בבית: באולתו גרם לסוללת תותחים שתאבד בקרב. הוא עצמו הסתתר בשעת ההתקפה והשתל את האשמה על איש־צבא אחר, והלה נידון למאסר ומת בארץ־גזירה. אף־על־פי־כן אין איש מוכן לחקור בענין ולהטות אוזן להאשמותיו של סרגיי, העד היחיד לפרשה שנתר בחיים. אובארוב מצליח בכל מעשיו, בין בלימודים בין במפלגה.

תיאור פני הדברים ללא כחל וסרק מזכיר מאד רומנים על ימים שלאחר מלחמה באר־צות־המערב, וזוהי חדשה גדולה. עתה מת־ברר שגם ברוסיה נמצאו בני־אדם שניצלו

עד כמה יש כאן מן הביגורפיה ניתן רק לנחש. אולם הדעת נותנת שזה הרבה, נוכח העובדה שהמחבר הוא יליד פולין של שנת 1933, שהגיע לארץ־ישראל של שנת 1947, כלומר לאחר תקופת השואה.

גיבור הסיפור הוא ילד שעקר מפולין לרוס־יה כפליט־מלחמה לאחר פלישת הנאצים. מגבול פולין הוא מגיע עם הוריו ואחותו הפעוטה למחנה של עבודת־כפייה בסיביריה ומשם, עם פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה, לקולחוז אוזבקי, לטאשקנט "עיר הלחם", לבית יתומים־מאבואם באותה עיר, לבית יתומים בפולין שלאחר המלחמה, ומשם (בדרך טהראן?) לקיבוץ. המוות הוא בן־לוויה מתמיד בנדודים אלה. הוא מתחיל מיד עם פתיחה, בשעה שחתול־השעשועים של הילד גרמס באופנועי הפלוגה הגרמנית הפולשת לעיירה; ואחר־כך, מיד אחר־כך, יורה החייל בעל המדים היפים בקבצן העיירי רה והורגו רק לשם הפידור שבמלאכה.

מרגע זה המוות הופך להיות בן־לוויה קבוע של הילד. בני־משפחתו נושרים לעיניו אחד־אחד, כעלים כומשים בלא עת הניתקים בעצב מאילן־ההיים. תחילה גזועת סבתו, מיד לאחר חציית הגבול, ויחד אתה אוכדים לנצח כל הפרטים שהיו אי־פעם עיירת־מולדת, סביבה אֶתנית, שרשי משפחה מסר עפה. באחת — העולם של אחמול. עולם המחר — בדמותה של האחות הפעוטה, הני־שאת־עלי־ידיים, בשבעת מדורי הגיהנום של נדודי פליטים מגבול פולין עד ערבות השלג הסיביריות — שוקע כעבור זמן לא רב. נותר רק ההווה הקר, העגום, שפולו מדווים ורעב ופרך וכיעור וכזב; כזב ארץ־המחר הטובה. תיאור מותה של חנה־לה הקטנה הוא אחד הדפים עזי־הרושם ביותר בסיפור זה, שלא מעטים בו המעמדים הקודרים, הנוגעים־ללב.

בדרך מסיביריה לטאשקנט, מגורש ככלב־הפקר משערי בית־החולים, באמצע הרחוב מוציא את נשמתו גם אביו של הילד־הפליט. גבר שאמונתו באלוהים לא עמדה לו להצי־לו; אב שאמונתו האיתנה מתה בלבבו משנאלץ להתכחש לבנו המופה לעיניו, לפי

קיצוני ונוקב לאין ערוך יותר מ"דממה", מעורר בונדאריב בספרו השתתפות בגורל גיבוריו (כבשעה שממש חשים בחוסר־הישע המחריד של סרגיי בנסותו להגן על אביו מפני המנגנון המפלצתי של השירות החשאי) במי־זה שלא עלתה בידו של דודינצב. אין ספק כי לא במעט יש לזקוף ענין זה לזכות כש־רונו של הסופר שניחן בסגולת הפיוט, בכשרון ליצור אווירה וביכולת לעצב דמויות חיות המעוררות בקורא יחס לבבי, אף כי עליו להתגבר עם זאת על דרך כתיבה מפורטת עד להפרזה, הרצופה חזרות מיותרות. אולם אותו יחס נובע לא רק מן הדרך בה מתוארות הדמויות אלא אף מעצם מהותן. הנפשות אינן מיצגות אלא את עצמן; אינן אב־טיפוס לחטיבות חברתיות; אינן שופר להשקפות כי אם בני־אדם בשר־ודם כפשוטו, שיש בהן מן הטוב ומן הרע, כקונסטנטין, טין, ידידו של סרגיי, אשר הגם שהפך הולל ושתיין בשובו מן המערכה הרי הסור־פר מונעיק לו את תכונת המסירות והנאמ־נות. מן הבחינה הזאת "דממה" הוא צעד ענקי קדימה לגבי "לא על הלחם לבדו", ונראה כי בתחום הגישה האישית לדברים (בהבדל מן הגישה הציבורית) נפרצו ברוס־יה יותר ויותר החומות לפני הסופרים־המספרים.

ש. ל.

## באשמורת אחרונה

ריאליזם מגובש, אכזר, מפוכח — אלה בלי ספק הנתונים אשר זיכו סיפור זה בפרס אשר ברש תשכ"ב, או תשכ"ג — קשה להכריע בנידון משום שבשער הספר צוינה שנה אחת ועל גבי הפריכה שנה אחרת. מכל מקום — השופטים לא טעו בהעריכם את יכלתו של המחבר לגבש דמויות ולרקום עליהם לנסח חוויות, דברים שאינם מן המצויים בסיפורת הצעירה — עם כל שהם רצויים, כמובן.

• שמאי גולן: באשמורת אחרונה; הוצאת מסדה, 1963; 261 עמ'.

אכן, גם בלי להפליג בהגזמות, יש ויש שכר למי שמתוחד עם קובץ השירים הזה. שכונס בו יבול יצירתן של הרבה שנים. אסתר ראב מחוננת בחושים דקים, בכשרון נדיר למדי ויקר למדי להתפעם מן הדברים הפשוטים שבשדה ובפרדס, בחצר ובבית ובשמי השמיים מעל, וב"כשרון" נדיר עוד יותר — וחשוב ביותר למשוררים דווקא — לדבר אמת.

כמין פרשת־מים חוצה בספר הזה בין מחצית תו השנייה, שנכתבה כמדומה בשנים תשי"ח—תשכ"ג (1958—1963), לבין מחציתו הראשונה, ששיריה קודמים לתקופה זו (וחבל שמה־דיריה של אסופה זו לא מצאה ידם לציון גם את תאריכיהם של השירים המכונסים בה, אחד־לאחד, אם לא לסיפוק הסקרנות הרי לפחות כעזר להתרשמות מאוננת). עולמה של המחצית הראשונה הוא עולם "לוקאלי" מאד, אם אפשר לומר כך, עולם "בוטאני" מאד ו"זואולוגי" מאד; עולם של ברוש וקי"מ מוש, שיטה וחרול, "אקליפסים פרועים / טעוני צרעות ודבורים", חילפה וימבוט, גפן וכרשינה, שרקרק ופשוש, חרגול וגמלה, צבר ותאנה, עיט ורזיר, חור ויונה — וכן הלאה וכן הלאה. קיצורו של דבר: עולמה של פתח־תקוה מלפני כמה עשרות שנים, בצב־יונה כ"אם המושבות", עולמה של אשה שגדלה וגמלה באותו הווי תם ופשוט, "מסור־תי" ופאטריוטי, פרוש וזירי במידה לא מעטה, פאטריורכלי ו"שרשי", שאמיני היה, כמדומה, להרבה מן המשפחות הוותיקות בימים ההם ובמקום הזה. במחציתו זו של הספר נתקלים אנו תכופות באמירות כגון: "לבי עם סלליך, מולדת"; "ברוכות הידיים / אשר זרעו"; "ראשי יגיע עד חזק, / ועיניך ממעל / חמימות עלי תרעפנה"; "זהיו יל־דינו / בני חובה ויִשָּׁר / וזרו למו סע־רות / ודרכים נלזות — / נא יהי כן, אלו־היז" — וכןגדם בתים מורכבים, מסוערים ו"נלוזים" כגון:

"...אתה האיש / אשר... בדידות כלב תועה

בהשכה / אתי בגבורה חילקת" (ע' 28).

או כתביו של אחד המצוינים והחושפניים אשר בשירים האלה:

שנסע הילד ברכבת הסובייטית בלי כרטיס, מאחר שדמי כרטיס לא יכול האב לשלם. עוד נמוך מזה בסולם הקיום, שאי־אפשר לקרוא לו חיים, הולכת לעולמה האם — בביקתת־חומר של קבצנים, בשולי השוק, מתבוססת בחלאתה שלה, מוכת דיזנטריה, כפן ודווי וטרופת־בינה.

מעתה נותר חיימק, הוא גיבור הסיפור, לבדו בעולם, נאסף אי־כך לבית יתומים של פלי־טים, שיש בו לפחות לחם; בכך שפר גורלו של היתום־משני־הורי מגורל היתום שאחד מהוריו בחיים, שפן לזה אין מקום ולא תקוה לקורת־רג ולפרוסת לחם־עוני. סכימתי למדי הוא פרק הסיום, שבו מוסבר איך נפגש הנער־הפליט עם שליח מארץ־ישראל ומחליט ללכת אחריו.

דרך־כלל ניתן לומר כי כוחו של המספר בתיאור ישר, ללא עקיפי "ליריקה" ו"מעמקי" פסיכולוגיה, את אלה מנסה הוא לתת בצורה של תיאורי חלומות משחוזרים, שרובם אינם מוסיפים ואינם נחוצים.

מ. ג.

## אסתר ראב

צנוע הוא שבילה של אסתר ראב, רחוק מר־חק רב מדרכים שנחשבו דרכי־מלך בשירה העברית משך עשרות השנים בהן רקמה, בסתר, או כמעט בסתר, את חלומה שלה ואת שירה שלה. עד לפירסומה של אסופה זו שלפנינו כמו נעלמה מעיניה של דעת־הקהל הספרותית שלנו. אולי קצת מתוך הר־גשת־אשמה כלפי יוצרת ותיקה ו"מקופחת" כביכול, ואולי קצת מתוך תגובה כנה שב־הפתעה, או מתוך הנטייה המורגשת יותר ויותר בחוגים שונים לגילוי־נשכחות וקירוב־נידחים, או מתוך שאר גהמות שמבקרים נתפסים להן לעתים מזומנות — יש הנוטים עתה להפריז, כמדומה, בערכה של אסופה זו.

• שירי אסתר ראב; ספריית מקור — הוצאת אנודת הסופרים ליד הוצאת "מסדה", 1964; 137 עמ'.

"נוקטורן", ע"ע 134/5; או בשורות אלו, הלכות מן השיר "כמיהה" החותם את האסופה הזאת כולה:

אכמה דרוך על קרקע  
לא דרכה עוד רגלי-אנוש  
עליה...

(ע' 137)

כלום אין המעבר החריף הזה מעיד בראש-וראשונה על הלם-הטלטלה שבהתיצבות פת-אומית מול העולם-הנבוה-הזה-הכמור-שהוא, שבהתעוררות מבוגרת לראות-דברים-כמור-שהם, שבהתבגרות מאוחרת על אכזבות-ההכרה-העצמית אשר עמה?

כלום אין הוא מעיד על המהמם אשר בפגיי-שתי של חצר פתחת-קואית אינטימית וחי-סויה — נוספת מור של זכרונות ושקטית חמימות של תום-אמונים — עם אתר-שילוח של טילים ולווייני-חלל, דרך-משל?

צ. ק.

## יום ולילה

משך-זמנו של סיפור-המעשה שלפנינו — ספק רומן קצר ספק "שורט סטורי" ארוך — הוא פחות מיממה אחת, מבקרו של יום ועד מוצאי, וחל הוא, כמדומה, באחת השנים הראשונות לקיומה של מדינת-ישראל. מקום ההתרחשות: מושבה אחת בינונית, בשרון או ביהודה, שעדיין לא היתה בה, כמדומה, ידו של תהליך העיור (אורבאניזציה). העלילת: פרשת התאהבות מהירה, "ממבט רא-שון", בין הוטרניר הצעיר של המושבה, הוא ד"ר לשם, ובין מורה צעירה וחיננית מבית-ספר עממי בעיר, היא מרתה, הנקלעת שמה לבילוי חופשה קצרה אצל קרובי-משפחה.

הדברים הם, אפוא, פשוטים למדי, אף פשט-ניים, ותיאורם, כולל תיאור רקעם ומסגרתם, אף הוא נאטורליסטי-פשוטני, שוטף ומקלה

"ככה תאהבני / ולבך עלי יום יום תק-רע — / יען רעיה לעולם / לך לא אהי; / יען רק על מרומי הצער / ננוחה / ולשפל ספות בחדרים / לא גרדה; / יען עוד אורבה אני / תחת אקליפטים חמים / טרופת אהבה" (ע' 35).

מחציתו השניה של הספר — הכוללת את שני המחזורים "שירים חדשים" ו"משירי קץ העולם" — שהיא, כאמור, מפרי השנים הא-חרונות, גם היא עודה שופעת זיתים ושק-מים, פרגים ובצלי-חצב וסקביזות-קש, ססק וצפצפה, חרדל ובבונג, איריסים וכלניות, קזר ארינות ואקליפטים, ואף בה מקננים בהמון פשוטים ואנקורים, בולבולים ונחליאלים, וגם בה ימצא לנו שיר פאתטי ותם כ"ליום הרא-שונים" (ע"ע 92/3). אבל משקל-הכובד עובר אל השירים הפילוסופיים-הנוסטאלגיים יותר, אל אכזבה-שבון-עולמה של אשה במדרון שנותיה, הסוקרת את כל האבותיה-אשר-לא-באו; המתפנה מצד אחד, להתייחות "אנר-כית" יותר עם כבשון רגשותיה הפרטיים, ומצד שני, לראייה קודרת — אולי סובייקטי-בית ביותר בקדוהתה — של אפקיה-מהרה אשר להיסטוריה האנושית.

במסגרתה של סקירה קצרה דומה כי די יהיה אם נדגים ניתוח חטוף זה בכמה שמות-שירים ושורות ראשונות, או אחרונות, משי-רי המחזורים האלה: "שא לנו לבלתי מועי-לים" ("אוכלי הוורדים", ע"ע 94/5); "סגרו עלי דרכים סביב" ("פקעת", ע' 98); "נשבר הקסם / ורסיסיו רק שברי זכוכית דלה" (ע' 103, "ערב אחד"); "שיר האלמנות" (ע' 104); "ערפנו ראשי שנים" (ע"ע 105/6); "...הלב תולעים אכלוהו / עם לבלובי פרדי-סים / וכיסופים-לא-באו / או אבדו. / בלי אהבה...". ("דיוקן עצמי", ע' 110); "פרהי-אביב והבן המת" (ע' 113), "לוויה" (ע"ע 114/5); "שיר אביב ומוות" (ע"ע 116/8); "דה פרופונדיס" (ע"ע 119/120); "המנותחת" (ע"ע 121/2); "נשורת" (ע"ע 127/8); "מג-פון, טלפון, מגטון — / מעל פורש כנפיו / מלאך האבדון" (ע"ע חוף", ע"ע 129/130); "חלמתי: / תבל מכוסה אפר — / ושנאה" (ע' 131); "תבל באפלה טובעת טובעת..."

• יוסף אריכא: יום ולילה — סיפור פגישה אחת (רישומים: עמוס אריכא); הוצאת אל"ף, 1963; עמ' 86.

ומתנהל למישרים, ויש בו בלי ספק כדי למלא שעה וחצי או שעתיים של קריאה נעימה ורהוטה בכיסא־גנוח במדשאה מוצלת של בית־מרגוע, אין אנו אומרים זאת, חלילה, דרך־זילזול, הואיל ולדעתנו יש לנו צורך ממשי בספרות נוהה לקריאה מן ההווי שלנו, עושה בידי איש־מקצוע המצוין בבי־נוניות טובה ובנקיוד־דעתו־טעם. בתחום זה "יום ולילה" הוא תוספת נכבדה למועט המ־צוי כבר בדינו, וניפרים בו טובי הסממנים הצילומיים והנאראטיביים שנשתבחו בהם רוב סיפורי הקודמים של יוסף אריכא, ואם גם אמת הוא שמכחולו של אריכא מעלה בנו אסוציאציות לציירים הארצי־ישראלים בעלי־הכוונות־הטובות של שנות ה־30 ולא, למשל, להפשטות של זריצקי ולמעשיה־המרכבה של אחד גאל תומרקין, הרי, מצד שני, אמת הוא גם שלא מעטים מחסידיהם המוצהרים של זריצקי או תומרקין נמשכים, בסתר טר־ק־ליניהם המודרניסטיים המטופחים, להזין עיניהם בצבעיהם הרוויים והדשנים של כמה מן הציירים של שנות ה־30, קנייני־נעורים נש־כחים המוצנעים אולי בחדרים הפנימיים.

ועם כל זאת, קשה שלא לדאוב על החמצת האפשרויות הגלומות בעליל בסיפור־המעשה של "יום ולילה" מצד הביטוי הלירי־הפיוטי או מצד המיצוי הפסיכולוגי של נפשות ומצבים. קשה שלא להרהר בצער איזו יצירה מסיק היה סופר כעגנון, או כצ'כוב, או כא. נ. גנסין, או כאלֶךְסֶרְגֵינֵיה, מסיפור־המעשה הזה עצמו ומן הרקע הזה עצמו. מספר־אמן, בעל־נפש ובעל שאר־רוח אמיתי, קרוב־לוודאי שהיה מסיק מכאן יצירה שאולי אינה נקראת בהיטות כה רבה אלא שהיא משיי־רת רישום של־קיים בנשמתו של הקורא, משפתו שיתוף־אמת בחוויה הנרקמת והר־לכת לעיניו; ועל־כל־פנים ודאי היה מקצר מעט בתיאורים חיצוניים ובהשלגות דבריים של־סתם, והוסך מאתנו הירהורים היסטוריו־סופיים כגון אלה כאן:

"מרתה סוקרת בינתיים שוב את החדר [של דיר לשם] ומתעכבת על פורטים שקודם לא הבחינה בהם. באחת הפינות ראתה על גבי שרפרף מכשירי־התעמלות אינדיודואליים.

כגון פסיצים שיש בהם כדי לחזק את הש־רירים... ובפינה ליד הארון הבחינה ברובה־צייד נטוי אלכסונית ושני קניו מבר־ריקים יפה כעין הפלדה הכחולה. כל אלה נראים בעיניה סימנים מובהקים של אדם ישראלי חדש, העוסק גם בדברים שאבות־אבותיו לא העלום על דעתם, ואינו מת־כחש כנראה, גם לערכים קודמים, עברים בריחם ובצירופם. האין זה הטיפוס היש־ראלי החדש העולה באופק חיינו? היא שר־אלת את עצמה, ובאיזו מידה יתרום לעי־צוב חיינו החדשים שפה רבה בהם המבו־כה, אולת־היד ועירובב התחומים והמוש־גים. שאלות כאלו וכדומה להן מתעוררות בכל חריפותן, ומרתה אינה פוטרת עצמה מהגות בהן גם עתה" (ע' 70).

מחזאי או תסריטאי, ברוכי רגש אסתטי ואניג־הושים באמת, יכול יוכלו למצוא ב"יום ולילה" חומר־גלם ליצירה בימתית או קולנועית מעולה — כמובן, בתנאי שאכן יפטר עצמם מהגות ב"שאלות אלו, וכ־דומה להן, המתעוררות בכל חריפותן".

הספר, שבא לציין את יובל ה־30 לעבודתו הספרותית של י. אריכא, נדפס כולו באות כחולה, ובמידה מכוונת ומודגשת של הידור חיצוני. אף כאן נהיב עוז לחלוק על טעמו של המחבר. לטעמנו־ראנו היה טון מינור־י כבוש הולם יותר את סיפור־המעשה, גם מצד צורת "הגשתו": תבנית־כיס מוארכת, סידור צפוף, הדפסה שחורה, ורישומים קלים, אור־רייזים־מרוזים.

צ. ר.

**סיפורים לאטינו־אמריקאיים**

קשה להגזים בהערכת חשיבותה של הסד־רה "סיפורים בני־זמננו", המזמנת לקוראים פגישה עם עולמות מרוחקים ובלתי־ידועים.

• סיפורים לאטינו־אמריקאיים בני־זמננו; עריכה ומבוא: דוד הרדן־הלפרן (מן הספר־דית), פנחס לפיד (מן הפרוטוגונית); תרגום: דוד הרדן־הלפרן, שמואל שקולניקוב; עם־הספר, 1964; 306 עמ'.

עולמה של השכבה הדקה המנהיגה את החברה במדינות דרום-ומרכז-אמריקה — שכבת הפיאודלים, אנשי-הדת ונושאי המש-רות הממשלתיות — מתגלה לפנינו בסריפורים על גונוי השונים, ולצדו באים תיאורים מהווי האיכרים, הגאוצ'וס והחלכאים. בין שני הקצוות כמעט אין כל פגישה, וכאשר היא נכפית בכורח מסיבות חיצוניות מגלה היא פער עצום שאיך-לגשר-עליו (פגישה כזאת זוכה לעישוב מצוין באחד הסיפורים המעולים שבקובץ, "השטפון" של הארגנטיני אַסטרדה).

עולמה של העלית הוא עולם פרובינציאלי, שגילויי הניוון אוכלים בו בלי רחם. זהו עולם נטול-שרשים, הנקלע בין מלאנכוליה (תיאור דק ב"ספת הווידויים" של דלפינו) לבין סערות-יצורים מעוותות וטירוף (בסריפורי צ'אפורי, גסטון קרולס ועוד). החיפוש אחר שרשים, והנטייה הרומנטית הטבעית של בריחה לעולם שלם ותמים, הביאו מספרים רבים לידי כך שינסו להתחקות אחר עולמם של הגאוצ'וס, של הכפריים ושל בני האזורים הנידחים. מספרים אלה אינם מצליחים אלא לתאר תיאורים חיצוניים של הווי ומעמידים את גיבוריהם במצבים קיצוניים שבהם באים לידי ביטוי יצריהם הראשוניים ותגובותיהם הפרימיטיביות. גילויי החריגה מת הנורמה ביחסי-אנוש מעסיקים הרבה את טובי היוצרים של היבשת (קירלוגה, מורנו, קלדרון, קרולס, סילבירה דיקריוו ועוד). דומה כי המבטא המיוחד של החברה הלאטינו-אמריקאית — קיטובה המעמדי החריף, ריחוקה מאירופה, עמידתה בראשית המהפכה התעשייתית שלה והתחושה של ערבי-מהפכה — מונעים מסופריה התבוננות צלולה ומנוכרת בתי-ליכים החברתיים המתרקמים והולכים ושול-לים מהם אפשרות להסתכלות דקה בהגיון הפסיכולוגי שבהתרחשויות הנפשיות. חרף הקירבה הלשונית לספרויות אירופה, כמעט איננו מבחינים בהשפעות הספרות המערבית בתי-הזמן על היצירות של דרום-אמריקה. הסיפורים שבקובץ מעידים שפתי-ביהם עסוקים בעיקר בבעיות המקומיות

מועד מוצלח נמצא להוצאת הסיפורים הלא-טינו-אמריקאיים, שהרי כבאירופה כך גם אצלנו גובר לאחרונה הענין באותה יבשת, הידועה ולא-נודעת. ד. הרדן וש. שקולג'י קוב, הניכי תרבויות דרום-אמריקה, ניסו והצליחו ליצור גשר ראשון של היכרות בין הקורא העברי לבין העולם הור, וזאת באמצעות תרגום סיפורים המיציגים קשת רחבה של זרמים ותרבויות.

חשיבותו של קובץ הסיפורים היא בכך שלראשונה מוצגת לפנינו תמונה רבי-גונית של החברה והתרבות של דרום-אמריקה. הייצוג היחיד שהיה אצלנו עד כה לספרות ולאמנות של היבשת היה זה של יצירות האמנים השמאלנים; ואם גם ברור לנו שפ. נרודה, ז'. אמאדו יג. גילין — או סיקרוס — הם יוצרים חשובים, אין ספק שהם מגלים רק צד אחד של החיים והתרבות הלאטינית.

בקובץ זה הובאו בעברית לראשונה יצירות דרום-ומרכז-אמריקאיות כשהן מלוקטות ומ-תורגמות בידי אנשים המכירים תרבות זו היטב (ומפלאה היא, אגב, גם מידת ההורדות של איש כפנחס לפיד, עורכו של החלק הברזילי, שהגיע אל היבשת כזר ויצא ממנה בקיא ומעורה בחייה כמי שלא ראה עולם אחר לפני כן). אין ערוך לחשיבות יתרונו זה של הצוות, שהרי כל אלה שעסקו בתרגום יצירות היבשת לעברית עד כה היו רחוקים מתרבות זו ועל-הרוב גם לא ידעו ספרדית ופורטוגזית. נסיונם המועט של המתרגמים, והקושי הגדול שבהעברת יצירות מן הספרדית המוויקלית והצבעונית לעברית הקשוחה והתמציתית, גרמו שקשה לנו לעמוד על ייחוד סגנונם של הסיפורים. העברית של המתרגמים היא, כמובן, נכונה ומדויקת אך גם חסרת-גון לפרקים.

בקובץ שלפנינו מפריעם של כ-40 מספריים מכל חלקי היבשת. הרצון לתת לפני הקורא תמונה מפורטת ומגוונת מנע הבאת יצירות ארוכות, ומשום כך נעדרים כמה מספרים חשובים ואחרים אינם מיציגים ביצירותיהם הבשלות ביותר.

עליהן. תחילה לא ידעו יצורינו השוכבים מה הקשר בין קליפות הביצים והעננות הר" כות. מומינטרול, הבן של מומינאמא ומומינ- אבא, הוצרך להתנסות בניסיון נורא כדי לע- מוד על הדבר. מומינטרול חובש במקרה את הצילינדר של הובגופלין; נכון יותר: הוא נכנס לתוכו רובר-ככולו. ואז — באה עליו מיטאמורפוזה. הוא הופך להיות חיה אחרת (מכוערת עוד יותר). כל ידידיו הטובים — סנורק וסניף, וחברתו, אחות סנורק — אינם מזהים אותו. גם מומינאמא אינה מזהה את בנה. כולם מתנכרים לו. אולם, שלא כמו אצל קפקא, תודה-לאל, אמא-טרול אוהבת את הבן שלה באמת. היא מסתכלת עמוק- עמוק בעיניים המכוערות שלו ומגלה את זהותו האמיתית. וברברגע ממש פג קסמה של המיטאמורפוזה. מומינטרול חוזר לצור- רתו הקודמת, צורה שאמנם עדיין משונה היא — אבל מוכרת לכולם.

עולמם של הטרולים הוא באמת משעשע. הוא דמיוני ומציאותי בעת-זבוענה-אחת. המילון של מילוט חוץ-לארץ בבית מומין היה מונח על-גבי הצילינדר של המכשף זמן ממושך מדי ואז — מה קרה? המלים זחלו מתוכו והחלו לרחוש על הקירות. מומינ- אמא היתה במבוכה: איך לסדר עכשיו את הבית?

היער בו שוכנת משפחת מומין מאוכלס הוא גם בטרולים וגם בעכברים, ציפרים ואריי- נמלים — בעלי-יחיים מן היישוב. כשעוברים מומינטרול וסנפקין ידידו את היער בלילה, עיניים קטנות ונוצצות מביטות בהן מאחרי העצים. וכפעם-בפעם מישוה קורא להם מן הקרקע או ממרומי הענפים: "איזה לילה יפה!"

בסיכום: מצד אוסף הטיפוסים שבו, מצד העלילה המרתקת והדרכים המשעשעות שמצאה המחברת לקאתארסיס של פחדו-יל- דים — אפשר להמליץ בכל לב על הספר לגילים 8-12, ואילו מצד ההומור המצוין שבו — לכל הגילים.

י. ב.

של סביבתם הקרובה. רק בסיפורים בודדים מתגלה ענין בבעיות שמעבר לצימצום המ- קום והזמן. ראויים לציון אַבקלידס דה- קוניא הברזילי, שבפרק המובא כאן מתוך "אנטוניו היועץ" הוא מתאר בדקות וב- תבונה את עלייתו ונפילתו של מטורף שהפך מנהיג דתי להמונים; קרלוס מאר- טינס מורנו ומאריו בנדטי, שהסתכלותם ההומוריסטית הדקה מהנה במיוחד; ואו- גוסטו סופרס ואַסקיאל מ. אַסטרדה בעצ- מת תיאוריהם.

א. ז.

### משפחת החיות המוזרות

זהו סיפור-ילדים שובה-לב על חייה העלי- זים של חבורה בזהמית אחת; חבורת טרר- לים קטנים השוכנים ביערות פינלנד. (אגב, מדוע לא נשמרה מלת טרול גם בשם הספר?)

עיקר הקסם של טרולינו הקטנים והחמודים שהם חיים ומתקיימים עם זנבות ובלי "אני עליון". סנופקין העליו מוזמם: "כל החיות הקטנות צריך שיהיה להן סרט יפה בונבן".

הטרולים מומינאמא ומומינאבא הם מעין אחים בכירים נבונים במשפחת מומין. אין להם סמכות של הורים, אבל למי דרושה סמכות? הם אוהבים את בנם ואת כל ידי- דיו המוזרים. יש להם השפעה מלכדת ומ- גינה מפני הפורענויות שחבר הטרולים הק- טנים מסתבך בהן תוך כדי משחק ושעשור- עם. מומינטרול הבן וסנורק האמיץ חברו מצאו, תוך כדי משחק, צילינדר. הצילינדר היה כובע של מכשף, והיתה לכובע הזה השפעה משונה על כל מה שחדר לתוכו. למשל: אם הכניסו בו קליפות-ביצים הפכו אלו עננות קטנות ומתעופפות שאפשר לרכב

\* טובה ינסון: משפחת החיות המוזרות; תירגם: אוריאל אופק; הוצאת "הדר", 1964; 120 עמ'.



ובכל־זאת, שמא אנו משליכים נפשנו מנגד ומנסים לתהות על "תחנה" זו של עמוס קינן, לראות "מה הולך פה?" — אכן, אם נעבור אותה לארצה ולרחבה נמצא כי, בשמות אחרים ושונים, תחת שלטים אחרים, כבר היא מוכרת לנו מתמול־שלושום. פעם קראו לה "דעתו של עווי", או "שוטים ועקרבים". ואחר כך: "סכין בגב", "הסכין המשוטט", "אלה וקוף בה". זה־מקרוב נקבע עליה גם השלט "זלמן המשוגע". שמא אין זו תחנה כל־עיקר אלא מעור־קבע, או בפשטות — בית?

אבל רגע אחד, בחיכום, ברצינות. סוף־סוף רואים שפה התכוון המחבר לצקת את צלמו של העולם־ברא־נרחיים, ולשפור, על־פני מאה עמודים ומשהו, לא רק את המור־עיים־לבו אלא גם את שקיקת־רקיקתו על ה־Condition humaine בכלל, ועל המשטר הנבזי ואורח־החיים האידיטי במדינה הזאת — בפרט. אי אפשר שלא להודות שלרגעים, זעיר־פה זעיר־שם, הדברים משפיעים עלינו השפעה מסוימת (בייחוד קווייהם החדים, הפראיים של הרישור־מים המלווים את הכתוב). אבל אמת היא גם שפעולתם "ישרה יותר וקולעת יותר בכמה וכמה ממהלומות ה"אלה" שלו ומדקירות ה"סכין" שלו, ובשאר הגילויים הוורסאטיליים של התוקפנות הקיננית. ההסתערות עליו־ת־הנצחון על העכוז האנושי ושטחים אנאטומיים סמוכים, פּוֹנְקֶצִינְגִילִיִים לא־פחות בכמה מובן נים — הסתערות שהיא מן הסממנים הבולטים של "בתחנה" — אין בה, מכל־מקום, כדי לקרוע לנו הלונות חדשים אל עולמו המודרני־ני של האבסורד. עם זאת עשויה היא לאשר את רשמיו הקודמים שאכן עמוס קינן הוא נורא־נורא ציני, נורא־נורא מזמר, ובכלל... ומאחר שהספר הזה כולו הוא, כמדומה, קודם־כל תעודה נורא־נורא אישית, הרי אולי ה־רות בידנו להוסיף עוד התרשמות אחת, והיא שביסודו מחברנו הוא גם (תופעה שגורה למדי ב"מקרים" מסוג זה) רומנטיקן נוראי, שגזירה עליו לשאת עד סוף־ימיו — במהו־פך! — את הצלב הכבד של המלחמה ליושר, לאמונה, לאור, לעלומים, לכל הדברים היפים שהיו או ישנם, בחיינו.

צ. ק.

## בתחנה

אדם הבא למסעדה ורוצה לאכול משהו מבקש להסתכל בתפריט תחילה. לא תמיד יהיה לו בטחון שיקבל באמת מה שהזמין, אבל נעים לו, וחשוב לו, לדעת מה הוא עתיד לאכול. מובן שהוא יהיה מרוצה מאד אם, לאחר ששימה את בני־מעיה, יוכל להתברך בלבבו ולומר: "הנה, אכלתי ברווז מבושל בתפוח־זהב", או: "כן, כן, זה היה דג לוקוס ברוטב־חרדל".

כן, משום־מה אנחנו אוהבים הגדרות. אולי זה ענין מאגי, פרימיטיבי שכזה; אולי זה מעין לח־שקסם, מעין השבעה, המעניק לנו אשליה של שליטה על הדבר. המאכל. החפץ. האדם שאתו יש לנו עסק, או היצירה הספרותית אשר קראנו.

בדרכ־כלל זוהי גם נחלת היוצר, האמן. במקר־רים ידועים, אולי אפילו ברוב ה"מקרים" המ־עולים ביותר, אין האמן נוגש אל מלאכתו על סמך איוו מפת־מיבצעים ברורה שהכין לו, או מתוך ידיעה־מראש מהו הדבר אשר יוציא מתחת ידו כאשר תתם המלאכה — בעוד שעה, או בעוד שנה, אך באיוו שלב שהוא, מוקדם למדי או סמוך לסוף, יש לו, מן־הסתם, איוו תמונה של מהות אותה ביצה שעליה הוא דוגר, ועל־כל־פנים כתום הדגירה חזקה עליו שיידע אם ביצה זו שהטיל היא רומן, או פואימה, או שירה־בפרווה, או נובילה, או חזון־עצמות־ייבשות.

עמוס קינן כאשר סיים את כתיבת "בתחנה" האם מסוגל היה להגדיר, לפחות בינ־לבינו, את טיב ה"תחנה" הזאת שאליה — או ממ־נה — ודאי כבר היה אז בדעתו להוליד אי־אלה קוראים (קוראי־עברית, כפי המסתבר)? סליחה, אחרי הכל, זוהי שאלה טפלה מאד, קטנונית מאד. גם בטלנית ומיושנת מאד. ואֵל לנו לשכוח שעמוס קינן הוא סופר נורא־נורא מודרני. אף זכור נזכור כי העולם המודרני, שבו ע. ק. מעוגן עגינה איתנה כל כך, הוא עולם־האבסורד שאין בו מקום לאבסורדים של הגדרות.

• עמוס קינן: בתחנה; הוצאת "לדורי", 1963; 134 עמ'.

## מפתח תקוה לעמק עכור

ד"ר משה ניימן היה אחד מן השותפים הפעילים בפרשת הריגול הארצישראלי למען האנגלים בימי מלחמת-העולם הראשונה במסגרת חבורתו של אהרן אהרונסון, שלימים נודעה בשם "ניל". שנים הם המאורעות העיקריים בהם לקח ד"ר ניימן חלק מעניין אף נכבד בתולדות הארץ: פעולותיו כרופא צבאי וקצין תורכי בשנות המלחמה האחרונות בעפולה — שהיתה צומת-דרכים חשובה ובה תחנת-רכבת שריכזה סביבה פעילות צבאית תורכוגרמנית ערה; והמאורע השני — שיחותיו של ד"ר ניימן בכלא "ח'אן אל-באשא" בדמשק עם יוסף לישנסקי ונעמן בלקינד, לפני תלייתם עליידי התורכים באשמת ריגול. מפי לישנסקי שמע ד"ר ניימן איך בעת מנוסתו הלשינו עליו אנשי "השר" מר" לפני התורכים, גם ניסו להיגן ולמסור להם את גוויתו. אלא שבטלגונם של אנשי "השומר" גרמה שבעת שירו בלישנסקי הצ"ח יחור רק לפצעו — ועוד כשבעים ימים הסתובב לישנסקי הפצוע בארץ עד שנתפס בידי רוצים ערבים סמוך לגבירובין והוסגר לתורכים.

על פרטי עבודת הריגול, ובמיוחד על חלקו שלו בה, אין ד"ר ניימן מספר בספר שלפנינו. הטעם לכך הוא שזכרונות אלה נרשמו על-ידו סמוך לקץ המאורעות המסופרים בהם — והאווירה בקרב ה"ישוב" היתה אז כה קשה עד שלא הרהיב עוז לגלות את היקפה של עבודת הריגול ואת הסיבות האמתיות שגרמו את מעצרו ומשפטו הצבאי אצל התורכים. לעומת זאת משמשים פרקי זכרונותיו על לישנסקי מקור יחיד כמעט לקורות ימיו האחרונים של הלה — ואכן חוזרים דברי מחברתו של ד"ר ניימן, בנוסח זה או אחר, ברוב הספרים העוסקים באותה פרשה, ואשר השתמשו במקור זה עוד בהיותו תל-שומר בכתב-יד בלבד.

באחד מיומניו רשם אהרן אהרונסון: "יוחנן

מגוש-חלב מת כגיבור עלום ואלמוני ואילו יוספוס פלביוס, מוגי-חלב והבוגד, נשאר בחיים כדי לכתוב את ההיסטוריה". ספרו של ד"ר ניימן הוא לצערנו אחד הספרים הבודדים מאלה שהופיעו והנמנים על צדו של יוחנן מגוש-חלב. מערכת מדעית שלמה עוסקת בכתובת ספר "תולדות ההגנה", שאי-נו מצטיין ביושר אינטלקטואלי רב בהערכת מפעלם של אנשי ניל"י — ואילו עדותו של ד"ר ניימן לגבי לישנסקי ובלקינד, המשמשת מקור היסטורי ראשון-במעלה להגשת התמרה נה הנכונה ממאורעותיהם האומללים והטראגיים של אותם ימים, עדות זו הוצאה עליידי המחבר על חשבון עצמו, בצורה חובבנית, וללא כל עריכה מדעית וסגנונית מדוקדקת. אכן, ארץ משונה ואכולת-שנאה היא ארצנו אם חמישים שנה אינן פרק-זמן מספיק להשקפה אובייקטיבית על פרשיות מן העבר.

ספרו של ד"ר ניימן דיון היה שיקוף יותר — שהרי החומר קיים ומצוי, בספרם של ליבנה-נדבה על פרשת ניל"י מובאים קטעים מדו"חות הריגול של ד"ר ניימן, שאותם שיגר מקום מושבו בעפולה. חומר זה אינו מופיע בספר שלפנינו. ד"ר ניימן חי עתה בירושלים ואין הוא איש צעיר ביותר. אלה החוטאים כלפיו, מדעת ושללא מדעת, בחטא של שיכחה והעלמה אינם נמנים על גיבוריה האמיתיים של התקופה אלא על זרעו של יוספוס פלביוס. כי אכן, ה"פלביוסים" למיננו הם — שלא נקפו אצבע לשיחרור הארץ מידי התורכים בכוחות ה"ישוב" עצמו — אשר תיקו את קולם של אלה ששילמו בחייהם בעד שיחרור זה. עתיק מאד הוא הריב ההיסטורי על "זכויות" בבנין הארץ ובשיחרורה.

א. ב.

## המעברה

הופעת ספר כדוגמה "המעברה" היתה מחור-יבת-המציאות. ברור היה שמישקע הזכור נות והחוויות של אלה שעבר עליהם משבר ההינתקות ממולדתם, ומשבר ההסתגלות בארץ שאליה נקלעו כמעט ללא הכנה נפ-

• ד"ר משה ניימן: מפתח תקוה לעמק עכור (זכרונות איש נילי; ירושלים, 1964; 102 עמ').

הבדונים ולא-כלום. דרי הבדונים נקלעו למעברה לאחר שטולטלו סלטלה פתאומית מהווי מושרש ועתיר-מסורת, שבו שימשו הבית והמשפחה מוסדות בעלי-משמעות. הבדון אינו בית ומשפחה שירדה מהר גבוה אינה משפחה, ועד שהבינו מיישהו ראשי-משפחה לאן נקלעו הערימה עליהם החברה הישראלית, שלא היתה מוכנה לברר אם, הר של קשיים מיותרים, עד שלא נראה כל גשר בין עולם הבדונים לבין העיר הישראלית. ממילא נוצרת אחוות "מיישהו" ונפגעו, וכל מי ששייך לחוג נראה עוין; הפגישה עם המשטרה, עם השופט, עם בעלת-הבית או מנהל-העבודה היא תמיד פגישה מעוררת חשדות וחשש של התנגדות עם עולם עוין.

חלק ניכר מאנשי המעברה איבד את עשתר-נותיו עם אבדן המעמד וסבלו נובע מהיעדר היכולת להתמצא ולנקוט יזמה. חודו של משבר הפגישה עם המציאות הישראלית מתקפה לא מעט, דווקא לאחר ההתנגשות הגלויה עם העולם שמחוץ למעברה, העולם העוין כביכול. הרגשתם של האנשים שהם הופכים אדונים לגורלם, שהם חוזרים והופכים להיות היוזמים של פעולותיהם, משפחת לאין-ערוך את הרגשתם בריקמה העיקרית של העלילה, זו של מאבק אנשי-המעברה. יתרון לו לש. בלס שאת גירסתו הנוכחית לסיפור "המעברה" חיבר ממרחק של זמן, כשהוא מתחסל לתופעה החברתית המעוצבת כאל תופעה שלא ניתן למנעה וטוב שכמעט נעלמה. לא ניכר בכתיבתו שמץ של מרי-רות, ונראה כי חבל היה לו שפרק חשוב בחייהם של אנשים רבים בארץ הווי יישר ללא עדות אמנותית. ש. בלס מכיר היטב את בני עדתו, והוא רואה את שייכותו אליהם כמונת מאלה. שלא כהרבה מספרים ממזרח-אירופה, שהפגישה עם המעברה השניאה עליהם את מוצאם או עוררה בהם יחס רגשני כלפי הוויית מולדתם, נוהג ש. בלס בגיבוריו כבבני-אדם סתם, על

שית, מן ההכרח הוא שיבוא על ביטוי הספרותי. ניתן לשער ששמעון בלס הוא רק הראשון מבאי שנות ה-50 שמצא את מסגרת הסיפור כמסגרת המתאימה לשיתוף האחרים שהיו מחוץ לעולמו ברקמת הלב-טים והבעיות שעמה התמודדו.

מלוא עלילתו של "המעברה" עובר כחוט-השני מאבקם של יחידים להפיכת המון-אדם מופה ונדחה לחברת אנשים בעלת זהות משלה. מאבק דראמטי זה מעוגן במציאות חברתית מסוימת מאד, היכולה אולי לשמש נמלי-מוצא להתמודדות עם נושא בעל מש-מעות שמעבר לזמנה ומקומה.

ש. בלס רק רמז ב"המעברה" על האפשרות יות ועל המשמעויות הגנוזות בנושא זה. הוא עצמו לא התכוון אלא לשמש עד החוזר ומשחזר, ממרחק מתאים של זמן, עלילת-חיים שהיה עד לה. במסגרת זו הצליח, שלא כאחרים לא תר אחרי הקיצוני והמדמה בהווייתו של חברה מזרחית שני-דלדלה, ושלא כפולקלוריסטים הרואים עצ-מם סופרים ולא טרח לגדוש "פרקי הווי" (אין הוא נמנע משימוש בביטויים ובפתג-מים ערביים ומצויים אף שמות מאכלים עיראקיים בספרו, אלא שכל אלה באים בהקשר-העניינים המתאים). יתר על כן, אין הוא מביט אחורה בגילגול-עיניים והרמזים ל"פרקי עיראק" אינם נוסטלגיים, כשגם אינו מביט אחורה בזעם ופרקי המעברה מוארים באור אנושי-מהימן, המר-תיר בלב הקורא רגשות זעם, מאחה, רחמים או השתתפות. אם נסוּף לכל האמור שדמו-יותיו של בלס אינן דמויות סטיריאוטופיות וסיפור-המעשה מתקבל על הדעת ועל הלב, הרי המסקנה המתבקשת היא שלפנינו רומן בינוני שנושאו וגיבוריו מעוררים ענין משום שלא פגענו בהם ביצירה ספרותית קודמת, ומשום שלאחר קריאת פרקים רא-שונים מתעוררים אנו להתעניין בגורל גי-בוריו.

העולם של "מעברת אוריה" הוא מנותק כמעט לגמרי מכל הסובב אותו, מציאותו היא מציאות של ארעי שנשתלה באורח מקרי בסביבה שאין בינה לבין מציאות

\* שמעון בלס: המעברה; עם עובד, ספריה לעם, 1964; 202 עמ'.

באמת לקרות דבר־מה. לאמיתו של דבר, גם החייל בחזית מאמין בסתר־לבו כי הכי דור עלול לפגוע רק בשכן. וכך אירע שגם אם באו הגירוש והשילוח למחנות־המוות על יהודי העיר רק בשנת 1944, כאשר כבר קשה היה להתעלם מן המתרחש באי־רופה, לא היו היעודים־להרג מוכנים לקראת הבאות ולא שיערו את הגורל המצפה להם. ההקדמה הקצרה, על השקט שלפני הסערה, ממחישה ביתר־שאת את המציאות בלתי־האנושית של מחנות־הריכוז, את עולם־הבלהות שקשה לתפוס גם כיום.

"הלילה" מסתיים עם השיחרור. המספר הוא היחיד ששרד מכל משפחתו. אין הוא מסוגל לקבל את השיחרור בשמחה; מה שעבר עליו היה נורא מפדי לאפשר שיבה לעולם־החיים. הספר מסתיים במשפטים אלה:

יום אחד לאחר שאספתי את כל כוחי הצלחתי לקום. רציתי לראות את פני בראי, התלוי על הקיר שמנגד. מאז הגיטו לא ראיתי את פני.

מעמקי הראי הביטה בי גוויה.  
מבטה אינו מרפה ממני.

המונח "גוויה" מוסב לא רק על מצבו הגופני של המספר. בספרו על הלילה הרא־שון במחנה אומר הסופר: "לעולם לא אשכח את הרגעים הללו שרצחו את אלוהי ואת נשמתו ואת חלומותי שהיו למדבר שממה". אף שהוא נמנה עם הניצולים, הרי חלק מהווייתו נרצח באותם מחנות־ההשמדה ורק גוויתו היא התייה־וקיימת.

ב"השחר" ו"היום" נתקלים אנו בדמות מר־כזית הנחנקת תחת משא עברה ומודדת את כל מעשיה בקנה־המידה של אותו עבר. למעשה שני הסיפורים שונים זה מזה בנוש־אם ובעלילתם; הצד השווה בשניהם הוא רק עברו המעיק של הגיבור. "השחר" מספר על צעיר שהוטל עליו לירות בקצין בריטי, השבוי כבן־ערובה בידי אנשי המחתרת הלוחמת בארץ־ישראל; זוהי פעולת־תגמול של הוצאה־להורג של איש־מחתרת בידי הבריטים. את גור־דינו של הבריטי יש לבצע עם עלות השחר. שמו של הסיפור, אפוא, יש בו מובן כפול: שחר, כרגיל,

מגבלותיהם ומעלותיהם. תיאורו חי וגדוש דמויות ופעילות. ואם גם בפרקים הראשו־נים הסגנון מחוספס מעט והלשון מלאכ־תית, ובפרקים האחרונים נחתם מעגל ההת־רחשויות בהיסוסית, הרי רצוננו להתודע אל עולמות חדשים, ובלתי־מוכרים, אינו נפגע בשל כך. אנו מצפים בסקרנות לספר נוסף מפרי־עטו.

א. ז.

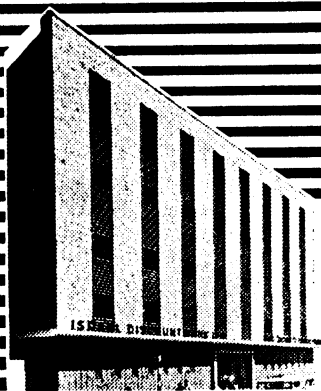
## עם שחר

ספרו של אליעזר ויזל, "עם שחר", מצטרף לשורה המתארכת והילכת של ספרים על רקע השואה. חלפו שנים עד שאלה שחוו את הדברים מבשרם היו מסוגלים לצקת את זכרונותיהם בדפוס אמנותי. הספרים הראשונים שהופיעו על הנושא קשה היה לדונם באמת־מידה מקובלת של בקורת ספרותית. גם המבקרים הקשוחים ביותר ייגשו אליהם במידה של ריתוי. מאז נתוס־פה לנו ספרות שלמה על השואה, ויש בידנו קנה־מידה השוואתי.

"עם שחר" כולל שלושה חלקים: "הלילה", "השחר" ו"היום". אין זה רומן בשלושה כרכים המשכיים — שכן החלק הראשון הוא אוטוביוגרפי טהור, ואילו בשני החל־קים האחרונים יש אמנם יסודות אוטוביר־גרפיים — אך גם דמיוניים. שעה שהנער העומד במרכז "הלילה" נושא את שמו המלא של המחבר, הרי הצעיר ב"השחר" נושא שם דומה בלבד, אלישע; ואילו הגיבור של "היום" הוא בן־בלי־שם.

סיפור־המעשה פותח בעיר־הולדתו הקטנה של המחבר בטרנסילבניה. הימים ימי המל־חמה, אך יהודי המקום שאננים ושלווים. הם אינם מאמינים בשמועות השונות המגיי־עות אליהם — ואכן, אין להשוב זאת להם לעוון. וכי מי יכול היה להאמין? מלבד זאת, אין דעתם סובלת כי להם עצמם עלול

\* אליעזר ויזל, עם שחר; תרגום: ח. גורי, י. בן־פורת; הוצאת "עדי", מהדורת "ידי־עות אחרונות", 1964; 306 עמ'.



# בנק דיסקונט לישראל בע"מ

היא מלה המעוררת תקוה ואמונה. השחר העולה לאחר הלילה האפל צופן הבטחה לבאות. אולם במקרה זה השחר הוא מבשר המוות. איש-המחתרת האסור בידי הבריטים נגזר עליו למות עם-שחר, והקצין הבריטי השבוי בידי אנשי-המחתרת אף הוא נגזר עליו למות עם-שחר. "כל הנידונים למוות מתים עם שחר". ואכן, אין שום נס מתרחש אף לאחד מן הנידונים. שלטונות-המנדט אינם חוזרים בהם, ואנשי המחתרת מחסלים את כך הערובה, כאות הרתעה והפחדה.

עיקרו של הסיפור הוא תיאור הלילה שלפני הוצאת פסק-הדין לפועל, לילו של הצעיר שהוטל עליו לבצע את גזר הדין. לבטוי, התלבטויותיו, אימת המעשה אשר עליו לעשות — הם הציר המרכזי. אין התפתחות עלילתית או הפתעות, הכל מתרחש כפי שהיה צפוי מראש. אלישע ירא לא רק ממעשה הרצח אלא אף מן התמורה שתתחולל בו עצמו עם הפיכתו מקרבן, כפי שהיה בנעוריו, לתליין. אם "הלילה" היה כולו תיאור המציאות, הרי "השחר" מתרסק על גבול המציאות והדמיון. החדר בו מצפה אלישע יחד עם כמה חברי-המחתרת לסימו של ליל מתמלא דמויות מן העבר, המגלמות את רגשותיו של המספר. השיחה המתקמת בין אלישע לבין הקצין האנגלי ברגעים האחרונים לפני מותו של הלז, מקומה בארץ ההזיות הרחוקות. המחבר ביקש לתאר את הדילמה המוסרית שבסני אלישע. לשם כך הוא מזעיק את העבר העקיב-מדם, את בני-המשפחה שנטבחו, את דמותו של אלישע עצמו כנער, בטרם ירעילו מחנות-הריכוז את נשמתו. אולם העבר הוא אילם, אבא, אמא, סבתא אינם מסוגלים אלא לרחם על הגיבור; הם אינם נותנים היתר למעשהו אף אינם פוסלים אותו. יחד עם הגיבור וזכרונותיו מתלבט גם הקורא במבוכ שנוצר. קיימת בסיפור דיספרופורציה בין העבר להווה. לאחר העלאת השם "אושויץ" מאבד המעשה של הוצאת אדם אחד להורג (ולו יהיה זה אדם חף-מפשע) הרבה ממשמעותו הנוראה. גם הסופר חש ברושם זה, והריהו מסביר את השקפתו:

שוויים. באמת צודק הרופא בהשערתו. הגיי בור אמנם מצליח להרגיעו ולפור את הששותיו — אלא שהוא עושה זאת באִמרו דבר־שקר.

במרכז החלק האחרון עומדים יחסיו המסוב־כים של הגיבור לקתלין האוהבת אותו. דמותה של קתלין מטושטשת למדי ואינה משכנעת במיוחד. בשל זיקתו לעבר, אין הגיבור מסוגל לאהבה. הוא רואה עצמו כמי שמתהלך בארץ־החיים שעה שנשמתו מתה; ואולי הוא חש רגש־אשם על כי עודו חי, שעה שכל אותם שהיו יקרים לו פעם אינם עוד.

אולם רתיעה זו מן החיים והמציאות אינה מתבטאת בצורה הירואית. הגיבור מצליח רק לאִמלל את האשה האוהבתו — בה הוא פוגע, ולא בעולם האדיש. בסיום יש אמנם מעין הבטחה ותקווה לעתיד — אך זו באה באורח פתאומי, בלתי־צפוי, וקשה להאמין בה. העיסוק המתמיד של הגיבור בעצמו מיגע בסופו של דבר את הקורא, ואינו מסייע ליצור אווירה של כנות.

החלק הראשון תורגם מצרפתית בידי חיים גורי; שני החלקים האחרים — בידי ישעיהו בן־פורת. חילופי המתרגמים אינם לטובתו של הספר; מורגש חוסר האחידות, הקיים אף ממילא בין שלושת החלקים. "הלילה" עולה הרבה על שני החלקים האחרים; הוא יצירת־אמנות משכנעת, וזאת אין לומר על "השחר" ו"היום".

ג. ג.

אין אלה דרכים להיות תליין; אתה תליין או אינך תליין. אי־אפשר להגיד: אהיה תליין בשביל אדם אחד, בשביל עשרה, בשביל עשרים וששה, אהיה תליין במשך יום אחד או במשך חמש דקות. מי שהוא תליין בשביל אדם אחד ויחיד, הוא תליין למשך כל ימיו. הוא יכול לבחור במקצוע אחר, יכול להסתתר מאחורי זהות חדשה, אבל התליין — תישאר דבוקה אל עורו, לעור התליין — זוהי הבעיה".

מבחינה אפסולוטית ודאי השקפה זו נכונה. חטא הוא חטא, רצח הוא רצח, תליין הוא תליין. אין למצוא כאן חידוש רב, ולא עוד אלא שהניסוח הוא דל למדי והשפה העברית (באשמת המתרגם) צולעת. אולם גם אם אין להתנגד לעקרונות הדברים, הרי הסבך המוסרי היה משכנע הרבה יותר אילו היה מבצעו של גור־הדין צעיר שגדל בתנאים נורמליים, רגילים.

"היום", החלק האחרון שבספר, מספר על ביקוש דרך שיבה אל החיים. גיבור הסיפור נפגע בתאונת־דרכים בניו־יורק. הפגיעה הגופנית היא קשה. אולם הרופא המטפל רואה את עיקר הסכנה בא־יצונו של הגיי בור לחיות. כאשר המספר משחזר לעצמו את פרטי המקרה, מתברר לו כי בעצם רצה להיפגע; היתה לו שהות מסיימת לסור מדרפה של המונית המתקרבת. אי־הרצון לחיות נובע ממועקת העבר. זכר כל הנר־צחים חוצץ בין הגיבור ובין החיים העכ־

**חליפין  
כיריים  
בתנור  
בתנאים  
ללא  
תקדים**



**בזגז** PALGAS

פרטים בכל חנויות „בזגז“

**המשביר המרכזי**

**בע"מ**

תל-אביב — חיפה — ירושלים

— באר-שבע — אילת

**המוסד  
המרכזי  
לאספקה  
של  
התנועה  
הקואופרטיבית  
בישראל**

עם חגיגות שקספיר במלאות 400 שנה להולדתו הופיעה בהוצאת

**ספריית פועלים בע"מ**

**דב ורדי : ויליאם שקספיר ומחזותיו**

ספר עיון ועזר למשכיל, למורה, לתלמיד ולשוחר התיאטרון. ראשון מסוגו בעברית, הכולל בתוך היתר: מונוגרפיה על שקספיר, פרקים נרחבים על תיאטרון תקופתו, ניתוח מקיף של יצירות מובהרות וכו'. מלווה ציורים. הוצאה מהודרת

★

עם הצגת הקומדיה השקספירית העליזה

**חלום ליל קיץ**

בתיאטרון העירוני חיפה לפי תרנומו החדש של **מ. כרמי** הופיעה מהדורה עממית, בליווי ציורים והוצאה מהודרת בכריכה קשה

★

בסדרת "דעת-זמנו" הופיע

**רנה דיומון : אפריקה השחורה — זינוק ומיכשולים**

המחבר מסביר את מאורעות אפריקה בימינו וסיכוייה לעתיד

★

בסדרת "גלבע"

**א. רודניצקי : ים החיים והמות**

תירגם : בנימין טנא

## המשתתפים בחוברת

ד"ר שמואל אביצור, בן 48, פירסם עשרות מחקרים ומאמרים בתחום ידיעת הארץ ותרבותה החמרית. בתוך השאר לתולדותיו של ניצול כוח-המים בארץ-ישראל. בספריית "השדה" עומד להופיע מחקרו על המחרשה הארצישראלית. הוא משמש מנהלו של המכון ע"ש ח. אבשלום לידיעת העם והארץ, ליד המרכז-לתרבות-יוניון של ההסתדרות, ומנהלו של המכון "אדם ועמלו" לחקר תולדותיה של התרבות החמרית בארץ. יצחק אורפז הוא מחברם של "עשב פרא" (ר' בקורת ב"קשת" ו) ו"עור בעד עור". ספר חדש מפרי עטו, "מות מליסנדה", עומד להופיע בהוצאת ספריית-פעילים. סיפורו "עשב פרא" נדפס ב"קשת" ג, והיה זה לו אז פירסום ראשון כמעט. פירסום ראשון למחברם הם גם, בחוברת זו, שיריו של ארז ביטון, שהוא בן 23, בוגר ביה"ס לעבודה סוציאלית שליד האוניברסיטה העברית. הוא יליד אלזיר, בארץ מגיל 8, ושירים החל לכתוב עוד בביה"ס התיכון. ד"ר פנחס בלומנ-טל הוא דמות ידועה במערכות החינוך, מורה ומפקח ותיק על לימודי האנגלית בבתי-ה"ס התיכוניים, שלפני כשנה נתמנה מנהל חינוכי של הטלביזיה הלימודית. אשתקד גם הופיעה (בהוצאת "עם עובד") ביוגרפיה חדשה של ת. הרצל מפרי עטו. יצחק בן-נר, בן 27, ויליד כפריהושע, פירסם סיפור בשם "המגדל" ב"קשת" ד (הסיפור הוכלל גם בקובץ "סיפורים עבריים בני-זמננו", "עם הספר", 1962). מרים ברנשטיין-כהן, הידועה בעיקר כשחקנית-תיאטרון ותיקה ורב-צדדית, וממניחות היסוד לתיאטרון העברי המקצועי, היא תושבת הארץ משנת 1907. היא מורה בביה"ס לאמנות הבמה, מרצה על בעיות ספרות ותיאטרון ומרבה להופיע בערי-קריאה. הסיפור "במבחה" כלול בקובץ-סיפוריה, "בין יום ליום", המוכן עמה לדפוס. היא פירסמה עד כה 7 כרכים של פרוזה ושירה, מסות ומאמרים, ותירגמה מיצירות פושקין, טולסטוי, מופאסאן ואחרים. משה גיורא, המופר למדי לקוראינו, היה מעורה היטב בחוגי המחחרת הלוחמת בשלהי שנות ה-30 וראשית ה-40 כמו גם בחוגי "הוועד לגיבוש הנוער העברי" ו"העברים הצעירים" לאחר-מכן. אסף דיין, בן ה-18, התוודע אל קוראינו זה-מקרוב בסיפורו "עולמם של מרת ש. ואדון קוקי" (ר' "קשת" כג). ע. הלל, שלפני שנתיהם הוציא אסופת שירים בשם "נישרה" (ר' בקורת ב"קשת" טז), עומד לפרסם עתה קובץ נוסף. ד"ר עזרה זהר, בן ה-41, ידוע בעיקר לא כאיש של תכנון כלכלי וחברתי אלא כרופא פנימי בביה"ח תל-השומר, מרצה באוניברסיטה של תל-אביב וחוקר מחלות תורשתיות ופיזיולוגיה-של-האדם באקלים חם — אף פירסם עבודות-מחקר בשטחים אלה. את השכלתו קנה לו במוסד החינוכי במשמר-העמק, באוניברסיטה העברית בירושלים ובאוניברסיטת זנבה. לשעבר היה איש-פלמ"ח ומפעילי "הוועד לגיבוש הנוער העברי". ד"ר ע. ג. חורון (הוא עדיה, או אדולף, גורביץ') הרבה לכתוב ולהרצות בעשרות-השנים האחרונות בארצות שונות על בעיות המזרח התיכון, אף חקר בטרומס-היסטוריה ובכלשונות שמית וחמית (בפרט ליד "מכון אסיה" בניו-יורק). כתביו ומחקריו היתה להם בומה בישות על הלק-מחשבתם של "העברים הצעירים". עמי טנא פיסס מעט משיריו ב"דבר" ובהפעיל הצעיר. הוא יליד תל-אביב (1936), בוגר האוניברסיטה העברית בירושלים, ומורה לספרות בבי"ס תיכון. מאמרה של זקלין כהנוב הוא תרגום נוסחה של הרצאה שאותה השמיעה בכנס שנתקיים במדריד, בתחילת יוני ש. זו, מטעם "המכון-ללימודים ספרדיים" לעיון במצבם של קיבוצים יהודיים מצאצאיהם של יוצאי-ספרד בעולם של ימינו. נחמן ליסט מפרסם בחוברת זו את הרביעי לפרקי-זכרונותיו, "צדק הקומינטרן..." מירה מאיר, המפרסמת זו פעם ראשונה ב"קשת", היא חברת קיבוץ נחשון מאז היוסדו, ולומדת עתה באוניברסיטה של תל-אביב. בתין מרגלית היא משוררת-ציירת, שפבר פירסמה עשרה ב"קשת". יעשיהו קורן, המפרסם סיפורים ורשימות-בקורת ב"משא", נולד



בכפר־סבא לפני 24 שנה, שירת כקצין בחיל־הרגלים, ומסיים עתה את לימודי התואר הראשון באוניברסיטה בירושלים. סיפור קודם מאת אברהם רוזנברג בן ה־26, "חוף הלטאות", נדפס ב"קשת" כ. נסים רז'ואן, עורך היומון הערבי־הישראלי "אלייום", המפרסם בקביעות מסות ומאמרים בענייני המזרח התיכון ב"קשת" ובשאר כתבי־עת ועתונים, בארץ ומחוצה לה, היה בזמן האחרון משתתף פעיל — אף תוקפני למדי — בפולמוסים סביב הבעיות העדתיות בארצנו. מיכה שגרייר, המפרסם זו פעם ראשונה מפרי־עטו ב"קשת", הוא מעובדי "קול ישראל", ובזמן האחרון הוא מקדיש את עיקר חילו לסרטים. הוא משלים עתה סרט קצר, שהופק ביזמה עצמית, על זקני מסחה, היא כפר־תבור. ויליאם שקספיר, ששני מזמורים קטנים מתוך מחזותיו מובאים כאן בתרגומו של אהרן אמיר, הוא אותו מחזאי אנגלי־אליזבתני אשר יש מערערים על זהותו, ויש מערערים על עצם היותו, ואשר "האנושות התרבותית", מכל־מקום, בוחרת לחוג השנה את שנת ה־400 להולדתו בסטרטפורד־ע־ג־א־ב־ו־ן.

התצלום שעל העטיפה הוא מתוך "שירת האגם הגווע" של פטר מרוס (הוצאת "דבר").

מוסד ביאליק • ספרים חדשים



ויליאם שקספיר

חלום ליל קיץ, הסופה, רוב עסק על לא־דבר

תרגם מאנגלית והוסיף מבואות והערות  
 'חלום ליל קיץ' הוא המרהיב במחזות־הנעורים של שקספיר, 'הסופה'  
 זו שירת הבגרות שלו וצוואתו הרוחנית, 'רוב עסק על לא־דבר' הוא  
 מן הקומדיות המבריקות בהדרן. בשלושתם הגיע המתרגם לדרגה גבוהה  
 של צלילות הביטוי, מתוך נאמנות שלמה לגופה ולרוחה של יצירת  
 שקספיר.

[בסדרת "ספרי מופת מספרות העולם"].

★

יצחק מאור

שאלת היהודים בתנועה הליבראלית והמהפכנית  
 ברוסיה

שלושה ספרים. כל ספר בכריכה מיוחדת ומחירו 4.50 ל"י.  
 מחקר רבי־עניין המקיף את פרק־הזמן 1890—1914, ומבוסס על מקורות  
 ראשונים, תעודות, מיסמכים והעיתונות הבלתי־ליאלית של התנועות  
 המהפכניות והאופוזיציות והאופוזיציות ברוסיה הצארית. — 9 ל"י.

להשיג בכל בתי־המסחר לספרים ומדור ההפצה  
 של מוסד ביאליק, ירושלים, ת. ד. 92.

## מפתח העניינים ליקשת" כרך ו

- אביצור, שמואל : שרשי התיעוש בארץ, כד, 154  
 אדוניס : קינה על הימים הללו (שירים), כא, 4  
 אורלב, אורי : בתי, כב, 42  
 אורן, י. : שבבים, כב, 68  
 אורפן, יצחק : נמרוד — גיבור־צידי, כד, 44  
 איינשטאדט, ש. נ. : המחקר האנתרופולוגי של חברות מורכבות, כב, 137  
 אמיר, אהרן : נוכח (שיר), כג, 4  
 אספנדיארי, פריידון : יום הקרבן, כא, 124  
 אַפדייק, ג'וזף : שלג יורד בגריניץ' וילג', כג, 143  
 אפרת, משה : ידע ומדע במצרים של נאצר, כא, 92  
 ארבל, אלקס : בחלל הריק (שיר), כב, 113  
 אריאלי, יהושע : פני אמריקה לאן ? כג, 78  
 בלודווין, גיימס : אין איש יודע את שמי (מכתב מן הדרום), כג, 116  
 בורג שרה : שיחרור, כב, 80  
 בושם, הדח : מעולם, כג, 23  
 ביאתי, עבד אלהאב אל- : הפרח המואר (שירים), כא, 42  
 ביטון, ארז : וריאציות על נושא של באך (שירים), כד, 42  
 בילן, מקס : הספרות התורכית בימינו, כא, 162  
 בלומנטל, פנחס : שיילוק, היהודי, כד, 5  
 בליי, רוברט : התעוררות (שירים), כג, 130  
 בן־גל, יוסף : מגדלור אבן (שיר), כג, 28  
 בן־נר, יצחק : אלקסנדר הגדול, כד, 56  
 בורשואל, משה : מקום מבויש (שירים), כב, 85  
 בן־שמחון, גבריאל : הנסיכה הקטנה שלי (שירים), כב, 66  
 ברזלי, י. : ערב עלות היטלר לשלטון, כג, 163  
 ברטורא, אברהם : פני הדור העולה, כב, 88  
 ג'אוי, ג'אסם אל- : באביב יופיעו השמות שנית, כא, 12  
 גולד, הרברט : מעשה בשני בעלים, כג, 132  
 גיורא, משה : דיפלומטיה ומחתרת, כד, 168  
 דיין, אסף : עולמם של מרת ש. וארון קוקי, כג, 30 ; שיר, כד, 70  
 ד'וס אברהם : האח אלברטו (שיר), כג, 20  
 הלל, ע. : יודע אנוכי (שירים), כב, 55 ; דם (שירים), כד, 22  
 הלקין : חרוזים למי (שירים), כב, 4  
 הר, ישראל : שחרית במקום זר (שיר), כב, 40  
 וייקפילד, דן : נצרות נוצצת, כג, 125  
 וילבור, ריצ'ארד : סליחה (שירים), כג, 96  
 וינר, שלמה : קוהלת הזקן (שירים), כב, 78  
 וירק, פיטר : געגועים (שיר), כג, 115  
 וסרמן, אורסולה : שני ספרים, כב, 169  
 ז'הר, עזרה : קווים לתיכנון העתיד, כד, 133  
 ז'אג', אונסי אל- : שני פעוטות אנחנו (שיר), כא, 3  
 ז'אל, יוסף אל- : השיבה (שיר), כא, 16  
 חורון, ע. ג. : הכופתים "המצרים האמיתיים", כד, 179  
 חזק, יחיאל : פסל (שיר), כג, 29  
 חלים, אברהם עבד אל- : הבית, כא, 7  
 ח'וקאן, פדוא : שלך הם, אהובי (שיר), כא, 29  
 טנא, עמי : תיקון חוצות (שירים), כד, 59  
 כדורי, אלי : סעד זגלול והבריטים, כא, 105  
 כהן, שלום יעקב : ויליאם קארלוס ויליאמס ומסורת ויטמן, כג, 98  
 כהנוב, ז'קלין : אמריקה שלי, כג, 150 ; עדות במעבר, כד, 116  
 לוי, פאול : מתימטיקה ואמנות, כב, 114  
 ליסט, נחמן : צדק הקומינטרן (ג), כב, 152 ; (ד), כד, 103  
 לאיר, מירה : חול נודד (שירים), כד, 71  
 מחפוז, ג'ייב : בדרך עם החירות, כא, 18  
 נאדר־פור, נאדר : אביב עצבת (שירים), כא, 122  
 נשאת, בדר : ערב טוב, חבריה, כא, 24  
 סובול, יהושע : מעשה־אבות, כג, 5  
 סומך, ששון : צורות חדשות המחפשות תוכן, כא, 46

רייך, אשר : כאשר אני אומר אשה (שיר),  
כב, 112

רינג, ישראל : שני שירי הודיה (שירים), כג,  
44

ריפקה, פואד : אל גדר הגן (שיר), כא, 11

שגריר, מיכה : שקיעת דם, כד, 72  
שולחן עגול : הספרות הערבית בת־זמננו :  
לאומית או אוניברסלית, כא, 34

שירמן, חיים : יניי הפייטן, שירתו והשקפת־  
עולמו, כג, 45

שירעם כורדי : בן אחיו של מוסא־ביי  
ממוחצאן, כא, 90

שירי־אהבה כורדיים, כא, 78  
שקספיר, ויליאם : שני שירים מתוך מחזות,

כד, 4, 89

שרפשטיין, בן־עמי : אוניברסיטאות באוויר  
ועל הקרקע, כג, 69

טילול, פריידון : הארכיאולוג (שיר), כא,  
133

תכרלי, פואד : המנורה הדיוצת, כא, 30  
תלפו, גדעון : קלון, כב, 26

סטיבנס, ואלאס : פרולוג למה שהוא אפשרי  
(שיר), כג, 67

עון, עמוס : כל הנהרות, כב, 7

פלד, מתתיהו : הסוציאליזם הערבי, כא, 58

צ'ובאק, צאדק : הקוף שאיבד את ה"לוטי"־  
שלו, כא, 134

קורן, ישעיהו : עוד מת אחד, כד, 24  
קילי, סונא : ההשפעה המערבית על התהליכים  
המדעניים והתחוקתיים בתורכיה, כא, 144  
קנו, יהושע : ענבים מגניגר, כב, 58

ראוי, עדנאן אל־ : אחי שנפל חלל (שיר),  
כא, 23

רוזנברג, אברהם : כאבן המתגלגלת בהר, כד,  
82

רוקח, דוד : רות (שירים), כב, 25  
רו, רבקה : המשוגע, כג, 42

רוזאן, נסים : מרד הכורדים, כא, 80 ; פול־  
מוס העדות בישראל, כד, 123

## ספרים שנסקרו ב"קשת" כרך ו

לאהרוני, יוחנן : ארץ ישראל בתקופת המקד  
רא, כא, 191

אוספנסקי, פ. ד. : התפתחותו האפשרית של  
האדם, כא, 197

אורן, י. : אבות ובוטר, כד, 185  
אליזו, ישראל : נדנדות פה, כג, 197

ארו, יהודה (עורך) : ספר צ"ס, כב, 196  
אריאן, יוסף (עורך) : סיפורים עבריים מחיי  
הערבים, כא, 175 ; יום ולילה, כד, 193

כרד, פרנסיס : יחסי־אנוש, כב, 191  
בונדרייב, יורי : דממה, כד, 189

בלומנטל, פנחס, אין זו אגדה, כב, 195  
בלס, שמעון : המעברה, כד, 198

בן־גוריון, דוד : נצח ישראל, כג, 191  
בנד, אברהם : הראי בוער באש, כא, 188

בסוק, משה : מבחר שירת יידיש, כב, 181  
בראנדיס, ק. : אם הקרולים, כב, 182

בש, זאב : בודא והכלב, זן בעיני ישראל, כב,  
199

גולן, שמאי : באשמורת אחרונה, כד, 191  
גלבוש, יהושע : לשמור לנצח, כב, 194

גפני, שרגא : ענין של אהבה, כא, 177  
גרין, גרהם : כמאכולת אש, כג, 199

דארל, ג'ראלד : היער השיכור, כא, 183

דאורחי, פפיטה : על היש המושלם, כד,  
הזכהות, רולף : ממלא המקום, כג, 181

הזן, חיים : בקולר אחד, כג, 188  
הכהן, דוד : יומן בורמה, כא, 202

הלפרן, ירמיהו : אבי, מיכאל הלפרן ; כג,  
192

הראבן, שולמית : ירושלים דורסנית, כג, 200  
הרדן, דוד : לפיד פ. (עורכים) : סיפורים  
לטינו־אמריקאיים בני־זמננו, כד,

וויר, ק. ס. : אברהם לינקולן וארה"ב, כג,  
177

ויזל, אליעזר : עם שחר, כד, 200  
ורדי, אלכסנדר : פירצה בקרח, כג, 187

עומר, דן : לילה ארוך, כא, 191  
 עמירן, רות : הקרמיקה הקדומה של ארץ-  
 ישראל, כא, 195  
 פוליטי, מוריס : גדרות המלך, כא, 178  
 פוקנר, ויליאם : החומסים, כא, 180  
 פלדמן, אסתר : כלא בלי סוגר, כד, 188  
 פנאלי, ש. י. : ספרות כפשוטה, כא, 174  
 קוזנצקיס, ניקוס : חירות או מוות, כא, 181  
 קינן, עמוס : בתחנה, כד, 197  
 קמפנר, רוברט : המקצוע השמדה — דרכו  
 של אייכמן ; כג, 182  
 ראב, אסתר : שירים, כד, 192  
 רויכלין, מ. : תולדות הפסיכולוגיה, כב, 190  
 רוקת, דוד : קינו של ים, כא, 187  
 רייך, אשר : בשנה השביעית לנדודי, כא,  
 189  
 רילקה, ריינר מריה : שירים, כג, 201  
 שונית, עפרה : הקומקום הסגול, כב, 179  
 שכטר, יוסף : שבילים בחינוך הדור, כב, 187  
 שני רנה : ים נעול, כב, 178  
 שניאורסון, ל. י. : מפי ראשונים, כב, 189  
 שפייזהנדלר : קרבן עולה, כא, 179  
 שפינוזה, ברוך : איגרות, כג, 178  
 תמוז, בנימין : סיפור אנטון הארמני, כג,  
 195

זנגר, זיל : אמנות הנאום, כב, 192  
 זוימי, אבינועם : תולדות הארכיאולוגיה של  
 המורח הקדמון, כא, 193  
 חכמת זן, כא, 199  
 ינסון, טובה : משפחת החיות המזרות, כד,  
 196  
 לאגאש, דניאל : הפסיכואנליזה, כב, 190  
 לפיד, פנחס : קובה, להבה בלב אמריקה, כא,  
 201  
 לונטיין, מיכאל דה" : מסות, כב, 186  
 מוריס, אדיתה : פרחי הירושמה, כב, 185  
 מיכאל אנג'לו : שירים, כד, 186  
 נוימן, אריד : פסיכולוגיית המעמקים ומוסר  
 חדש, כג, 179  
 ניימן, משה : מפתח תקוה לעמק עזר, כד,  
 198  
 סולזניצין, א. : יום אחד בחיי איואן דניסר  
 ביץ', כא, 187  
 סיליטה, אלן : מוצאיישבת ובוקר יום-א',  
 כא, 185  
 סיפורים לאטינו-אמריקאיים בני-זמננו, כד,  
 194  
 סנד, יונת ואלכסנדר : בין המתים ובין החיים,  
 כג, 184



# הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים

THE MAGNES PRESS, THE HEBREW UNIVERSITY,  
JERUSALEM

## ספרים חדשים

### אריכמו

- המטפיסיקה. ספר א. תרגם ח"י רות. מהדורה שלישית 2.50 ל"י  
המטפיסיקה. ספר י"א. תרגם ח"י רות. מהדורה שנייה 2.— ל"י  
הפוליטיקה. ספרים א—ב. תרגם ח"י רות. מהדורה שלישית 2.50 ל"י
- ג. ברקלי  
עקרונות הרעת של האדפ. תרגם י. אור. בעריכת ח"י רות  
מהדורה שנייה 2.— ל"י
- ד. דיקרס  
הניגונות על הפילוסופיה הראשונות. תרגם י. אור. בעריכת ח"י רות  
מהדורה שלישית 3.— ל"י  
מאמר על המתודה. תרגם י. אור. בעריכת ח"י רות  
מהדורה שלישית 2.50 ל"י
- ה. פסקל  
הקרמה למחקר על החלל הריק וכתבים אחרים. תרגם י. קופלביץ  
מהדורה שנייה 3.— ל"י
- ו. פלוישמן  
בעיית הנצרות במחשבה היהודית ממנדלסון עד רונוצוויג 5.— ל"י

### PUBLICATIONS IN ENGLISH

Romanica et Occidentalia  
Etudes dédiées à la mémoire de Hiram Péri (Pflaum) IL. 12.—  
Editées par Moshé Lazar

Ch. Wirszubski  
Flavius Mithridates, Sermo de Passione Domini IL. 8.—  
(מפרסומי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים)

ה מכירה הראשית: הוצאת "יבנה", רח' מזא"ה 4, תל-אביב.

## הוצאת מסדה

### ספרים חדשים

#### דב סדן

- אבני גבול — דברי הערכה לסופרים ואנשי שם בתולדות ישראל
- יריד השעשועים — עיונים בתחום ההלצה והפתגם והזיקה שביניהם
- גלגל המועדים — גילגולי פיוט, אגדה ושעשוע על השבת ושלוש רגלים בחיי ישראל
- אברהם שאנן
- הספרות העברית החדשה לזרמיה, חלק ג'  
הכרך דן בתקופת התחייה הלאומית בספרות העברית החדשה. ספר עזר חיוני לכל תלמיד ומשתלם
- ישראל אלירז: עופות אחרונים  
תשעה סיפורים על דמויות ההולכות בשולי חיינו, החיים באינטנסיביות מרובה את משברי חייהם
- יצחק אורן: אבות ובוטר  
פרשת גילגולו של אדם ממדבריות הנגב, אל שכונות החרדים בירושלים, אל הקיבוץ, המעברה ועד לכותלי בית המשפט — כתובה בכוסר הסתכלות ועוצמה אינטלקטואלית
- אריה ליפשיץ: אדון לגורלו  
גורלותיהם של אנשים על רקע התהוות חיי החברה בא"י בשנות העשרים והשלושים



**צבא הגנה לישראל  
הוצאת-מערכות**



לאן מוליכה התפשטות הנשק האטומי בעולם?

מה הן הארצות הנחשבות ל"מועמדות" קרובות לפיתוח בכוח עצמן? מה הן  
הבעיות הכרוכות בדבר — מבחינה מדעית, משקית, מדינית? בכל אלה  
(ואף בחלקה וסיכוייה של ישראל בתוך אלה) דן ספרם של ל. ביטון  
וגי. מדוכס

## התפשטות הנשק הגרעיני בעולם

\* \*

### נולחמה גרעינית ושלום גרעיני

מאת

אלוף יהושפט הרכבי

הספר דן בבעיות המדיניות והצבאיות של העולם המודרני והינו בגדר קריאת  
חובה לכל החפץ לדעת, להבין ולעקוב אחרי בעיות זמננו והתפתחותן

**משרד הנושא - הוצאה לאור**

**כריכת**

**אמן בע"מ**

בית הכריכה המצויד בכל הציוד

החדש

\*

עבודות אמנותיות

בכריכות בד ועור

\*

דרך פ"ת 25, טל. 66684, תל-אביב

**הוצאת הקיבוץ המאוחד  
ספרים חדשים**

אנדד אלדן /

לא בשמחות קלות

שירים

מיכה יוסף בן-גוריון (ברדי-

צ'בסקי) / כתבים יהודיים

מאת קרוב רחוק

מיידש: מ. ז. ולפובסקי.

אחרית-דבר: עמנואל בן-גוריון.

מבחר הכתבים הידיים שלא ראו

אור עד עתה בעברית. סיפורי

קדומים, חסידות והווה בצירוף

דברי הגות על סופרים.

פארינגטון / המדע בימי קדם

התפתחות המדע הקדום ביוון, תוך

העלאת זיקות-גומלין בין התמורות

החברתיות ובין הישגי המדע

ומגבלותיו מדור לדור.

מאנגלית: ניסן דגני.



שמן מנועים של



# בקרן

בתערוכה  
המתמדת

של 32  
מפעלי

# כור

בת"א, רח' בן-יהודה 99  
בת צו ג ה  
פאר מוצרי מפעלי כור החל  
מחדר אמבט מושלם ומטבח  
חדיש ועד מוצרי השמל, אלק-  
טרוניקה, קרמיקה, עץ, מתכת  
ופלסטיחה. התערוכה פתוחה  
מ"8 בבוקר עד 4-30 אחה"צ.



# כח כבקשתך



תכנית החסכון המושלמת  
הנותנת לך:

- \* ריבית גבוהה עד 9% פטורה מס הכנסה.
- \* אם זה עדיף — הצמדת כספך לאינדקס.
- \* חסכוניותך מופקדים בידי הנאמנות של

**בנק לאומי**  
לישראל בע"מ

## בנק לנלאכה בע"מ

המכשיר הכספי המרכזי  
לבעליהמלאכה והיצרן הזעיר

ההנהלה המרכזית

תל-אביב, רחוב קרליבך 9, ת.ד. 20078  
טלפון 3—2—31491

- "המלאכה" קופת תגמולים לבעלי מלאכה ותעשייה זעירה עצמאיים
- קרן מרכזית — לפיצויי פיטורין

**סניפים:**

תל-אביב, סניף ראשי: רח' מרכז בעלי מלאכה 16, טל. 65632, 66414, 65613  
 באר-שבע: רח' הרצל פינת אילת, טל. 2505  
 חדרה: רח' הרברט סמואל, פינת תרנ"א 29, טל. 2512  
 חיפה: רח' לבונטין 14, טל. 51216—7  
 חיפה — מפרץ: הכביש הראשי, טל. 71190  
 ירושלים: רח' בצלאל 26, טל. 25245  
 פתח-תקה: רח' מונטיפיורי 13, טל. 912303  
 צפת: רח' ירושלים 59, טל. 30467  
 רחובות: רח' בנימין 8, טל. 95110  
 תל-אביב — הרצל: רח' הרצל 77, טל. 826802, 823860



# "הסולל"

ביצוע עבודות  
עפר, כבישים  
ופיתוח

רחוב יהודה הלוי 47  
תל-אביב

טלפונים : משרד - 61641  
פרטי-912029

החברה הישראלית למוסחר ולהשקעות בע"מ

הון מניות נפרע וקרנות  
מעל ל-13,000,000 ל"י

\*

המשרד הראשי:

ת"א, רח' לילינבלום 39, טל. 67803

סניף:

חיפה, רח' אלנבי 12, טל. 2259

חברות בת :

סחר בע"מ  
מרכז לשיווק בע"מ  
צידוניה חברה להשקעות בע"מ  
חברה ישראלית מרכזית  
למימון ולאחסנה בע"מ  
אורדן מפעלי מתכת בע"מ  
תובל חברה להובלה כללית בע"מ  
"מבצע" קונסורציום להשקעות בע"מ

בעלות חלקית במפעלים:  
מפעלי מלט פורטלנד ישראליים נשר בע"מ  
שמשון חברה לצמיגים ולגומי בע"מ  
כיתן דימונה בע"מ

# א ר ג כ ו ן

מופעלים לצביעת טקסטיל בע"מ

בני ברק

\*

טלפונים: 720146—7—8—9



נופעלי

חקלאות

ותעשייה

יכין-חקל

חופשות

באופנה

HOLIDAYS

"en boque"

VACANCES

en boque





מתוך תכניות הבטוח  
המיוחדות של מגדל

- בטוח חיים עם מגן 7
- בטוח מנהלים
- ופקידים בכירים
- בטוח מס עזבון
- בטוח שותפים

# מגדל

חברה לבטוח בע"מ



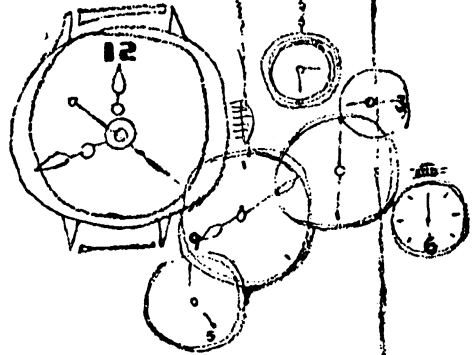
## ציון

חברה לבטוח בע"מ

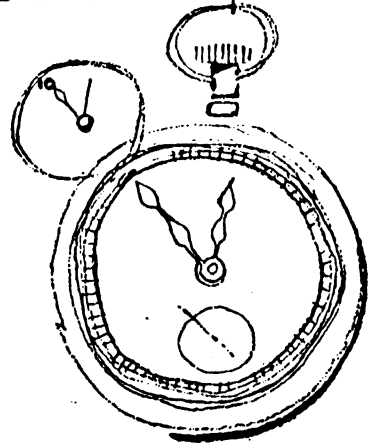
תל-אביב, ירושלים, חיפה  
ובכל ערי הארץ ומושבותיה



המשרד הראשי:  
רח' אלנבי 120, טל. 67701, ת"א



## עבודה?



כמובן! הנך אחד מאלה המנסים  
לשוא לדחוס 26 שעות עבודה לתוך  
יממה. תכניתך היומית גדושה ישיבות,  
שיחות ופגישות. תמיד הנך ממחר...

איך אפשר לברוח מכל זאת ולמצוא  
קצת מנוחה וקצת זמן לנופש? איך!  
פשוט עד מאוד.

בנסיעתך הבאה אל מעבר לים לצורך  
עסקיך הפלו באנית "צים" כי במרחבי  
ים תהנה מנופש נהדר, מרגוע ובדור  
בחברה נעימה ותשוב רענן ורגוע  
לעבודתך.

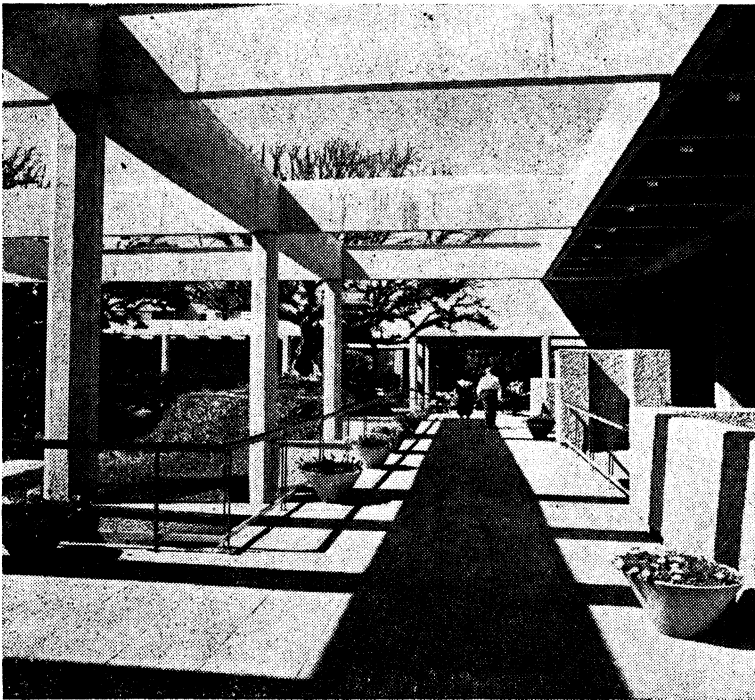
צים

לשה חיים - סע ב'צים

## עירית תל-אביב-יפו

### גן-יעקב

"פנינת הכתר בממלכת הירק" — כך מכנים תושבי תל-אביב-יפו את הגן החדש שבין "הבימה" ל"היכל התרבות" שנחנך על-ידי עירית תל-אביב-יפו בתחילת הקיץ.



זהו גן מיוחד שכמוהו לא נמצא עדיין בארץ. שלושה עצי שקמה עתיקים שהיו במקום קודם לכן, משתלבים יפה בגן מודרני זה. גשרונים מקשרים בין המישורים השונים של הגן ומכל מישור נשקף נוף אחר. הגשרונים, הבריכות, הצמחיה והאדריכלות המיוחדת יוצרים שלימות.

הגן נושא את שמו של יעקב סורסקי ז"ל ממכסיקו, שנפטר בדמי ימיו. הוריו תרמו את התרומה הנדיבה לנטיעת הגן על שמו.